١١

پَسِي ڳاڙها گُل

رسول بخش پليجو

ن.ف 152

پسي ڳاڙها گل

(ڪهاڻين جو مجموعو)

رسول بخش پليجو

سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي
حيدرآباد سنڌ
جنوري ١٩٨٥ع

ڪتاب:	پسي ڳاڙها گل
	(ڪهاڻين جو مجموعو)
ڇپائيندڙ:	ٻلاول لطيف
ڇپيندڙ:	سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو، حيدرآباد - سنڌ
ڇاپو:	پهريون
سال:	جنوري ١٩٨٥ع
تعداد:	ٻه هزار

قيمت: **15-00**
پندرهن رپيا

PASI GARHA GUL (A Colleotion of short stories)
By RASOOL BUX PALIJO
Printed at Sardar Printing Press, Hyd.
Published by Sindhi Adabi Publishing Agency,
Gadi Khato, Hyderabad - Sindh.

ڏالي

محروم ۽ مظلوم سڄاڳ سنڌياڻين جي،
جيڪي سهڻي لطيف جي سورمين جي نقش قدم تي هلندي،
پنهنجي ۽ پنهنجي قوم جي تقدير بدلائڻ لاءِ،
همت ۽ سورهيائيءَ سان جاکوڙ پيون ڪن.

— رسول بخش پليجو

فهرست

	عنوان	صفحو
۰۱	مختصر تعارف	۱-۸
۰۲	جتي ياهه ٻري	۹-۳۸
۰۳	پسي ڳاڙها گل	۳۹-۷۵
۰۴	سچ جو ڏينهن	۷٦-۸۹
۰۵	اڄ آڳرِيا آئيا	۹۰-۱۰۸
۰٦	وڃيو هئين تہ ويهہ	۱۰۹-۱۱۵
۰۷	ٻختاور	۱۱٦-۱۵۲

(برسات ۾ چڇپل)
آگسٽ ۱۹۸۴ع

مختصر تعارف

رڳو گذريل پنجن سالن جي عرصي ۾ لکيل سنڌي ادب جو ٿي جائزو وٺبو ته به معلوم ٿيندو ته اسان ادب ۾ صحتمند ۽ صالح قدرن جو اضافو ڪندا رهيا آهيون. سنڌي اديب سنڌ ۾ لکندو رهيو هجي يا دنيا جي ڪنهن به ٻئي حصي ۾، هو هر حالت ۾ جديد ترين معلومات جي تلاش ۾ رهي ٿو، پڙهي ٿو، خيال ۽ حوصلي سان لکي ٿو، پاڻ کي ذميوار ۽ فرض شناس سمجهي لکي ٿو، بهترين تحريرون پڙهي ٿو، ڪوشش ڪري ٿو ته هو هڪ اديب جي زندگي گذاري ۽ انساني سماج ۾ جيڪو ڪم ڪيس ڪرڻ گهرجي سو ڪندو هلي. مخالف به انهيءَ ڳالهه جي اقرار ڪرڻ کان رهي نه سگهندا ته سنڌ جي اديبن جي اڪثريت فڪري طرز عمل رکي ٿي. سنڌ جا اديب نظرياتي وفاداريءَ جو ثبوت ڏين ٿا ۽ هر اهڙي سوال تي جيڪو ڪائنن نظرياتي سنگت ۽ سات جي تقاضا ڪري ٿو، هو پاڻ ۾ ملي اهڙي سنگت ۽ اهڙو سات ٻڌائين ٿا ۽ هڪٻئي سان سهمت رهڻ ۽ سهڪاري رهڻ جو عهدنامو ورجائين ٿا. اهڙا ٿي دوست اسان کي سنڌي ادبي سنگت ۾ ملن ٿا ۽ ٻيءَ هر ادبيءَ سنگت ۾ به ملن ٿا جيڪا سڌريل ذهن جا نوجوان هلائين ٿا يا تجربيڪار اهڙا بزرگ هلائين ٿا جن جو ادبي تجربو اڌ صديءَ جي ادبي تجربي جيترو آهي.

اهڙي ٿي پس منظر ۾ رسول بخش پليجو به لکندو رهيو آهي. اسان گذريل ٿورڙي عرصي ۾ عصري تحريڪن، هرعصر قدرن، تاريخ جي ڪردار، نظرين جي متحرڪ قوت، ۽ جدا جدا

طريقن جي ڦرمار ۽ انساني سماج ۾ سرمايي جي آڏار تي هيراڌو تصورن جي حمايتي بنيادن ۽ جدا جدا طريقن جي آزارن، عذابن، ڏکن ۽ ڏاکڙن جو ذکر ڪندا رهيا آهيون. اسان ورجائي ورجائي پڇي چڪا آهيون ته اسان (يا انساني سماج) ڪيترين ئي نمونن جي غربتن ۽ مايوسين جو شڪار آهيون پر اسان زنده آهيون، ”آهيون“ ۽ لڳاتار جدوجهد ۾ آهيون ۽ اسين اڳين ئي رهنداسون. هنن سوالن تي اسان دنيا جي ٻين زبانن ۾ موجود ادب جي مدد به ورتي آهي، مثال طور اسان ”فلسفي جو ابتدائي ڪورس“ ۽ ”علم تدريس مظلومن لاءِ“ جهڙا ڪتاب ترجمو ڪري پڌرا ڪيا آهن. انهيءَ ئي پس منظر ۾ اسان ادبي تنقيد جي موضوع تي به لکيو آهي ۽ پليجي صاحب هن سوالن تي ”سنڌي ذات هنجن“ جي عنوان هيٺ لکي، هن سوال تي به پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي.

محترم پليجو اڄ به جيل ۾ آهي، ڪالهه به جيل ۾ هو ۽ ان کان اڳيون ڏينهن به هُن جيل ۾ گذاريو هو ۽ شايد سياڻي جيڪو سچ اڀرندو آهو به پليجو پاڻ کنهن آزاد زمين تي جيل کان ٻاهر ڏسي نه سگهندو؛ پر اڳين ٿيندو آهي، ۽ سنڌ جو اديب انهيءَ سچيءَ ۽ سربستيءَ ڳالهه کان واقف آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو هو لکي ٿو ۽ سنڌس ڪتاب بازار ۾ وڪامن ٿا، ماڻهو آهي پڙهن ٿا ۽ پوءِ چون ٿا ته ”دوستو! توهان کي مبارڪ هجي جو اهو ڏينهن پري نه آهي جڏهن اسان هڪٻئي کي ڳري لڳائي پوءِ هڪ وڏي قطار ٺاهي بيهنداسون — تمام وڏي قطار جيڪا هڪ طرف وڃي آفق سان لڳندي ۽ ٻئي طرف آفق وٽان نڪرندي نظر ايندي، ۽ ان وقت ماڻهو قطارون ٺاهي ان قطار ۾ شامل ٿي رهيا هوندا ۽ ان وقت ڪو به ڪنهن جو غلام نه هوندو.“

پليجي جو ويساهه به ايڏو ئي وڏو ويساهه آهي ۽ هن جو اتساهه به ايڏو ئي وڏو آهي.

. پليجو تمام سٺو لکي سگهي ٿو، لکي ٿو ۽ تمام گهڻو به لکي سگهي ٿو، پر ڳالهه رڳو ايتري نه آهي: جنهن دور ۾ عام ماڻهو ڪار جي ڊرائيور تي رڳو انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊرائيور آهي يا ڊاڪٽر تي انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊاڪٽر آهي توڙي جو زياده حياتيون انهن ئي ”ڊرائيور“ نما ۽ ”ڊاڪٽر“ نما ماهرن جي غفلتن ۽ جهالتن جي ڪري تلف ٿين ٿيون، پليجو جاڳي ٿو، لکي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي پڌرو ڪري ٿو، سمجهائي ٿو، سڃاڻائي ٿو ۽ قبول ڪرائي ٿو. ان ڪري پليجي جو ادبي ڪردار به ڪافي نمايان ۽ نرالو ٿي رهيو آهي. هن کي معلوم آهي ته ڊاڪٽرن ۽ ڊرائيورن جهڙا ”انڌا اونڌا ويڄ“ رڳو جسمن جي لاءِ ئي نه پر تحريڪن جي لاءِ به نقصانڪار ٿي سگهن ٿا، هاڃيڪار ٿي سگهن ٿا. ان ڪري اسين ته سمجهون ٿا ته هن طرح جو به ڪو تعارف پليجي جي پنهنجيءَ اديباڻيءَ سوچ جي عين پٽاندر ثابت ٿي نه سگهندو .... پر ’متان چوي ڀروچ ته هن هيٺيءَ مان ڪين ٿيو!‘ بس ڳالهه ئي ايتري آهي. نه ته جناب پليجو سنڌ جي انهن اديبن جي باري ۾ به اختلافي راءِ رکي ٿو جن جو ذڪر مون مٿي منڍ ۾ ئي ڪيو آهي. جناب پليجو صاحب جيڪو تقرير توڙي تحرير جو صاحب هئڻ جي ناتي سان جڳ ملوڪ اديب به آهي سو پاڻ ڪيترن ئي اديبن جي باري ۾ ڄاڻائي ٿو ته ”خبر ناهي ته هي ’صاحب‘ يا هو ’صاحب‘ چوڻ ڇا ٿو گهري.“ يا، ۽ جيئن هُن ”سنڌي ذات هنجن ۾“ ڄاڻايو آهي، ”ڪي ماڻهو“ اجائيءَ ڊيگهه، بيڪار بحث، چٽڪي ضد ۽ جهالت ۾ ورتل آهن. پر سنڌس انهيءَ تصنيف کي به عام طور تي پڙهيو ويو، سمجهيو ويو ۽ اديبن عام طور تي ائين چيو ته ”جيڪي لکي ٿو سو سون آهي ۽ اسان کي پڙهڻ گهرجي.“ ڇو جو سنڌ جي اديب جي ادب سان هڪڙي ”ڳانڍاپي جي ڳالهه“ ٿيل آهي ۽ هن کي ڳالهين تي قائم رهڻو آهي.

پليجي صاحب شاهہ جي ڪلام جي باري ۾ تقريرن جي مدد سان جيڪو سمجهائڻ گهريو، ان کي بہ عام ماڻهوءَ توڙي اديب گهڻو پسند ڪيو ۽ سندس هڪڙو ڪتابڙو ”وڳ ڪيئن وسرياهہ“ گهڻو پڙهيو ويو. جو ان ۾ ادبي تنقيد جي باري ۾ بہ وضاحتون ملن ٿيون ۽ اميد آهي تہ پليجي محترم جو هي ڪتاب بہ تمام گهڻو پڙهيو ويندو، جو هن ڪتاب ۾ بہ صاحبِ ڪتاب جو آهو ذهن ڪم ڪري رهيو آهي جيڪو انقلابي قوتن کان متاثر آهي ۽ جيڪو پاڻ هڪ انقلابي قوت جو مظهر آهي: ٻر سڀ کان وڌ ڳالهہ تہ سندس زبان تصوراتي ادب (فڪشن Fiction)، ڪلچري ادب توڙي زراعتي ڪلچر ججي زبان جي مثالي نثر کان سواءِ دل ڏوڙيندڙ خيالن جو هڪ بهترين مثال آهي. مثال طور پليجو صفحي ۴۲ تي لکي ٿو ـــ

”۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون ـــ شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، تڏڙا ڪيڏيندڙ اکيون، حيرت ڀريل وائڙيون اکيون، هيسيل اکيون، سوالي اکيون، واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، پيرن هيٺان وڇائجندڙ اکيون، چريون ۽ مست اکيون، ڏيڄاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون. اهي اکيون ڪيس ڪنهن ان جاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون: ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ اڪيلي ۽ نرالي آهين، تنهنجو ڪوبہ ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين“.

ملوڪان جي باري ۾ هنن اکين ۽ سونهن جو پس منظر تہ شايد تحقيق گهرندو پر جيڪو موجود آهي آهو بہ پليجي صاحب جي پنهنجي اهميت جي خيال کان انتهائي اهم آهي ۽ آهو بہ وڏي غور جي دعوت ڏئي ٿو. پليجي جي ”ملوڪان“ ڪٿي رهي، ان جو پتا ٿيو، سا خبر ناهي يا آها ملوڪان سندس ڪهاڻيءَ ”پسي ڳاڙها گل“ جي هڪ ڪردار ملوڪان ۾ بہ ڪا آهي، ٻر

پاڻ پاڻيجو جيڪو جڳ ملوڪ سنڌي ۽ سنڌ دوست آهي ان جي اکين جو الميو اڄ وڏيڪ اهم بڻجي ويو آهي.

جيئن اسان عرض ڪيو پليجو ڪانءَ ۾ آهي. هو هڪ خطرناڪ اهڙيءَ بيماريءَ جي ور چڙهي ويو آهي جنهن ان جي عجب جهڙين اکين تي برو اثر ڪيو آهي ۽ پليجي جهڙو شير مڙس بينائيءَ کان محروم ٿي رهيو آهي. خطرو اهو آهي ته دنيا جو هڪ انقلابي انسان، خلوص، بهادريءَ ۽ انقلابي قوت جو هڪڙو پيڪر، جڳ جهان جي اکين جهڙين اکين کان ويهي ويندو. ڇا، اهڙيءَ حالت ۾ مظلوم دنيا اهو "تماشو" اکين سان ڏسي سگهندي؟ 'حيف هجئي ڙي آسمان، توکي حيف هجي!'

پليجو هڪ دنيا جي لاءِ "سهڻو ماڻهو" آهي پر هو اڪيلو نه آهي. سياڻي جڏهن ويندا لڙ لهي ۽ ٿينديون اکيون اکين جهڙيون، تڏهن پليجي جون اکيون به انهن ڳالهيون جيئن حضرت شمعون * جون ڳايون ويون آهن. اسان ڇئون ٿا ته پراميٿس ** کي آزاد ڪيو. هُن پهريون دفعو نه سهي پر هزارن سالن کان پوءِ به وري هڪ دفعو سنڌ کي ۽ ساز ۽ سوز سان آباد هن ڌرتيءَ کي ملوڪان جي اکين جهڙيون اکيون ڏنيون آهن. توهان به ڏسو پر پليجي اکي به ڏسڻ ڏيو. "Prometheus chained" and Prometheus unbound"، "پراميٿس ڪانءَ ۾ ۽ پراميٿس آزاد"، پنهي جي وچ ۾ ڪو وڏو عرصو ڪونه لڳندو آهي پر تاريخ جو اهو دور ناعاقبت انديش انسانن جي لاءِ عبرت جو سبب بڻجندو آهي. سياڻا ماڻهو پنهنجن محسنن تي مهربان هوندا آهن ۽ اياڻا انسان رڳو پنهنجي هٿ جي تريءَ کي به ڏسي نه سگهندا آهن.

---

* مشهور فلم "سئمسن ۽ ڊلائلا" ۾ سئمسن جي اکين ڪيڻ واري واقعي ڏانهن اشارو آهي.

** يوناني ڪٿائي هيرو (Prometheus) جنهن انسان کي باهه کان واقف ڪيو هو.

جيئن اسان چيو آهي پليجو هر قسم جو سنڌي نثر لکي سگهي ٿو پر انهيءَ ڪمال ۽ طرز جو نثر ٻه لکي ٿو جيڪو شايد هُن کان اڳي نه لکيو ويو آهي. پنهنجي هن ڪتاب ۾ هُن جو نثر سنڌس علائقي جي زبان جو بهترين مثال آهي. عورت جي زبان ۾ سنڌي زبان جو نثر جيڪو پليجو هن ڪتاب ۾ آڻي ٿو اهو پڙهي وري پڙهڻ جهڙو آهي.

پليجي جو هيءُ ڪتاب ڪهاڻين تي ٻڌل هڪ ڪتاب آهي. هي ڪهاڻيون ته اڳي ٻه شايع ٿيون آهن پر انهن جو وري وري شايع ڪرڻ هر طرح کان ضروري آهي. ڪي ڪهاڻيون جيئن "سچ جو ڏينهن" واري ڪهاڻي ٿوريءَ ڦيرڦار سان وري شايع ڪيون پيون وڃن.

مصنف ڳالهه ٻولهه جي هنر جو وڏو ماهر ٿو ڏسڻ ۾ اچي. هرڪا ڪهاڻي هو گفتگوءَ جي فن جي مدد سان اڏاري ٿو. هُن جا ڪردار سڌي سنواٽي ۽ عام فهم آها زبان ڪم آڻين ٿا جيڪا سندن اوسي پاسي هر ماڻهو ڳالهائي ٿو. هن طرح مصنف پنهنجين ڪهاڻين جي مدد سان ٻه پنهنجن ڪردارن جي باري ۾ باريڪ ترين معلومات ٻه مهيا ڪري ٿو سگهي. پهريون ٻه ڪهاڻيون ته زرعي ڪلچر جي زبان تي ٻڌل انساني معاملات جي باري ۾ مهارت سان لکيل ڪهاڻيون آهن. باقي ڪهاڻيون سماجي گهرو شعور ڏيندڙ ڪهاڻيون آهن ۽ تمام وڏيءَ حد تائين سڌريل ۽ سمجهه پريون ڪهاڻيون آهن. انهن ڪهاڻين جا موضوع عام ۽ محنت ڪش عوام جي بهادريءَ، محبت، سچ، حوصلي، همت ۽ برداشت جي انهن تصورن تي ٻڌل آهن جيڪي خالي ۽ تصوراتي وٿن جي بجاءِ عملي ۽ واقعي تصور ۽ حالتون ٻڌائين ٿا ۽ سمجهائين ٿا. هنن حالتن ۾ پليجو ائين لکي ٿو جيئن ڪو گورڪي لکندو هجي، جو هُن جي اڳيان شاعرائيءَ دنيا جي جاءِ تي عملي جدوجهد ۽ ڇڪتاڻ جي دنيا موجود آهي.

هنن ڪهاڻين ۾ پليجو سنڌ جي عوام ۽ محنت ڪش مزدور ۽ هارين جي سماجي حالتن ۾ انهيءَ جوهر جو متلاشي رهيو آهي جيڪو سنڌ ۾ تمام وڏي درجي ۽ معيار سان موجود ته آهي پر سنڌ جي اديب ڪي به گهٽ ئي پاڱي ڏسڻ ۾ ڪونه آيو آهي. مصنف ڇاڪاڻ ته پنهنجي سياسي نظريي جو مبلغ به آهي جيئن هر نظرياتي اديب کي هئڻ گهرجي به، هو اهڙي سماج مان پنهنجي سماجيات جا اصول ناهي ٿو، سمجهائي ٿو ۽ پکيڙڻ گهري ٿو. پر هر ڪهاڻيءَ جي حالت ۾ هو سنڌ جي ذهن، ريت، حوصلي، همت ۽ برداشت جو راوي آهي- ۽ اها ئي آها روايت آهي جنهن کي ”جيئڻ جي همت“ (Courage to live) ٿو چئجي.

هنن حالتن ۾ پليجو پاڻ کي به هڪ ڪردار جيان پيش ڪري ٿو — گهڻو ڪري هرهڪ سياسي ڪهاڻيءَ ۾. ڪٿي هو وڪيل آهي، ڪٿي قيدي ته ڪٿي هو پنهنجيءَ تحريڪ جو باني ۽ پرچارڪ. پر هر حالت ۾ هو سچو راوي آهي. هُن جو هر ڪردار سچو، حقيقي، جيئرو جاڳندو ۽ عوامي قسم جو ڪردار آهي. ڪردار عورتن جي باري ۾ به پليجي جو رويو اهڙو ئي آهي. ملوڪاڻ کان وٺي بختاور تائين، جيئن پڙهندڙ پاڻ ڏسي سگهندا، هر عورت رڳو بهادر ۽ همت ڀري نه آهي پر حوصلي واري به آهي ۽ حسين ۽ جميل عورت به.

بيشڪ اها ڳالهه ممڪن آهي. ممڪن ڇا بلڪ سچي آهي ته پليجي سان ۽ ان جي سياسي فڪر ۽ طريقي سان ڪن پڙهندڙن کي اختلاف به هجي، پر اها ڳالهه به سچي آهي ته اديب پليجي سان اختلاف جي گنجائش تمام گهٽ آهي.

پر تنهن هوندي به اسان کي انديشو آهي ته پليجي جي پيڙيءَ تي سفر ڪرڻ وارن کان سواءِ باقي هر شخص، وهندي هنن لفظن جي لکڻ واري جي لاءِ به، وڏيءَ صراحت سان ائين چئي ٿو سگهجي ته ”ڪسي ڪه ڪشته نه شد از قبيلهء ما نيست“ (ترجمو: ”جيڪو ڪٺو نه ويو آهي سو اسان جي قبيلي مان نه

آهي.) ان ڪري آءٌ ذاتي طور تي هنن لفظن لکڻ جي لاءِ پاڻ اڳ ۾ ئي پليجي کان معذرت گهرندي اهو لکڻ ٿو گهران ته ڪٿي به توهان مون سان اتفاق نه ڪريو ته مون کي افسوس ڪونه ٿيندو، جو آئي آءٌ سمجهندس ته مون توهان سان انصاف نه ڪيو هوندو.

هونئن اها آهي به هڪ حقيقت ته هن ڪتاب جي رکو مهاڳ لکڻ لاءِ به آءٌ نه ٿو سمجهان ته آءٌ موزون قابليت وارو ماڻهو آهيان. پليجو به چوي ٿو ته "ويڙهو هئين ته ويهه نه ته ونيو واٽ ونءُ تون!" پر هڪ اديب جو ادبي فرض؟
خيرا خدا حافظ!

حيدرآباد، سنڌ

٢٠ ڊسمبر، ١٩٨٤ع — م.ح. عارباڻي

جتي ٻاهه ٻري

ڪتي جي ڀاڪ تي، سونا چرڪ پري، رلي منهن تان لاٿي. آهستي ڪري ننڍڙي موسي جي ٽنگ پنهنجي ٽنگ تان لاهي، ان تي رلي وجهي، اونداهيءَ ۾ سنڀالي سنڀالي پير رکندي، در وٽ اچي نهار ڪيائين. ٻاهر ماڻهن جو ڍنڀ بيٺو هو. ماسي رحمت واري ڳالهه سچي هئي. سندس دل ٻڏي ويئي.

”خميسا، خميسا ـــ ابا آهي ڪو مڙس ماڻهو؟“

هن آواز سڃاتو. حاجي جمعي جو ڳرو، دهشت ڀريو آواز ڪير نه سڃاڻي!

”ابا، ابا،“ هن ڀڙڪو ڪري ڀٽس کي سڏيو. هلندي ديڳڙي تان ٺاپو اچي ويس، ’اڙي الله‘.

”چوري ڪٿاڙو آ؟“ خميسو ننڊ مان ٻاهوڙو ڪري اٿيو. جوٽس آمي چرڪ پري اٿي ويئي، ”هان، ڪنهن سڏ ڪيو؟“

”ٻاهر ماڙهو بيٺا آهن.“ سونا هنڌ تي ويهي رلي مٿان ڪندي چيو. سندس لڱ ساهه ڇڏيندا ويا. دل تي هٿ رکي ڏنائين، ڌڙ، ڌڙ! جهڙي ريل گاڏي.

”ڪير آن؟“

”حاجي جمو آ، ٻيا تہ الائجي ڪير آن!“

”ڪٿاڙو ويو آهين؟ آڏين جو رُلي مٿا آهن!“

خميسي ٻڙ ٻڙ ڪري قميص وجهندي چيو ۽ پريچ هيٺان هٿوراڙيون ڏيئي پيڙيون ماچيس نهارڻ لڳو. ”ڀاڻين ڪر ڳل چاڙهيو آهي، پيو ڪٿاڙو آ!“ آميءَ چيو.

”ڀاڻم جو ڪهڙو ڏاڙو هوآم؟“

”ڏاڙو ھڻيو آني ٽڏھن تہ ڦوڄ چاڙھي آيو آ.“

”تہ ويندو بہ ڦوج سوڌو گس وٺيو پيو.“

”تون ھير ٻٽري ٻوندين. ھير ٽا ڦلي ٻڌيو گڏھہ تي چاڙھيني.“

”گڏھہ تي ٽا چاڙھيئم جو آھيان پاڳل!“

”پاڳل ناھينءَ تہ کھڙو جونت ۾ آھينءَ؟ ھير ڏاڏر ٻڌنديءَ تہ نچي ٻيھي رھنديون. نالي الله جي، اسين کونہ ٽا پاڻين لا ڪريو پاڻ کي ڪوري ڪاري ناحق ۾ وجھون. اسان کي چريا گھچ ٻولي کونہ ڪنيا آھن. تنھن کان ماڳي ڏڪ ھڻي ماري وجھينس تہ ھيڪڙو سور تہ ٽيئون. باقي پاڻ مان ڏني وائڻي دوزڪ ۾ ڪونہ ويندو.“

”ڙي ھاڻ تون وات تہ جھل!“

”ڙي لڏي ويا، ڪ آھيو؟“ حاجي جمعي واڪو ڪري چيو.

”آيو، آيو.“ خميسي باڪس جي تيلي ھڻندي چيو.

”ڪميس پيو وجھي پانيان!“ عارب چيو.

”پيٽيان جا ٻٽ ڪاڏاسين!“ جانوءَ وٺي ٽپ ڏنو. ڪتي ٻٽ ڏيئي سٽ جو ٻھل ڪيدي ورتس.

”ڪتو، ڪتو.“ خميسي ٻوڙي ڪتي کي لت ٽڪاءُ ڪرائي. ڪتو ’ڪئون، ڪئون‘ ڪندو وٺي ڀڳو.

”راڄ، يلي ڪري آيا، ڙي، ھڪو پڙڇ ٻڙڇ تہ ڪٽي آ.“

”ھا، نھاريان پيئي.“ اونداھي گھر منجھان آميءَ جو آواز آيو.

”اڃا پيئي آڻينءَ؟ ھي تہ ٻيھي ٻيھي سڪي ويا.“

”اي، ھاڻ اني ٿي ٽا ويھون. اڇو ٻٽ لڳو پيو آھي.“

”نہ ڙي نہ،.... پڙڇ تہ آڻينءَ؟ ھن جوٽس کي سڏ ڪيو.

”چوزا تہ ڪٽان.“ جوٽس پڙڇ گھليندي چيو. ھٽ گنديءَ جي پلاند سان ڊڪي، سيئي کي ڏنائين.

”ماما وريام آھينءَ ڪ؟“

"نظر نٿو پوني ڪ؟ پٺيان آهين ته جڙد مڙد!" عارب
ڪيلي چيو.

"بس هاڻ اڇي اجهيا آهيون. جڙديون مڙديون وييون."
هوءِ گهر موٽي ويئي.

"خميسا، راڄ ڪان خبرون وٺ." حاجي جمعي ڇڪانب
ڪڍي، وهاڻي ڪي ٽيڪ ڏيئي چيو.

"ادا ڀڏابو."

"عارب ڀڏاءِ خبرون." حاجي جمعي دستور موجب اول
ڀين ڪي آڇ ڪئي.

"نه، تون ڀڏاءِ."

"هارون ملان ڀڏاءِ خبرون، ڀڏاءِ، ڀڏاءِ."

"وريام، موسا، جانو؟" -

ڀڏاءِ، ڀڏاءِ. ڀاڻيءَ هوندي تيم ڪونه ٿيندو.؟"

"ادا، اسان جون مڙيئي خير، چاڻين سچائين تو ته..."

هٿو."

"ڀارن جا غلام..."

"مائٽ، چڱا مڙس!"

"اها ڀهر، الله ۽ الله جي رسول جي ڀاڙي ۾، آن ڀارن
جي ڀاڙي ۾ ڀيا سات گذاريون. اڄ ويو هوس ٻني تي ور ڪرڻ.
ٻني ٻه ماڻهن جي مالن ڪائي چٽ ڪري ڇڏي آهي، ڪو ٿم،
ٿم وڃي ڇڏڻون آهي..."

"مون ڏني هئي تڏهن ته ڀلي هئي..."

"ويئي چٽ ٿي! صفا هٿ جي تري...."

"ها، هي سمن جو مال ڪنهن کي سگهو ساهه کڻڻ ڪونه
ڏيندو. ڇوڻڻ وارو ماڙهو ڪونهي..." سومار ملين چيو.

"ابا وڃ ڪنڌي ڪيري تي. انين جو ٽڙ ڏاڍو آهي.
چوڌري زبردست ماڻهو آهي، ڪنهن جي ڪانهه ٿي هلي." حاجي
سکئي چيو.

”اڙي ڇڏيو انهن خبرن کي، وٺو ڪم جي ڳالهه کي. سڄي رات ويٺا ڪونه هونداسين.“ عارب چيو.

”سو ڳالهه تي ڪيم ته رات جو رُلي آيس گهر. هير گهر ستو پيو هوس ته .ڀاڻين ياقب آيو ته مون-سان ميڙ تي هلو ڀاڻم خميسو مون سان ڪاوڙيل آهي، تنهن کي هلي پرچائي ڏيو. اسان چوس ادا حاضر. اهڙي سٺي مت شل خدا سڀني کي ڏي. تنهن لاءِ ڪاهي اچي توجا پير ورتاسون پيو مڙيئي خير....“

”گهرجي خير. حاجي خوش آهيو؟“

”شڪر آ.“

”جوڙ پڙ؟“

”الحمدالله.“

”دين ايمان؟“

”رب جو فضل!“

”شال خوش هجو!“

”پانجي مهرباني.“

”اسان جو سارو خير، سچاڻو ٿا، ڀارن جا غلام، اها پهر، کير لپ وڪڻيو، آن ڀارن جي اجهي ۾ پيا سات گذاريون....“

”الله جو اجهو آ.“

”اتي ويٺا الله الله ڪريون. بازار ۾ کير لپ ڏيئي، ٽڪي ٽني، اچي ڪريس ته مٿان سڏ ٿيو. آن کي الله آندو، گڏياسين، پير ورتاسين، پيو مڙوئي خير.“

”گهرجي به خير. خميسا خوش آهين؟“

”شڪر آ.“

وري ساڳي خوش-جوڙ ٽنهين سر شروع ٿي ويئي.

آمي ٽوڻي دڪائي پنهنجي وٽ، سونا ۽ موسي جي ٻرج جي کند-تي ويهي رهي. ميڙ گهر کان ڳچ پنڌ تي ويٺي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن مهل ڪو آواز چيٽو تي ٻڌڻ ۾ آيو. هوءَ سوچڻ لڳي. ’خميسي جو ساڻو منهن ٿيو! ويٺو پانجن بابن سان رهاٽيون

ڪري. اتي شرط ڪڙو منهن نٿو ڏين ته جيڏانهن جا آهن تيڏانهن
هليا وڃن. پاڻس منهن ڪاري ڪي وڏپڻ ۾ اچي عشق لڳو آهي.
هڪڙي رن ڪي ڏئي ڇڏيئين جا يا عمر جانگ لوڏي، ڳوٺن جا
گيسمارا ڪري مري ويئي. هاڻ آمي پانجي ڏيءَ بدو ڏيئي
سڦوزان ڦينجيءَ جي پوٽ - ٿوري ترمل سان شادي ڪرائيس.
سڦوران جي چرئي گهچ پٽ ڪي ڪير ڪٿيءَ جو ٻچو به نٿو
ڏي، تنهن ڪي وري آمي ڏيءَ بدو ڏي ته ياقب خان سيج چڙهي.
پيو سچو راڄ چڪي ويو، باقي آمي نڏڪي سيني ڪي سولي
تي هٿ آئي آ. سڀڪو ڏاڙهه ڏڪائيندو اچي. حاجي جمي پانجي
ڏيءَ لا تپيداريءَ جو ڪٿيو هٿ ڪيو. عارب ڏڪر جون
ڪار منهنيون ڏيون تخت ڏجائيون ٿين؛ باقي آميءَ جي ڏيءَ ڪي
چريون بلائون مٿي ۾ هڻي لاءِ ٿورا ٿي اچي پيئا آن. خدا ڪا
مٺن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي، پانجي چاڍن ۾ لهن. مون غريب
بي واهيءَ جي پنيان اچي پيا آهن.' سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو.

'سچي عمر درد ڏٺم. امان مرهاڻي تنجڻ ۾ ڇڏي ويئي.
ابا سدائين مهاڻين جي پنيان مياڻين تي پيو هوندو هو. سچي عمر
ماءُ جي درن تي ڏڪا جهليم، ڇڙٻون سنيم، گولپا ڪيم. زال ٿي
ڪانهه ٿيس ته خميسي ڪي ڏئي ڇڏيونم. گهوٽ پيا ٻه هئا، پر
زتيمين لاءِ ڪنهن ڪي ڪسڪاٽ ويندو؟ هجي ماءُ پيڻ جنهن ڪي
قياس پوئي. نه ته سومار به ته ابا جي سوٽ جو پٽ هو. ان ڪي
ڪين ڏنئون.' سومار جو خيال ايندي سندس گهنج گهنج تيل منهن
تي هڪ شرميلي لڄاڙي مرڪ تري آئي. 'ڳورو ڳورو جهڙو پناڻ.
ماڻهو پانئين ته پيڻو ڏسانس. دهشت جهلڻ جي ڪانهه هوندي هيس.
ڏاڍو نياڳو هو. پاسي مان مٿيندو هو ته ڏکهو شوڪارو پري
چوندو هو ــ 'الله! توجي آهيان.' پيا پاڏيندا هئا ته وڏو ملئون
آ، الله ڪي پيو ياد ڪري! تنهن ڏينهن وچينءَ مهل ڦڙ ڦڙ پي
پئي. تن ڏينهن وڏيري جمعي جي ٻني تي ڪالڪان ۾ ويٺا هئاسين.
سسٽم ويئي متواٺي ۾ ڦاتا ڪرڻ. خميسو مال سان هو. گهر ۾

پکي ٻه ڪونه هو. مون ويٺي گهر ماندان گج پرڊو. ڪنهن مهل ڏسان ته سومار پيو اچي. آءٌ ڪٽس ڏسي اٿي وڃي گهر جي ڪنڊ ۾ ويٺيس، ته منهن جي پڪائي ڪري، منجهه گهڙي اچي هٿ ڏنئينم. چي، 'سوٽ خوش ته آهين.' 'هائو آءٌ ڇا ڪريان! ڪٽي هٿ ڏنوميس. منٽي اهڙو وٺي زور ڏنو جو مون کان ڪيهه نڪري ويئي. اکين ۾ پاڻي اچي ويم. مونجي رڙ ٻڌي منهن جو پنو لهي ويس. ننڍڙي ٻار گا منهن پلڪڙو ڪري چيائين، 'سوٽ، بشڪ ڪرينم، مون کي پينسان خبر ٿي ڪانه پيئي. برانچ تي لاباري لا تي ويس. چوم تـه مومل سوٽ کان موڪلائي وڃان. حياتيءَ تي پروسو ڪونهي. وري يا نصيب، ميلئون يا ته ملئون.' مونجا لگ ڪانڊارجي ويا. پر رکو ايترو چوم 'ادا، وائي ته سولي ڪر.' پوءِ ڪي ڪيترا ڏينهن پانجي منهن پٺي رنم، الاجي ڪو؟ لکٽي جا ليک آن. ڪنهن جو ڏوهه ڪونهي. انگ لکيل ڪونه هو. جنهن سان لکيل هو تنهن سان ٿيو.

'خدا جو ڏينهن رکيو آ، خميسي ٻه مون سان وڃائي ڪونه غربت شاهوڪاري ته آهي الله جي وس، بندي جي وس ڪانهي. باقي مون کي ڏک ڪونه ڏنئين. تکر آهي. اچي ودس رڇڪڙي ته هٽي ٻڌي رکندم. وري ذري ساٽ کان پوءِ اهڙي جو اهڙو. سو ٻه ماند. هاڻ گاريون ڏيءَ تي ڏيندو، ڀاڳ اهڙي ڪندو جو ماڻهو ڀانئيندو ته بس هاڻ تو پورو ڪريم، پر ڏڪ ڪونه هڻندو.' مڙس جي پل پر جي ڪاوڙ جو تصور ايندي سندس دل ۾ پيار جي لهر اچي ويئي. 'سونا تي تـه ساهه تو ڇڏي. مڙس ماڻس جو نالو رکئين آ، سو اما کان سواءِ سڏ ئي ڪونه ڪريس— اما جي ڳئون، اما جو گابو، اما جا چوڙا، اما جي هيءَ ڳالهه، اما جي هوءَ ڳالهه، گهورجان گهورجان پيو ٿيندو. تينيان سونا ڳري تان ڀاند لاهيو، مست ٿيو، بي افعالي نموني ٻانهون هٽندي گهڙا ڪنيو پٺي آئي. تنهن تي اڇم جا بخيلي ته بجن ۾ جهلي اچيو ٿي ڏونگري ڪٽيو وناس، ته مڙس اچيو تو ڪاوڙجي. ڦٽ ماريم

ٻي ڳالهه ڪانهي. ڇي — ’مهڙي ٿهڙي نڪر مونجي گهر مان. اما سونا ڪي روز ٿي مارينءَ.‘ ماڻس سونا ٻه وڏي رقم آهي، هن مرڪي، لوڏو هڻي، پيار وچان سونا ڏانهن ڏٺو، جا ڇپ چاپ سٽي پئي هئي. ’ماڻ ڪريو ٻيٺي آهي. حرام جو ڪٺي ڇُري. ڇو ته ڪر سٽن نندن ۾ سٽي پيٺي آهي. ناتر ڪنهن جاءِ جي. مون ڪي ڪو خمر ٿي ڪانهي. اسان ٻه ماڻهو چاريا آن. رڳو ڊور ڪونه چاريا آئون. ڪچان ڪانه ٿي ته پٽي ڪانهي. سمجهان سڀ ويٺي. سڦوران جي ٻٽ جو نالو ٻڌي، ڇوريءَ جو اندر سڙي ويو آهي. اڄ رحمت سڻس ڪنيس ته — سانجهيءَ ڇاڇهين ميڙ ڪريو ٿو اڇي. ٿوڪي ڇاڇهين جي ٻڌي ۾ سڦوران جي ٻٽ ڪي ٿا ڏين. ته جهڙي هٿي ٿهڙي هارجي ويٺي. مٿي ٿاڻ جهڙو گهڙو لاٿين ٿهڙو هٿن مان ڪري پيس. نئون نڪورو گهڙو ڦش ڦش ٿي ويو. اڇا ٿيو ڏينهن وٺي آئي آهيان. مٿي ٿي هٿ رکي ٻٽ ٿي ويهي رهي. دل ڪي ڇوم ته گهڙو ته قلبان ٿيو ۾ ڇوريءَ ڪي ڇا ٿيو! ٻوڙي وڃي اٿاريومينس. ڇوميٽس — ڏيڙي ٿوڄون ڪو اڇي متيون منجهيون آن؟ دشمنين ماڻهين ته ڪانه مٿي آهي جو مٿي ڪي هٿ ڏيو ويٺي آهينءَ؟ ٿون ويٺي رنگ ڏس! آڏون آهيان مٿي جو سڦوران جو اهو مٿو ڇريو ڇرپٽ مونجي لٻڏڻ ڏيءَ سان لاڏون لهندو. دلداري ڏني آمينس ٿڏهن مس مس وڃي منهن ۾ پاڻي پيس. هيڪڙي ڏينهن ۾ ڇوري ڇڃي لڙهي ويئي آ!‘ ڪانئس ٿڏو شوڪارو نڪري ويو. سٽ پنج ڪينهم، هڪڙي ڏيءَ آهيم. ٻه ٿنجڻ ۾ موٽي ويون. ٻوٽيٽريءَ جو ٻٽ ٻن سا ن جو وري ويو. سسٽم ڇوٽي — هن نياڳيءَ جو اولاد ٻچندو ٿي ڪونه. خميسا ٻي شادي ڪر. سڄي ڇمار نانگو نپنو ته ڪونه ويٺو هوندين. خميسي ڪي ٻه جهڙو ڪر ماڻس جي ڳالهه وٺي، سو مون ڪي منهن ڏي نه ڏٺي. سڄو ڏينهن پيو ماڻس سان ڪچهريون ڪري، نيٺ الله پلو ڪريس، رحمت وڃي ٻيبي آمنت ڳاديءَ ڏڇاڻيءَ ڪان سڳو وٺائي آڻي ڏنئينم، سٽين ٿي پڙ جدا ٻاسارائيم،

تڏهن مس مس وڃي سونا پيٽ ۾ ٽيو. سڀ چون ته ڪانئه بچندي. آءُ به لهرين وچ ۾ هيس. پر رحمت کي آفرين آهي. چوڻين — چري! بيبي امانت جو سڳو نه لڳو ته مونجي سينڌ ڪوڙي ڇڏج، مون ڇئين اکين آزمودا ڏٺا آهن. تون الله، الله جي رسول تي، مرشد تي رکيو ويٺي هج. ڏس ته ڪيئن ٿا دشمن جا ڪارا منهن ٿين. ٿيو به ائين سونا کي ڪوسو واءُ به ڪونه لڳو. اڄ سونا سونا آهي. جيڪو ٿو ڏسي سو چوي ته — پيٽيان آهي، هيءَ ڏي ڪٿان ڇائي اٿي؟ آءُ ڪليو ڇئان جهنگ مان ڪٽي آئي آهيان. چون — پيٽيان، تو ۾ خميسي جو منجهس آرڪاٽو ڏي ڪونهي. ڇوري جهڙي منڊم آ، ٻي ڳالهه ڪانهي! هن سڦوران ڦنجيءَ جو ته مڪو مڇي ويو. سڄي ڳوٺ ۾ خواري اٿاريئن. آميءَ، سونا سومار مان ڇائي آ. ڦتڻ ڳالهه ڪئي ته ڇوٽي ٽي ته رنون، انڌيون ته ڪونه ٿيون آهيو؟ ڇوريءَ جون اکيون، نڪ، مهانڊو نٿيون ڏسو؟ سومار مان ڪو تر گهٽايئن آهي؟ ڇوري اڇي اڇي جهڙي ڪپاهه. نڙيءَ مان پاڻي پيو بکيس. جهڙي ديورپين جي ڏيءَ! اهو اما سومار جو ٻج آهي، ٻئي جي جام ڪانهي. ڪوڙي ڪار-منهين! پانجو ته سومار ڏينهن محشر جو پياءُ ٿئي. پالڻا اهڙو هوندو جهڙو ابا ڏٺو! پين تان ڪئين آهي تيتري اجري ويٺي آهي. ڏيٽس ڪار منهين جو ٻوٽ سوئل ته ٻڻس چريو گهڄ سڃاڻي سگ ملپا اٿس.'

اِتي حافظي جي سمنڊ تي ٻي لهر تري آيس. 'سونا پنجن سالن جي هئي. رحمت جن سان گڏ شيخ جني جي ڪليءَ تي وني ويٺي سيس. سرهي صابڻ سان وهنجاري ڳاڙهي سٽيءَ جو پيرت سان پريل چولو ۽ ساٽي موڙي جي سٿڻ وڏاميئس. اڇي وائلي جي زريءَ پيريل پوتي مٿان ڪرائي ميئس. ڪني ۾ اڏ توري جا ڏر، نڪ ۾ ٻولو، ڪنڌ ۾ رحمت جي ڏيءَ واري ڪنمال، پيرن ۾ ڇير ۽ اکين ۾ سوئيري جي ڪاني وجهي، جهڙائي جهالرائي جڏهن ڇوري در مان ٻاهر ڪيئر تڏهن رنن جا

وات ڦاٽي ويا. ماسي رحيمان مرهاڻيءَ ڏسندي شرط پوڻان هڪل ڪري چيو — گڏهه، گڏهه! هي ڇا ٿي ڪرينءَ؟ مٿان ڇوري ٻاهر ڪڍين. هٿي ڪا دشمنين نظري وجهنديس .... مرهاڻي ٽڪون سڪيس ته ڇوري اگهيو ڇڏي ته هٿيس ٿي آهستي ڪري مُٺ. ڇي — مٿي، هيءَ ماڻهين دشمن هٿي نظرائي ماري وجهنديئي. آءٌ ٻيٺي ڪيلان ته ٿي چوئي — ائي ٽورو ڏند ڪي، ڪنوار ڏيءَ ٻه ڇاڻي آ ملوڪ، جو ڏند ڪيڏو ٻٺي ڪلي. ڇوري جهڙي شيدين جو منگرمانو. مون چوس: هَل مائي هل، مونجي ڏيءَ آ ڪونج. اهڙي ڇٽي ته ڏيکار! ته اکين ۾ ڳوڙها تري آيس — اڄ جي ڏيٺم مرهاڻي هجي ها ته خبر پوني ها. سوٽا سڄي مونجي مريان ٽي ويٺي آ. ڪلي ٿي ته جيڪا ڳل ۾ ڪڏ ٿي پوئيس سا ٻه ساڳي ان مرهاڻيءَ واري.

’ڪنيءَ تي ڪن دسين جا زالون مڙد مڙي اچي گڏ ٿيا. خليفا خاڪ ڏيٺي ڏيٺي ٽڪي پيا. پر خلق پوري نه ٿئي. آءٌ ڇوري وٺي سائينءَ وڏي وٽ ويس. هٿ ٻڌي ڳچيءَ ۾ ڦاهو وجهي چوڻيس — مرشيد ستن پُرين ڪنان توجي در جي گولي آهيان. بي اولادي آهيان، ڏيو وريو وٺيو لاهي. ڏاڏهين ڪان ٻني مون کي هي هڪڙو ڦنگ ڇوريءَ جو مڱيو وٺي ڏي. عمر سڄي ماءُ ڌيءُ مرشد جي در جي ٻهاري ڏيندينسين ۽ پاڻي ڀريندينسين. سائين مرهاڻي ويٺي وظيفو پڙهيو. سو ڪيترو ڪين. آءٌ ٻه ٻيٺي هيس. گهڻي دير پڙهي پڙهي نيٺ آگر سان اشارو ڏنئين ته ڏيٺري اورتي ڪر. مون سونا ڪٺي ماندان ٻهاريس. منڊس منهن ۾ نهاري ڇوڪارو هنئين. چئين — ابا الله ۽ مرشد ڪان ٻني اسان توکي هيءَ ٻشڪ ڪرائي ڏني. سو ورهين جي ٿيندي. درگاهه جو در جهليو اچجا. پولو ڪونه ٿيندس. مونجي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. ٻه رپيا پلاند مان ڇوڙي پيرن تي رکمينس ته ان مان ٻه اٺ آنا ڪڍي ڪٺي سونا کي ڏنئين. ڇوري وٺي ٿي نه. مون هوش ٽڪ ته مٿي ٿي نصيب کي پٽ ڏي. سائينءَ مشڪي چيو — ابا،

ميشومن تي ڪهڙي ميار، هنين کي ڪهڙي خبر.'

هن ماڇيءَ جي تيلي هٿي اجهاڻل پيڙي وري دکائي ۽ هٿي پٽ کي تيڪ ڏيئي ستولي تي ويئي.

'هن مُئي الله ماري ياقب جي مون سان عمر ڪانه پيئي. ڪوڙه نڪريس سڄي چمار جوئس جي چور تي مون کي لئيون ڏنيون- جوئس دادلي سڄو ڏينهن جهنگ پيئي ڦريندي، تنهن کي الفان بي به ڪونه چوندو هو. اها پل پيئي مونجون اچيون بڇيون، ٠يون جيئريون ڪيئي باقي مون ٿورو چپ چوريو ته ٿا لٺ مغز ۾ — هھڙي تهڙي وات تي هٿين! ڪتا به رت ڪونه چٿيندا هئا. اهو رت ٿيو مڙسر ويٺو هوندو هو ته رکو هٿ وجهي به ڪونه چڏائيندو هو — ڙي شل ڪا باهه لڳنين تون هٿ وجهي چڏائي ته سهي. چي — آءٌ ڪو هن پڙوي سان لڳي پڙوو ٿيندس ڪ`! چوندا رن جو بدلو ٿو- ڪٽي. هن کي ته هوئنين شرم ڪونهي، آءٌ به ان جهڙو ٿي جهڙ-به-جهڙ ڏاڙهيءَ-ڏٽيءَ پيائُ جي ڏاڙهي پٽيان. بس ڪري ويهه، بس ڪري ڪانه ڦتجي پيئي آهين. جوئس کي اج سيان اهڙي ڪريز ڏيئي چڏيندس جو پلي ويٺو پها رکيس.

'هاڻ مٺو بي نڪو ڪهڙو نڪ ڪٽي آيو آ. مگ ملپس مليس بن جهانن نه مليس. مونجي آگوئي سور. مون سان ڪئين آ چڱايون، جو هن لاڪري پانجي ڏيءَ جنجل ۾ وجهان. هن دشمن تي اڪيون ٿيون پونر ته رت تي ٿيون پونر.

'پر هي سڀ رنگ، سڦوران جا آن، جنهن ڏيرم کي ڏيرو ڏيئي پاڙهي سيکاريو آ. سندس پوٽ سوٽل ڪير ڪونه ٿو قبولي، تنهن کي به ٿي سيچ چاوهي، پٽس به ٿو لاڏو ٿئي ۽ آميءَ جا وار به ٿي پيرن هيٺان ڪري. هيڪڙي ڏڪ سان سڀ مطلب ٿي پورا ڪري. الله، الله جو رسول مطلب پورا ڪونه ڪندس. آءٌ سندس پٽ جي چر مان جتي به ڪونه گهڙايان! پوٽ به ٿو ڏهس جو مونجي پريءَ جهڙي ڏيءَ تي ڏيانس.'

اوچتو خيال آيس: ’جي ائين ٿي پوي ته!‘ سندس لڱ ڏڪڻ لڳا. ’پوءِ مونجي ڌيءَ سڱورن جي ننهن ٿيندي. سڱورن جي موچڙي هيٺ ٿيندي. سڄو ڏينهن مهڻا ڏيندس، ٺوڪون هڻنديس. پيٽ جي لولي لاءِ سڪائي مارينديس. سڄو ڏينهن گهلائينديس. اڃا ڦلن جهڙو منهن ڪڙهي ڪارو ٿي ويندس، هيءَ آ مائٽن جي دادلي، سڄي سات جي ڏڃاٽي. جنهن ڪي مون کان سواءِ ڪو هٿ جو ڇهو به ڪونه ڏني، سا هن رن جي رڪ-رڪائي ڪندي ڪانه، هٿي پاڻ کي مارائي وجهندي. نه مڙس جو سک، نه گهر جو. جيئري قبر ۾ پورجي ويندي. دشمنيون رنون مڙي چونديون — آميءَ وڏيون ڪيون هيون سي منهن ۾ پيئون آنس. ڏيٽس جا حال هلي ڏسو. اک جي پوچڙ مان پيٽي نهاري. سڱورن تڪ مان ور ڪڏهن چڙهيو آس. جيڪي ويچاريون سو ڪمائيون هونديون سي چونديون: ان رن کان ته مٽي هٽي ته هيڪڙو سور ٿئي ها. آمي نپٽي، الله ماري، تنهن کان نڙيءَ تي گهٽو نٿي ڏنيس ڪو؟ نه نه، اندو ته ڪونهي. پانجو ٻچو آهيس. آنڊن تان پيٽي آهيس. مري ويندو، ائين ڪونه ڪندو.... پر مڙد جي ذات آ، جهجهن جو منهن جهلڻ ڏکيو آ، الله ڏاڍو، راڄ ڏاڍو. خدا خير ڪري.‘ سندس روح تي خوف جو جبل ڪڙڪي پيو. دل مروڙجي ويس. بي‌اختيار سندس، چپ چرڻ لڳا. ’درس وريا لاڪائي، الله، الله جا رسول، مرشد سچا، خميسي ڪي سنٽين من ۾ وجهه، دشمن دفع ڪر، سڄڻ ساهون ڪر، مونجي ٻچڙيءَ کي هن آفت کان بچاءِ. باتشاهه پير، ڏون ٻڏن جا ٻيڙا اڪارين، هيڻن جو حامي ٿئين، هن سير مان اڪارينم. سونا ڪي سوليءَ ڪنڌيءَ ڪر، هن ڪڏهن ۾ متان ڪرڻ ڇڏئينس.‘ گرم گرم لڙڪ سندس ڳلن تان وهندا، نارو ڪري، تهي اچي سندس وات ۾ پيا. هن ٿڪ اڇلائي، ڳنڍيءَ جي پلاند سان منهن ۽ نڪ اگهيو.

انساني دماغ جي مشينري به ڪيڏي نه عجيب آهي. ڌار ڌار وقتن، وقفن ۽ حالتن ۾ ٿيل، گذريل ۽ وسريل واقعا، ڪنهن

اڻ لکي ٻڻ ڏيڍڻ سان بجليءَ جي تيزيءَ سان حافظي جي پردي تي ائين ڦرڻ لڳين ٿا ڄڻ ته ڪنهن ڪاريگر فلمي ڊئريڪٽر لکن تصويرن مان چونڊي چونڊي ڪم جون تصويرون گڏ ڪري، ڪا فلم ٺاهي آهي. جن واقعن جي ٿيڻ ۾ ڪي سال لڳا هوندا، سي سيڪنڊن ۾ اکين اڳيان ڦريو وڃن. جن خيالن کي زبان سان ظاهر ڪرڻ ۾ ڏينهن لڳي وڃن، سي دماغ منٽن ۾ سوچيو وٺي. هيءَ آهي اڏند کٽولي آهي، جا نه رڳو لمبن فاصلن کي لحظي ۾ اورانگهيو وڃي پر وقت جي ميرانجهڙين، ڏنڊ ۽ ڪوهيڙي ۾ لکل واٽن، ختم نه ٿيندڙ سڙڪن، ماضي، حال ۽ مستقبل جي منزلن تان وڄ جي تيزيءَ سان پيئي اچ وڃ ڪري. دماغ سچ پچ ته اها نئيڙي Time Machine (زماني جو سفر ڪندڙ مشين) آهي، جنهن جا ايچ. جي. ويلس خواب لهندو هو.

خميسي جي گهر ۾ ان وقت هڪ پيو ٻه ننڍڙو پر تيز دماغ، هڪ ٻي ٻه ذهني ڪل، ماضي، حال ۽ مستقبل جي سير ۾ محو هئي. ماڻس جو انومان صحيح هو. سونا ستل ڪانه هئي. ان وقت سڄي ڳوٺ ۾ سچ پچ ڪو سجاڳ هو ته سونا. هوءَ گندي مٿان ڪريو، هڪڙي ٻانهن موسي جي سسيءَ هيٺان ڏيو، ٻي مٿان رکيو، چپ چاپ گنگ ٻوڙ ڪريو، پاسيري ليٽي ته برابر پيئي هئي پر سندس خيالن جي دنيا ۾ هلچل مچيل هئي. هن سوچيو پئي:

’هيءَ ميڙ مون لاءِ آئي آهي. هيڏو سڄو راڄ مونجي سڱ وٺڻ لاءِ گڏ ٿيو آ. سومار ملئون ٻه آيو آ. هونئن سندن گهر کٽي وڃ ته منهن ۾ شور وجهيو ويٺو هوندو. رن تي، ڇوري تي ڳهي پيئي پونديس — ”اڙي اڇا ڳوين مان ڦڙي ڪانه نڪتي آ! فلاڻي ڪيڏانهن ويئي؟ هي ته پنج وٽ! ڪرهر تي ويئيون مارڪا ڪريو. پنيان ڇورا روئي روئي ساٿا تي پيا آهن.“ تنهن ڏينهن ڏنهنٽس جليءَ ڪان لڪائي ٻوڙ ڦري ورتيم ته ڏسي ورتائين. رڙ ڪري، جوٽس کي گار ڏيئي، چيائين — ”تون ايڏهين ويئي

شهيل ڪر، ڀنيان ننهڻين سيهل ڪوليو ويٺي آهي. نهار ڪر ته مڇيءَ جي هيڪڙي ڀيڻڀي رڌي آ، تنهن تي سڄو ڳوٺ اچي مڙيو آ. هيڏو عيال ويٺو آ، هيءَ ڪنوار ويٺي شڪاوتون ڪري. رنن کي موچڙي هڻڻ وارو ڪونهي، مغز خراب ٿي ويو اٿن." منهن ٿي ڦري ويس. آءٌ ڦڪي ٿي، ڀوڙ جي وٽي اتي ڇڏي، روڄهارڪي ٿي وري آيس. اڄ وڏو معتبر ٿي آيو آ سڱاوتيون ڪرڻ.

'سڱ به سڦوران جي پٽ لاءِ ڪرڻ آيو آ! ٿيئيان سڦوران جو پٽ ڪاوڙ ڪٺي آيو پاڻي پرڻ، ته رنن کي مشڪري اچي لڳي. جليءَ چيوس — ڇورا رمون، ماڻهين مري ويئي آ ڪه جو تون پيو پاڻي پرينءَ. مٺا، پاڻي ته ماديون پرين! تنهن تي عارب جي ڌيءَ حرمت آهي وڏي حرامزادي چرچائڻ، تنهن پانجي منهن آهستي چيو — آهي به ماديانو پيو وري ڪهڙو مڙس آ، ويل ٿي ڦري پيئي آس. رمونءَ کو ٻڌي ورتو سو ڪاوڙجي ويو. منهن بڇڙو ڪري، ڪنواتي آلاري چئيس — وات بند ڪل نه ته هڻين تو موتڙو. رنون نه هجن ها ته حرمت کي ماري وجهي. حرمت چيس — موتڙو وجي ماڻهين ڦڏيءَ جي ٻوت تي هڻ، جيڪا پاڻي ٿي پرائيني. مُکي کو هڻندين! سيني رنن اچي ورايس، سو ڦٽ ڦٽ ڪندو ڪاوڙ ڪاهي تي رکي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪندو هليو ويو. جنان مُلڻينءَ چيو — سڦوران هي املهه ماڻڪ الاجي ڪٿان آندو! ڪارو دانگيءَ جهڙو ٻوت ٿسو سنهيس. اکيون ٿي ڦريون پيئيون انس. وري وات جو جهڙو ڪتو. سڄو ڏينهن ٿو ماڻس کي گاريون ڏئي، ٿوري گهڻي تي موچڙو کڻيو بيٺو آ. هن مروءَ کي الاجي ڪير ڏيندا؟ سڦوران جي ماسيءَ هاجر وڏڙيءَ چيو — اما، سڀ الله جي جوڙ آهي. چريا ڪريا به ڪڏي ته ڪين ڇڏبا؟ ان چرئي کي به قسمت ۾ لکيل هوندو ته ڪٿان نه ڪٿان ملي پونديس. سڄو راڄ پيو آ. سڦوران بـ ڏکي ٻکي ڪانهي. ڌڻ مال جو آهيس. ڪن مڇا سون مان ڳاڙها آهينس. الله جي وات ڪانهي.

جنهن کي ڏيندي تنهن کان وٺندي. اتي تي الو، ڳارو نڪي ڪٿو.
'اما ڇيو — ائي ماسي، نالي الله جي هن ڇرٽي ڳهچ کي ڏيڻ کان ماڻهو ڊيءَ کي ڪپ جي ٽوٽي ۾ وجهي ٻاهر ڏيئي نه ڇڏي؟ اهڙي سون کي ٻاهر ڏجي. ڪنهن جي ڦٽي آ جيڪا هن ڇريءَ بلا کي ڊيءَ ڏيندي! هاجر وڏڙيءَ نڪ کي موڙو ڏيندي ڇيو — مائي ٽوپان ٽوپان ڪر، جيڪي وڏيون ڪن، تن کي وڏيون ڪنڌ ۾ پون. تون به هيءَ ڊيٺي ٻچڪو وهاريو ويٺي آهين، سا رڌي ڪيندينءَ ڪ؟ هڏ هڏ جهڙو، چم چم جهڙو. ڪا سيراز مان ڪانه آئي آهينءَ. ضرور ڪنهن نه ڪنهن کي ڏيندينءَ تڏهن پٺيان موسو ٻرڻائيندينءَ. اما، سٺ ڏيئي، گهڙو مٿي تي ڪٽي، ڇيو — ها ماسي ڊيٺم لاءِ پيو سچو راڄ ڇڪي ويو آ، ٻاقي وڃي رمون خان ٻچيو آ. ماسي هاجر ٽوڪي به شابس هجي! وڏي آهينءَ، واڻي تـه سولي ڪيندي وڃ. هاجر وڏڙي پٺيان ٽڪاءُ ڪري ڇيو — مائيءَ کي مڳروڙي تہ ڪيڏي آهي!
'ها، سچي! وري مٿو ڳڏيو ڪين هوم ڳس ۾! آءٌ ابا کي ڪيٽ تي ماني ڏيو پيٺي اچان تہ وڏي نم وٽ ڏسان تہ ٻريان ڪا شيءِ پيٺي اچي. نہ پانٺي مال نہ پانٺي ماڻهو. ويجهو آيو تہ ڏڪي ويس. اهو رمون چنبا آڏويل، نڪ جا چوتنا ڦاٿل، ور ڪنيل، سچو بدن ڳپ سان پيوت، منهن ٻچڙو، پنوارڊون، ڀهڪندو ماندو ٿيندو اچي ويجهو پيم. ڊپ ۾ سڪڙ پٺجي ويم. پيرن ۾ چو تہ ڪنهن نبهر وجهي ڇڏم! سچي پيٺي رڙان! چوم تہ هاڻ الاجي ڇا ٿو ٿئي. پر هو بيهي رهيو. وڏو وات اپٽي، وري بند ڪري ڇڏيائين. اڪيون مون ڏانهن ڪري وري هيٺ ڪري ڇڏيائين. هڪڙي به ڳيٽ ڏيئي نيٺ چيائين — ٿونا.... ٿونا.... موندي ڪنوار ٿيندينءَ؟ چوندي چوندي پڳهر اچي پيس. پوءِ ور مان هڪڙي پٽڙي ڪڍي، هٿ وڌائي چيائين — پان ڪيندينءَ؟ مون کي بہ ڪا اچي ويٺي مت، وٺيو ٿي ٻوڙ وجهان. ڀڪو پڙ. پٺيان هن جي سڏوسڏ — ٿونا، ٿونا، پان وٺيو وڃ! پر آءٌ

ڪٿي ٿي ٻيهان؟ اگهي سگهي اٿي ڀڄيس. ڪنهن مهل وڃيم ٿو پير ڌُنڙ ۾ ترڪيو، ۽ ڌا وڃي هيٺ ڪريس. ڀريان ڪمون، عوٿو ۽ حيات چورا حرامي ٻيئا هئا، سي اچي ڪَيلَ ۾ ڇيٽا. چگو ٿيو جو رمون ڀويان ڪونہ ٻڙيو. نہ تہ ڪر خوار ٿي مران. عوٿوءَ مستي ڪري، ڪنگهڪار ڪري ڇيو — ڪمون، ٻُربل! ڪمونءَ وري البيلو ٿي ڀڇيو — ڪٿي؟ -- انڌا، ڏسين ڪونہ ٿو؟ هوءَ ڪانہ واڏوڙ جي ڪري ڀيئي آ؟ -- اڙي ها، اها ڦلپٽائين، ملوڪڙي ٻربل ٿو ڇئين؟ ڀڪي لاجواب آهي. الائي ڪيئن ڪريو؟ -- بس قسمت! عوٿوءَ ڏاڍي حرامڙائيءَ سان ڇيو.

مُون ڪي هڪڙي ڦڪائي، ڀيو ڏڪ جو سور ۽ مٿان هنن حرامين جون ڪِلون. ڪپڙا ڇنبي، ڪٽن گارين جا دس ڏيئي وڃي گهر نڪتيس. وڏا حرامزادا آهن. ٽيئي ڄڻا پاڻ ۾ صلحي آهن. سڄو ڏينهن وانجهڻ لئيون هٿن ۾، ڇيڇاتي بوٽ چرچر ڪرائيندا مڇون وٽيندا، آڏيون ڀٽڪيون ڀڏيو، سينڊيون هڻندا ڀوڻن. ٽينيان ڪوهر تان پاڻي ڀريو ڀيئي اچان تہ ٽيئي منهن ۾ گڏجي ويم. آءٌ گڙي تان پلاند وجهي، ڪنڌ هيٺ ڪري، وات ۾ گنديءَ پاند وجهي، پاسي تان مٽيس تہ انهيءَ ساڳي عوٿو وني دانهن ڪئي — نانگ! آءٌ سڄي ڏڪي وييس. گهڙا ٻنهہ ڪِرڻ تي هئا. حيات ڀڇيو — اڙي ڇا ٿئي؟ -- نانگ ڪائي ويـم! ڪمون ڊوڙي آيو. ٽيئي ڄڻا ڀيا نانگ نهارين. تہ ٿو عوٿو رڙ ڪري ڇئي — ڙي هو ڪونہ ٿا واسينگ نانگ ڏسو؟ اتي وڃي خبر پيم تہ مٽئي مون تان ٿي رونشو ڪيو. آءٌ منهن ۾ سوني وجهي ويس هلي. گهر اچي ڪِلي ڪِلي پيٽ ۾ سور پئجي ويم. حرام ڪو مٿن ڪي منهن تي سر هو. آءٌ سڄي ڀڄي وسهي ويس تہ ويچاري ڪي نانگ ڪاڏو آهي. ڪيندو ڪنهن ڏينهن مٿن ڪي نانگ، جي اهڙا افعال هوندن تہ. ڀڙ آهين نياڳا ٽيئي ملوڪ. عوٿوءَ جي اکين ۾ تہ الائي ڇا آهي، جو نهاري ٿو تہ ماڻهوءَ جي دل ڪي الاجي ڇا ٿيو وڃي. وري ڪلندو تہ سنهڙا موتين جهڙا ڏند اهڙا ڏهندس،

جو ڳالهه ڪانهي. امان چئي ٿي ته ڪاڪا ياقب واري ڏڳي جو به انهن لنهي ۾ شڪ آهي. هوندا اهي، پيو ڪير هوندو؟ چون ٿا ته آڏيءَ تائين مسيت ۾ ويٺا مولود پڙهن. پوئينءَ رات جنهن جو ڏڳو ڏور ڏسن، سو ڪٿيو ٿين پنيرا. بجار ڪوسو ڪهو سچي ٿو تنهن کي ڏيو اچن. مٺن کي دپ ٿي ڪونهي. راتهن جو پيا ڏڪا جهلين. برن پٽن ۾ بگهاڙ پيا هلن. هٽي ڪنهن ڏينهن ڪو بگهاڙ ڦاڙي رکين ته! سندس تصور جي اکين اڳيان سچ ۾ پيل ٿي لاشا اچي ويا، جن کي ڪارن، بجر بگهاڙن پٽي رانبوتا هٽيو چيريو ڦاڙيو. سندس بدن ۾ سياٽڙا پٽي ويا. يڪدم چپن ۾ ڪلمو پڙهيائين، ۽ دل ٿي دل ۾، اهڙن موقعن تي پين واتان پڌل اکر اچارڻ لڳي— 'خدا شل جڳ جهان جو خير ڪري.'

ايتري ۾ ٻاهران ميڙ مان وڏي ڳالهائڻ جا آواز سندس ڪنن تي پيا. ڪو ڪهري، ڪاوڙيل ۽ ڏمڪائيندڙ آواز ۾ چئي رهيو هو، "ڙي خميسا خان هيٺ ٿي ويهه، هيٺ! گهٽو گهٽو ڪندين ته به ڪٿي راڄ کي مان ڪونه ڏيندين. گس ته ڪونه جهليندين؟ ايڏو تڪو ڪو پيو ٿئين!"

سونا سڃاتو ته آواز عارب جو هو. کيس ياد آيو ته پٽس چوندو هو ته 'عارب ڳالهائڻ ۾ جهڙو بگهاڙ. ماڻهوءَ کي ڳالهائڻ ۾ پڌي چوڙ ڪري ڇڏيندو. چرڻ ٿي ڪونه ڏيندو. عارب جنهن جو پاسو ورتو تنهن سمجهه ته آ پڇيو ميل ماريو. جو عارب سان اٽڪيو، تنهن سمجهه ته به منهين بلا تي پير رکيو. پينسان آهي بکيو پانگ، پر راڄ ڳوٺ جي ڳالهين ۾ چو ته ڪر شينهن پيو گجي.'

"تڪو تون تو ٿئين ڪ آءٌ تو ٿيان." خميسي هيٺ پرو ٿي چيو.

"توکي چڱائي جو تو چئجي ته سڪ ٿمو وچين! ميان، ويهي سمهندين، بيهي ڪونه سمهندين. الله ڏاڍو آ راڄ ڏاڍو آ. هيڪڙو چٽو مور ٿي ڪونه ڏلندين."

”بي جوڻس جا آهي!“ اهو ياقب جو آواز هو. عارب هڪل ڪري چيس، ”ڙي ياقب، وات بند نٿو ڪرين!“

”پڙوا، پڙوا ڪرين ٿو موچڙن لاءِ.“ خميسي تپي ڳاڙهو ٿي چيو، ۽ ٽپ ڏيئي پاڻس تي آئيو. جانوءَ چڪي ٻانهن کان جهلي وهاريس، ”ميان فقير ماڙهو ٿيو ماڙهو. خواري ڪٿي ٻڌي آ نا! ملڪ نه پاڻ تان ڪِلايو. دنيا ۾ ٻيا ٻه پار آهن ڪ رکو آئين آهيو؟“

”اي پر هن کي ٻه ڪو چوڻ وارو آهي؟ سڄي راڄ کي گهٽ ڪري جوڻس جي پٺيان پيو نچي.“

”جوڻس ماڙهو ڪانهي ڪ؟ اها ٻه اسان جي پلي پيئي آ. لچ پولڙي کي ٻه مٿي آهي. ضرور گهر جو پاتي آهي. ان جي ڳالهه ٻه ٻڌي ته ڪو ڏوهه تي پيو ڪ؟“

”پر ميان فقير ڏسين ٿو ته ....“

”ياقب خان، اسين ڪي توجا ٽڪن ورتل ڪين آهيون. جي پاڻين سان پڙتو وجهڻو هوه ته اسان کي ڪو ٿي آنديئي؟ اسين هلون ٿا. هاڻ تون ڄاڻين، پاڻين ڄاڻي. وڃي جند ڳچيءَ ۾ وجهي ٻڌي مروا“ عارب ڪاوڙجي، پٽڪو ڪٽي، ٽپ ڏيئي اٿڻ لڳو. حاجي جمعو جو هيستائين ماٺ ۾ هو، تنهن ٻانهن ۾ جهلي چيس، ”قسم اِني جو اٿيو آهين.“ عارب گهٽيون سٽون ڏيون پر حاجي جمعو ڪانئس زوراٺتو هو، سو لوه ڪري ڇڏيائينس. عارب لاچار ٿي، وري وهندي چيو، ”پيڙيان ڏچرپو ڪٿي ٻڌون آ. هِن کي پٽڪو لاهيو، هُن کي لاهيون، هُن کي لاهيو، هِن کي لاهيون. هڪڙو وڏو ماڻهو ٿيئي ته پيو ڪٿي گهٽ ٿئي. هي ٻئي زمين کان مٿي! اسان ٻه عمر فيصلن ۾ آندي پر هڙو رنگ ڪٿي ڪونه ڏٺوسين.“

حاجي جمعي ڪِلي چيو، ”عارب، هيءَ پڇري ڳري آهي. ابا مرهاتو ڳالهه ڪندو هو ته سومرا ۽ سانڌ وڙهيا پاڻ ۾. شاديءَ

۾ لٽ لڳي، ٻنهي پاسي مڙس ڦٽجي پيا. تڏهن راڄ هئا، مڙس ٻه هئا. ههڙي سچ ڪانه هئي. فرياد ۽ ڦڏي جي ڳالهه ٻه ڪانه هئي. فيصلو رکيئون. وڏيرا ۽ نئڊيرا آيا. ڳالهيون ٿيون. ٻنهين ڌرين تي رکيئون ڏنڊ. پنج پنج سوَ رپيا. جيڪي پاڻ ۾ وڙهيا هئا، تن کي اچي ٿي پُوتاڙي، سي لنيون کڻي وڏيرن تي ٻيهي ويا. چي ’آن جي هتان اکتي. مئاسين ٻه اسين، ڏنڊ ٻه ڏيون اسين.‘ ڦٽ مارئون ٿي. راڄ اٿيا تن وڏيرن ٻيهي کي ڇڏايو!“ حاجي جمعي جي ڳهاڻي، ڊگهي، اچي سونهاريءَ تي هڪ ڪشادي مرڪ ڦهلجي ويئي ۽ سڀ کلڻ لڳا. ”سو پاڻ ٻه جي گهٽي گهٽي ڪنداسين ته متان اهو حال نه ٿيئون!“ هن هلڪو خوشطبعيءَ وارو ٽهڪڙو ڏيئي چيو. هو کلڻ مهل ڏاڍو وڻندڙ لڳندو هو. هڪڙو ڏند اُڇو هوس پر اهو ان مهل پاڻ کيس وڌيڪ دلڪش بڻائيندو هو. ڪن ڪان پوءِ سندس چهري تي پرخلوص ۽ بزرگانه گنڀيرتا ڇانئجي ويئي. هو ڪانڀ ڇڪي ٻڌي، سڌو ٿي ويٺو: ”ابا خميسا، ياقب، اسين آڄا دشمن ڪونه آهيُون. هي جي هيترا پار مڙي گڏ ٿيا آهن. سي اوهان جي ٺاهڻ لاءِ آيا آهن، ڦٽائڻ لاءِ ڪونه آيا آهن. راڄ جي مرضي آهي ته آنجي گهر مان گدڙ ڪيي، آنکي ڪيرڪنڊ ڪري ڇڏيون. هيڪڙي ابي جا پٽ آهيو. لٽ هٽي پاڻي جدا ڪونه ٿيندو. صبح جو آن مان ڪنهن کي ڪنڊو لڳندو ته جهڙو آنکي سور ٿيندو تهڙو ٻئي ڪنهن کي ڪونه ٿيندو. رت دانگيءَ تي ٻه وري پوندو. اسان جو آن ۾ نڪي اچي نڪي وڃي. سيڪو پانجي گر پيو ڪنهي. پر ڏسون ٿا ته هو هيڏانهن ٻوٽ ويڙهيو پيو هلي، هو هوڏانهن پٺ ڏيو هلي. هي هُن جي ڳلا پيو ڪري، هو هِن جي. اها ڳالهه اسان کي نٿي وڻي. ڦٽائڻ وارا گهڻيئي آهن، ٺاهڻ وارو ڪو هيڪڙو هوندو.... اسان تي جو چڱمڙسيءَ جو بار راڄن رکيو آ تنهن جو خيال ٿيئون. سيڪو اسان کي چوندو ته ’ڙي فلاڻا، تون ويٺو هوئين، توکان ايتري ٻه ڪانه پڄي، جو رڳو هي

ابي اما جا پٽ ناهي ڇڏين!' تڏهن هلي آن وٽ آيا آهيون، نه
ته گهر کان واندو ڪير ڪونهي!"

سڄي ميڙ تي سنجيده خاموشي ڇانئجي ويئي. سڀني جون
تحسين ڀريل ۽ تاڪيد ڪندڙ نگاهون وڏيري ۾ هيون. عارب جي
چالاڪيءَ جي هاڪ هئي، پر وڏيرې جمعي جي ڳالهه ۾ جو
تاثير هو، جيڪو خلوص، پنهنجائپ، همدردي ۽ ڏکهي نظر هئي،
سو ويٺلن جون دليون پگهرائي ڇڏيندو هو.

"خميسا، ادا تون وڏو آهين، سرهال آهين. سڀڪو توکي
چوندو. توجي جيڏري ياقب کي ڪير به ڪونه چوندو. راڄ پنهي
جون ڳالهيون ٻڌيون. ياقبَ توجون چوريون ڪرايون، توکي ڇڏي
وڃي ڪانديري جو ڪاڄ ڪاڏائين، آها چڱي ڪانه ڪينءُ. ڪير
ڪٿس شابس ڪانه ڏيندو. ٻچڙي کي سڀڪو ٻچڙو چوندو، چڱو
ڪير ڪونه چوندو!"

"ها، ياقب ته ڏاڙيل آهي!" ياقب ٺپ ٺپ ڪري، پنهنجي
منهن چيو.

موسي نُونٽ هٽي آهستي چيس، "هاڻ جهل وات."

"اي ڪنهن وچ ۾ ڳالهاءَ ڪيو؟" عارب ڪرڙي نظر
سان ياقب ڏانهن نهاري پڇيو.

"ڪير ڪونهي. ها، حاجي تون ڳالهه ڪر!" موسي چيو.

"مون تي چيو ته ياقب کي چڱ مڙسيون ڪونه ڪيون
آهن. سڀڪو پيو ڏسي، اندو ڪير ڪونهي. پر آءُ به ابا خميسا
توجو، موجو ڪونهي. ٻچڙو آ ڪ چڱو. جهڙو آهي تهڙو، اڄ
به توجو، سڀان به توجو. صبح جو شل هيٺري ڇهنبڙي نه پويس،
سڀني کان اڳ تون لٺ ڪٽي بيهي رهندين. اسان کي چوندين،
'پيڻ .... پڇي پري ٿيو. مونجي ابي جي پٽ جو چو ٿا نالو وٺو.'"
هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. سڄي ميڙ ۾ پنيرائيءَ جي ٺپ ٺپ ٿي ويئي.
"ها سچي ٿو ڪري"، عارب ٽيڪو ڏنو.

وڏيرو وري گنڀير ٿي ويو: ”هيڏو ملڪ خدا جو آهي، سڀ چڱا مڙس بہ ڪونہ هوندا. سڀ بڇڙا بہ ڪونہ هوندا، پنج چڱا تہ پنج بڇڙا بہ هوندا. بڇڙا بہ ڪڏهن ڪڏهن ڪونہ ڇڏيا آن. انهن کي بہ سڌاربو، سيکت ڏبي، ماري مڃائي وري بہ پاڻجو ڪبو، تڏهن ٽيم پاس ٿيندو. ياقب بہ گهڻو ٽڙيو ڦٽڙيو، بڇڙايون ڪيئن. توسان وڙهيو. پر راڄ مان ڪنهن بہ پاسو ڪونہ ورتس. سڀني چيو ’بڇڙي تو ڪري‘. نيٺ هاڻ ٽڪ پيٽ سان لڳو آس. ڏٺئين تہ ابي جي پٽ ڪان سواءِ نيٺ ڪين سرندي. تڏهن يار ونئي پالو گيري، تو وٽ اچي پيش پيو آهي. هاڻ وٺنين تہ مٿي ۾ مٿي وجهينس، موڇڙن جي ڪنڌي ڪنڌ ۾ وجهينس، گڏهہ تي چاڙهينس. وٺنين تہ يارن جو آيو سڃاڻي، معافي ڏيئنس. جيئن وٺئي تيئن ڪر. اسان ڪان يار ايتري پڇني، پريان توجي آ خوشي.“ عارب ٺهہ ٺپ هڪل ڪري چيو، ”اڙي ياقب، اڃا معتبر ٿيو ويٺو آهين؟ اٿي پاڻي ڪي پٽڪو لاهي گيراٽڙي وجهہ.“ ياقب ڪجهہ دير ڪئي، تہ جانوءَ پنيان ڌڪو ڏيئي آهستي چيس، ”ٿوي اٿي.“ ياقب ڦڪو ڦڪو ٿي اٿيو: ”ادا مونجو پيءُ آهي، هونئين اچي ماڻهن جي چوڻ تي لڳي ايئن ٿيو آهي.“ ائين چئي پٽڪو لاهي ڪٽي خميسي جي پيرن تي رکيائين.

”ماڻهن جي چوڻ تي آءٌ لڳو آهيان جان تو حيا ڇڏي آ؟“ خميسي پٽڪو پيرن تان ڪٽي مٿي ۾ وجهندي چيو. هڪ لحظي لاءِ پنهي جون پانهون هڪٻئي جي گلي ۾ هيون. خميسي ڪاپي هٿ جي ٽريءَ سان پنهنجي آلين اکين کي مهٽيو. پنهي ايئن ڏيکارڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي جڻ سندن دلين ۾ هڪٻئي لاءِ اجهل چڪ ڪانہ پيدا ٿي آهي، جڻ هڪ لحظي لاءِ هو وري ننڍڙي هوندي وارا سدائين وڙهندڙ، سدائين پرچندڙ، ڪمون ۽ ياقو ڪونہ بنجي ويا هئا، جڻ ڪين پنهنجي انهيءَ احساس تي ڦڪائي ڪانہ پئي ٿي، جڻ پنهنجي آوازن جي سختيءَ، کهرائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ذريعي درحقيقت هُن پنهنجي دلين جي نرمائيءَ

ڪمزوريءَ تي پردو نہ پئي وڌو، ڇڻ ڪجهہ بہ نہ ٿيو هو. پنهنجي
هڪبئي جي دل جي ڳالهہ سمجهي ۽ پيئي جسماني توڙي ذهني
طور جدا ٿي هڪدم پنهنجي پنهنجي مقرر ڪيل جاءِ تي وڃي ويٺا.

خميسو سوچڻ لڳو: ”هن بيشرمي، بيحيا، يا عمر سنئين
اوڙ ڪانہ ڏني. مون کي پاڻ ڪري ڪونہ سمجهيئين. دشمن ڪري
سمجهيئين. ابا مري ويو تہ مون اولاد ڳا ڪري سانديس. ابا مرهاتو
مرڻ وقت چئي ويو — ’ڪمون، پاڻي ياقو پرتو آني. اونرو، اوڏو
آهي، تنهن ڏانهن متان نهارينءَ. پاڻ ڏانهن نهارج، مون ڏانهن ۽
ماڻهين جي مڙهہ ڏانهن نهارج، هن نياڳي جو هيڏو سارو سور آم:
ابا، مائٽ کي آهي لعنت، اولاد جيئن ڪريل، تيئن مائٽ کي
ميٺو. بي-متهو سدائين جڏا ڪم ڪري. الله ساڃاءَ ڏيندس. ابا،
وڏا، توکي آنِ مون عيبدار جون دعاڏون. الله الله جو رسول
ڪندو ڪنهن جو موتاج ڪونہ ٿيندين، پيا موتاج ٿيندي. دنيا
جي ڇوڻ تي متان لڳين. پيو ڪٽي ستر سون تي پوئي پر پاڻ
ڪونہ ٿيندو. ابا، پار، يار آهن. اهڙو بي-ڪمون ٿو ڏسينس، پر
جتي اهو ڪم ايندي اتي پيو ڪونہ ايندي. هن جو وار وار پرتو
آني.‘ ويچارو ابا!“ ڪيس پٽس جو سانورو، گهنج گهنج پيل پر
ڏيادار چهرو اکين اڳيان تري آيو. ڪيس ياد آيو تہ مرڻ وقت
جڏهن هن چيو هو — ’ابا هاڻ پرتا ڏٺيءَ کي.‘ تڏهن سندس
ڏرا ڏنل اکين ۾ پاڻي ايئن ڏکيائيءَ سان تري، آهستي آهستي،
اڻ-لکي نموني سنجري آيو هو، جيئن ڪنهن قتل ڪوهہ ۾ پاڻي
ڊِڪ ڊِڪ ٿي، آهستي آهستي گڏ ٿيندو آهي. ڪيس اڄ بہ چٽيءَ
طرح ياد هو تہ انهن ڳنيپر، سمجهو ۽ باوقار اکين کي لڙڪن
ڳاڙڻ کان بہ محروم ڏسي، ڪيس زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پٽس
تي، جنهن کان هو سڄي عمر ڪڙ کائيندو هو، قياس آيو هو.
اهڙو قياس، جنهن ۾ شرم گڏيل هو. پٽس جهڙو مڙس جنهن حياتيءَ
ڪنهن کي ڪند ڪونہ ڏنو، سو هيئن نتڏن ٻارن وانگر بيحال،
سڪل ذوث ۽ لاچار ڏسي، ڪيس ائين لڳو ڄڻ هو ڪا اگهاڙي،

نه ڏسڻ جهڙي شيءِ ڏسي رهيو هو. کيس ياد آيو ته پڻس جڏهن سندس ڪمن تي گهڻو خوش ٿيندو هو، تڏهن سونهاريءَ تي هٿ ڦيري چوندو هو — ’سونا، شيشا پاشا آهن، ڪير مرن، ڪير جيئن؟ پر ڏسج ويني، جڏهن تڏهن هي خميسو پينسان مٿس ٿيندو. باقي اهو چوٿيو ياڦو، جنهن کي سڄو ڏينهن پئي پڏايئنءِ، سو ڏلو رڳو پرايون دانگيون ڇٽيندو. گندي ڪلهي تي ماني راڇن تي، الوڙي واهي. هن کي رڳي گهوم ڪپي، ڪرڇي ڪپي، بازار جي ڇانهه ڪپي. باقي ڪم جو چونديس ته ڇوُ ته ڪر ٽيڙ ٽپ ونڃي ويندس.‘ ماڻس بناوٽي ناراضگيءَ سان چوندي هئي — ’نالي الله جي، هاڻ خميسو خميسو ڪري، ڇوري جو آياري مٿو نه ڪيو. خميسو ٻه پڙهيو پيو اني. ٿيو ڏينهن چوآمس — ابا، مال آٽائو آ، وڃي ڍنڍ مان چڪ هٽائي اچين، ته لٺ کنيو ٿي ٻنهه ڪٽيئم. ڏاڍو تنگ ڍريو آ.‘ ائين چوندي هوءَ گهڻو سنجيده ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. پر، پٽ جي هن واجبي تعريف تي هوءَ پنهنجي خوشي لڪائي ڪي ڪانه سگهندي هئي. کيس ياد آيو ته ننڍي هوندي پاڻ مال چاريندو هو. شام جو موٽندي ڪانين جي ڍري ڪريو، کنيو ايندو هو. رات جو مال جي دونهين وجهي، ڏهائي ڪري، ڪير وڪڻڻ ويندو هو. ڀاڦو رڳو گابا چارڻ ويندو هو. پر اتي گابا ڇڏي سلهون پيو وڙهندو هو ۽ اٺيءَ راند پيو ڪندو هو. گابا موقعو ڏسي پڇيو اچيو ڳئن ۾ پوندا هئا ۽ هو جيسين ٻوڙايو ٻوڙايو هڪڙي کي جهليندو هو تيسين ٻيا ڏاڍي وڃندا هئا. شام جو پڻس جي ٻيپ ڪان تڙتڪڙ ۾ لڪائي ڳئون ڏهي، ڪٽل ڪير جيترو پاڻي ٻخاريءَ جي مٽيءَ مان وجهي، پٽلي ڍري گوپال جي هوٽل تي ڏيندو هو. گوپال ڪير چکي چوندو هو — ’ڍروا، پرهين جي بادشاهي ڏني اٿيئي، جو روز روز هي پاڻيءَ جو گهرو ڍريو اچين. وڃي رستي تي هاري ڇڏ.‘ ڪڏهن چوندو هو — ’اڙي شرڪاري ڏگلي، ڪٽي اچو ته ڪير ٽپاسيون. ڍلي ڍروو جيل ڪائي؟‘ اهڙي ڏينهن تي گوپال هميشه کيس پئسا ڪونه ڏيندو هو ۽ چوندو

هو، — 'پيچ پيچ! وڃي پڙهڻ کي موڪل.' پوءِ پڻس ڪيس پونديا، لعنتون ڏيندو هو، موچڙا آلاريندو هو. ماڻس وچ ۾ پوندي هئي ته اها گاريون ۽ ڪڏهن لتون کائيندي هئي. هوءَ ياقوءَ کي الاٿي ڪٿي لڪائي ڇڏيندي هئي. هو پاڻ آڏين ڏاڍين منهن ڏاري گهوٽ ۾ پيو ڦرندو هو. ان رات ڪوبه پيٽ جي پچار ڪانه ڪندو هو. ماڻس، ماسي فتح وڏان وٺي آن جي آڌاري آٽي لڪائي چاڙهيندي هئي ۽ سيڻي کي ماٺ ـ منيءَ اڌ اڌ پاٽ رُکيءُ پيٽ جي ڏيندي هئي.

پڻس هر هر چوندو هو، 'هي ماءَ ... ياقو ڪيڏانهن لڪي ويو؟ ڪيڏهن باهر ته اوجهه ڪيانس.'

وڏو ٿيو ته ڪنهن جي گابيءِ جو مائيند ڪولڻ، ته ڪنهن جي ڳئون جو چڙو ڪولڻ. رات جو پنهن چورن سان گڏجيو ڪڪڙيون چورايو، ٻچي ڪاٺي جي گهر ۾ رڌيو پيو ڪيندو هو. پوءِ اچي ٻڪرين ۽ رڍن جي ڦرن ڪٽڻ تي پيو. پڻس پرٽيون پري پري ٽڪو، سو هڪڙي ڏينهن گهر ۾ در بند ڪريو اچيو ٿو وٺيس. اهو ڏينهن، اهو شينهن، وري ياقوءَ ڪنهن جو سڳو به ڪونه ڪنيو. خميسي کي اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته ان ڏينهن ياقوءَ جون دل ڏاريندڙ رڙيون ٻڌي هن جو رت ڦري ويو هو ۽ مارڻ وارو جي پڻس کان سواءِ ڪو پيو هجي ها ته خميسو اڦٽ ماري ڇڏيس ها.

پوءِ خميسي شادي ڪئي. ياقوءَ شادي ڪئي. پوءِ ڪيئن ياقو پڻس کان ڌار ٿيو، راڄ ۽ مولوي ميڙي، ڪانئس ابائي مڏي ورهائي ورتائين، ساهرن جو پاسو وٺي خميسي کي ڇڏي وڃي پيٽ ڪاڏائين، سندس چوريون ڪرايائين. اهي سڀ ڳالهيون خميسي جي دل تي لکيون پييون هيون. جڏهن به ياقوءَ جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن هو چوندو هو، 'ان خنزير جي مون وٽ ڳالهه نه ڪر!'

پر اڄ جنهن مهل ياقوءَ لاچار، ڦڪائيءَ سان، هڪندي، پٽڪو لاهي سندس پيرن تي رکيو هو ۽ چيو هو، 'مونجو ته

پي آهي....' ان وقت حافظي جي استيج تي هڪ پيو، نرالو، پنهنجو، پيارو، اصلي ڀاڻو نمودار ٿيو هو. هي اهو ڀاڻو هو، جيڪو ننڍي هوندي چورن سان وڙهندي جڏهن نہ ڦٻندو هو تڏهن روئندي چوندو هو، 'آءُ وڃيو ٿو ادا کي چئان— ادا، ادا! مون کي عارب پٽر هنيا آن.' جيڪو چورن کي چوندو هو— 'چورا ٻچو تہ ڪيئن ۾ هلي. ڪڏون. هتي ادا ڏسندو تہ ماريندو.' کيس گهڻو زمانو اڳ جي هڪ شام ياد آئي. اکين اڳيان هڪ مڇن جي ساوڪ وارو، پريل، مضبوط ۽ آڪڙباز نوجوان آيس، جنهن کي ان شام جو کوهر تي ڪاوڙجي، سيني جي اڳيان، منهن تي مڪ هٽي ڪيڏي هئائين، نوجوان جو منهن ڪاوڙ وچان ٽامڻيءَ جهڙو ٿي ويو هو. سندس اکين مان چيمون پڙڪي اٿيون، منهن وٺجي سٽجي پيمانڪ تي پيو. ائين ٿي لڳو تہ اجهو تو چيتي وارو چال هٽي پاڻ کان ڪمزور خميسي کي ڳچيءَ ۾ جهلي زمين تي ڦهڪو ڪرائي. هن جا هٿ، ٻانهون ۽ بدن ٽاڻجي، سيٽجي، چال مارڻ لاءِ تيار ٿيا. خميسو پاڻ بچائڻ لاءِ هٽڻ تي هو. اوچتو، اک ڇنڀ ۾، الائي ڪيئن، الائي ڇو، نوجوان جا هٿ، ٻانهون، سڄو جسم ساهہ ڇڏڻ لڳو. سندس اکيون هيٺ تي ويون، ڇپ ٿڙڪڻ لڳا ۽ اکين تي آهستي آهستي آلاڻ جي چادر پئجي ويئي. هو پٽ تي ڦهڪو ڪري ويٺو ۽ ڪنڌ مونن ۾ هٽي سڏڪا ڀرڻ لڳو. پٽ تي ڳرڙي هاريائين، رڳو رت. ڏڪ مهارن ۾ لڳو هوس. جڏهن خميسي وجي ڀاڪر پائي اٿاريس تہ روئي چيو هئائين— 'ڇڏ مون کي.' پئي ڏينهن خميسي کيس هڪجيڏن کي چوندي ٻڌي ورتو— 'ادا هو، جي پيو ڪير هجي ها تہ....' 'ادا— ادا— ادا!' ڪيڏو نہ پيارو لڳندو هو اهو لفظ خميسي کي! هي اکر اهي ماکيءَ ڦڙا هئا، جي سندس خشڪ زندگيءَ جي ڪڙاڻ کي دور ڪندا هئا. پٽس ڀلي کيس دٻائي، گوپال ڀلي کيس ڏِگليءَ جا دڙڪا ڏئي، وڏيرو جمعو ڀلي کيس 'ڙي چورا خميسا.' ڪري سڏ ڪري، پر هو بہ ڪنهن جو ادا هو، وڏو هو، ادب جي جاءِ

هو. ڪنهن کي مٿس فخر هو، سندس واسطي عزت هئي، ادب هو، احترام هو. کيس به ڪي خاص حق هئا. هو هڪڙي ڏاڙهيءَ-ڏٺي جوان کي، جنهن ڪان دنيا ڪن هڻندي هئي، بي پرواهيءَ سان ’ڇورا‘ ڇئي سڏي سگهيو ٿي. ’ادا — ادا — ادا —‘ ميا ڪيءَ ڪان به مٺا لفظ. هيترن سالن ۾ ياقوءَ ٻيون سڀ نالائقيون ڪيون هيون، کيس نقصان رسايا هئا، سندس راڄ ۾ گهٽتائي ڪرائي هئي، پر کيس سامهون ڪونه ٿيو هو. هيئنر وڏپڻ ۾ به جڏهن خميسو ڪاوڙجي ڇوٽ ۾ گار ڏيئي، مٿس آلـر ڪري ايندو هو تڏهن ياقو رڳو ايترو چوندو هو، ’اي، هاڻ نهيو، نهيو. منجهين آهي ڪيچاڙو؟ ٻين کي رونشو ٿي ايندو هو. ڪي خميسي کي جهليندا هئا. ڪي ياقوءَ کي اک هڻي مٿس ڪوڙو رعب رکندا هئا. ڪي پريان ٿي پيا چوندا هئا، ’وٺ پيٺيان جا پٽ! چاچا خميسو ڪاوڙيو آهي. اڄ ماما ياقب جو خير ڪونهي.‘ وڏا، هڪجهڙا چوندا، ’ٻلي ٻيو... ڪي سڏاري. رڏي سڀ ياقب ۾ آهي.‘ پوءِ سڀ کلي وجهندا هئا، سواءِ خميسي جي. هو کلي، ياقب تي پنهنجو رعب گهٽ ڪيئن ڪري؟

اڄ، هيڏيءَ دشمنيءَ هوندي به خميسي کيس پريءَ ڪچهريءَ ۾ گار ڏني هئي، ’ٻڙوا‘. ڪيڏيءَ نه حجت سان، ڪيڏي نه لڪل پيار سان، ڪيڏي نه فخر سان هن اها گار ڏني هئي ۽ ڄڻ ته ياقوءَ به ان جو مطلب سمجهيو هو ۽ ائين سهي ويو هو ڄڻ ته کيس ڪو انعام مليو هو!

هيئنر جڏهن سندس دل ۾ هڪ گهرو روح تي ڇانئجي ويندڙ سڪون ۽ اطمينان هو ۽ جڏهن هن ڪالهه چاهيو ٿي تڏهن به گنيير هو...هو وڏو ٻاڻ هو... ۽ پوءِ راڄ اٿي ويو ۽ هو گهر آيو.

هن باڪس جي تيلي هڻي ڏٺو. آمي هنڌ ۾ ستي پئي هئي. هن کي خبر هئي ته هو جاڳي پيئي ۽ ان انتظار ۾ آهي ته خميسو کيس جاڳائي خبرون ٻڌائي ۽ اڄا هو يعقوب سان پرچاءَ جي ڳالهه ڪري. پر ته هوءَ ڏاڪا ٻڌي مٿس چڙهي وڃي. کيس

اها به خبر هئي ته جي نه اٿاريندوسانس ته ڀاڻيهي ڪو نه ڪو بهانو ڪري اٿندي ۽ سوالن جو وسڪارو لائي ڏيندي. هو آهستي اوندهه ۾ سنڀاليندو، آميءَ کي اورانگهي، پنهنجي پاسي اچي ليٽيو. هن ٻي ڀيري ڪيڏي دڪائي. هتي پهچي کيس محسوس ٿيو ته هو هميشه جيان ڪمزور ٿي ويو هو. کيس شايد نه پرچڻ گهربو هو. هن ويچاريو ـــ 'ڀاڙوءَ کي هيئنر معافي وٺڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي. کيس سڦوران جي ڏيءَ جو سڀ ڪجهه ڪيو، تنهن لاءِ مٿهنجي ڏيءَ جو بدو ڪيس. وڏيرو جمعو ۽ عارب کيس پڙهائي وٺي آيا آهن ته هيئنر سڀئي سڏي سڱاوتيءَ جي ڳالهه ڪبي ته ڪم ڪونه ٿيندو. تنهنڪري ڀورين هلي پيش پئو ته پوءِ خيسو راڄ کان ٻاهر وڃي ڪونه سگهندو.

'وڏا ٽپڻائي آهن!' هن ٽڪ اچليندي دل ۾ چيو، 'چڱو، ڏسان ته ڪيئن ٿا مون کان سڳ وٺن.' هن پاڻ کي تسلي ڏيڻ ۽ پنهنجي نظر ۾ پنهنجي عزت برقرار رکڻ لاءِ چيو، پر اهو احساس دل تان لاهي ڪين سگهيو ته کيس بيوقوف بڻائي ويا آهن.

ٽي مهينا ماٺ ٿي ويئي ـــ پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ياقب ياڻ ٽي ميڙ ڪئي. "ڪاڪا جوسب ڳالهه ڪندو هو،" عارب خطاب ۾ ڳڌيل راڄ جي وچ ۾ ڳالهائيندي چيو، "هيڪڙو شخص هو، سو قسمت سانگي پنهنجو پٽ ۽ ننڍو ياڻ وٺيو ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو پئي ويو، واٽ ۾ قضا الاهيءَ سان اچيو ٿو طوفان لڳي. ٻيڙي اچي ٻڏڻ لڳي، ناکئي چيس ـــ "پنهنجي ياتين مان هڪڙو سمنڊ ۾ اڇلاءِ ته ٻيڙي هلڪي ٿئي، نه ته سڀ ٻڏي مري ويندا سون." اها ڳالهه ٻڌي هو ٽبيءَ ۾ پئجي ويو ته ڪنهن کي سمنڊ ۾ اڇلايان، آنڊن جائي پٽ کي يا ابي جي پٽ کي؟ ڀورين چيئن ته ياڻ ٿو اڇلايان، پر پوءِ دل ۾ ويچار ڪيئين ته جي اهو پٽ ويو ته مڙس آهيان، زال ٻيو پٽ جڻي وجهنديءَ پر امان ابا ته ڪونه ويندا آهن، جو ٻيو ياڻ جڻي ڏيندم. سو

هنيون ڪارو ڪري، اکيون ٻوٽي، آنڊن-ڇانو پٽ اڇلائي وڏيءَ سمونڊ ۾ ءُ ڀاءُ کي وڏي وچي ڪناري پيڙو ڪيئين،" هن اٿاهه داد جي جذبي ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو. "هلا ڀيٽان مڙس،" جانوءَ ساڳيءَ عقيدت ۽ ساراهه ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو، "ٻيو ڪو اسان جهڙو هجي ته چوئي پانجو پٽ بچايون، ڀاءُ وچي ڪڏ جي تري ۾ پوئي." ڪامل پوڙهي چيو: "اڄ مڙس آهن ڪٿي؟ مڙس ويچارا ويا مري. اڄ سڀ وچي رهيا آهيون نالي جا مڙس. اڄ جتي ڪٿي بادشاهي آهي رنن جي. مڙس ويچارا ٻيا اک جي پوچڙ ٻان نهارين ته زال نه مٿان ڪاوڙجي پئي. ابا ڳالهه ڪندو هو ته 'موسي متوائي جي ڏاڏي سليمت ڪا ننڍي هوندي حد سوهڻي هوندي هئي. چو ته ڪر ڪو پريءَ جو ٻچو آهي ٻي ڳالهه ڪانهي. نڙيءَ ماڻ ڀائي پيو ٻکندو هوس'...."

"آن مائيءَ جون چوڻ تا ته ملڪ ۾ پوڪارون هيون،" جانوءَ چيو. "مون وڏيڻ ۾ ڏٺي هئي. تڏهن به مائيءَ جي حشمت جهلڻ جي ڪانه هئي." حاجي جمعي اقرار ڪيو.

"ننڍي هوندي چوڻ تا اهڙي هئي جهڙو هي ماندان گولو رکيو آهينان. جڏهن مائي لائق ٿي تڏهن وڏا وڏا امير خاندان سندس سنگ لاءِ ميڙيون ڪري آيا. سائين عليءَ ڏنو شاهه، هن سائينءَ جو ڏاڏو ته ماڳهين چوڻ تا ته چريو ٿي پيو ۽ سچو ڏينهن 'سليمت، سليمت،' پيو ڪندو هو. سليمت جي ٻي ياقب کي دين دنيا ۾ اولاد ڏي اها هيڪڙي ڏيءَ هئي، تنهن تي ساهه ڇڏيندو هو. ياقب جي وڏي ڀاءُ سلوءَ کي به هيڪڙو پٽ هو."

"سيلو نه پلئو. سلو ته ننڍي هوندي چوڻ تا ته مري ويو،"

حاجي جمعي چيو. "ها، پلو، سچي پلو، پلوءَ جو پٽ هو پريو. قدرت خدا جي ويچاري کي ننڍي هوندي-کان ڪا گهٽ هئي، سو ٻنهي ڏنگن کان صفا چٽ ٿي ويو. ٻڊيءَ جي ٻڊي. رکيو ويٺو نهاريندو هو. مغز ۾ به پورو ڪونه هوندو هو، ڪڏهين ڪڏهين ويٺي پوتاڙي ايندي هيس ته جيڪا شيءِ پاسي ۾ ڏسندو

هو سا ناءِ ڪري هلندو هو ته ڪنهن ته ڪنهن جي ٻنني ۾. آن
مان ڪن ڏٺو به هوندو." "مون ڏٺو هو،" ڪنهن چيو. "ها،
سو پلو مري ويو. باقي وچي پريو رهيو. سو چئي، 'آءٌ شادي
ڪريان.' ماڻهن چيو ته 'تون ههڙي حال جهڙو، تون زال کي
ڇا ڪندين؟ توکي ڏيندو ڪير؟' ته چوئين، 'مونجي ڪنوار
جا ويٺي آهي.' پڇيائونس ته 'ڪهڙي؟' ته سليمت ڏانهن اشارو
ڪري چيئين، 'اها جا ويٺي آهي.' ماڻهن دل ۾ چيو ته ياقب
تو هن جهڙي مڙس کي ههڙي ڪونج جهڙي ڌيءَ ڏئي. ياقب
جي زال جو پڌو نهن مڙس کي چيو ته 'پائيتين جا ننگ ڏسي
چئي ڏو ته سليمت سان پرڻيس. ننگون به ٿيون ٺهنس، جو ٿو
مونجي ڌيءَ جو نالو وٺي.' ابا، هن جو ايترو چوڻ ۽ ياقب جو
لٺ کڻي کيس وٺڻ! چوڻينس، 'بس ڪر پڙوي! مونجي موئي پاءُ
جي نشانيءَ تان تي چٿرون ڪرين. آءٌ ڏيندس ٿي ان کي.' پوءِ
ابا، نيٺ اها شادي ٿي. راڄ گڏ ٿيا. پٽ ڪاڄ ٿيا. جڏهن نڪاح
تي پڙهيو تڏهن ياقب کان اڇنگار نڪري ويئي. ڪرڙيءَ وانگر
پٽي لڇيو. نيٺ پلا مائٽ...." "ها سائين مائٽ پينسان نيٺ
مائٽ!" ڪنهن ٻئي چيو. "روئي ڏيڻس کي چوئين، 'ابا اڄ نڙي
وڍي ڇڏي آمين. مون جي پاٺي اڄ مري ويئي. جي حلاليائي
هوندين ته مرڻ مري ويندين پر وات مان ٻڙڪ ٻاهر ڪانه
ڪڍندين....' پوءِ ٻريو هليو مٿا ڦاڙيو رکندو هوس. ڪيترا به
رت ڇٽي ڪونه ڇنيندا هئا. ياقب اکين ويٺي ڏسندو هو پر ڪڏهن
به پائيتي کي ڪونه چيئن ته، 'توجي منهن ۾ ڪچاڙو آهي.' روئي
چوندو هو، 'مونجي ڌيءَ مون گهڻا ڏينهن کهي ڇڏي، جيئري
هجي ها ته آءٌ به ڪڇان.' هوءَ به اشراف جي ڌيءَ مرندي مري
ويٺي پر اتو پير ڪونه ڪيئين. اهڙيون به ماڻهن جون ڌيون هيون
۽ اهڙا به پار مڙس پيا هئا." "ها ادا، ويچارا مڙس!" "سو ادا،
حاجران جو چورو نڪو آهي منڊو نڪو آ ٽنڊو. مڙس جهڙو
مڙس آهي. باقي هاڻ ڪٺي اهڙو اڄايو چالاڪ ۽ هشيار ڪونهي

تہ تنهنَ ۾ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ ٿي پيئي. ڀاڄيءَ ڳالهہ وارو آهي. مال رزق آهيس. ڪرڪار جو مڙس ماڻهو آهي. چور بدمعاش ڪونهي. ڀيو هاڻ ڇا کپي؟" "نہ سائين ڪم جو اهڙو مڙس ماڻهو آهي، جو ڳالهيون ڇڏي ڏي. تيئيان مون سان آبت وهيو تہ اسين سڀ پوئتي، هي سڀني کان اڳتي. ڇو تہ ڪري جهڙي مشين!" هارون مڙين ڇيو، "ها، هي پاڻ وارا ڇوڙا جيڪي سڄو ڏينهن آڏيون پٽڪيون ٻڌيو، ميندون هٽندا. بازاريون پيا گهمن، سي هن جي جتيءَ برابر بہ ڪونهن. هو پينسان آهي ست دفعا مڙس!"

"ادا هاڻ خبرون خير، رات گهٽي تي ويٺي آهي. هاڻ وٺو خميسي کان جواب." — "ادا خميسو ويچارو هاڻ جواب وري ڪهڙو ڏيندو، اڪ ڪاڏيءَ ڏيءَ لاڪر آن هيترن ڀارن ۽ ابي جي پٽ ڪي بيمانو ڪونہ ڪندو. اڄا بہ پڇوس، متان آءٌ ڀليل هجان." هارون مڙين ڇيو. خميسي ڪي جيڪي ڳالهائڻو هو سو اڳي ئي ڳالهايو هئائين. جيڪي جوڻس ڇيو هوس سو ڇيائين ۽ جيڪي کيس چوڻو هو سو بہ ڇيائين. پر هاڻ خود کيس بہ پنهنجا دليل ان لوڻ جي ڇپتيءَ جهڙا لڳا جيڪا پاڻيءَ سان ڀريل وٽي ۾ پوڻ شرط ڳري ويندي آهي. راڄوٽي رسم ۽ ريت جي کيس خبر هئي. سندس دل ئي شاهدي ڏني ٿي تہ سندس حجتون ۽ اعتراض ڪيڏا نہ ڪمزور، بيمعنيٰ بلڪ کل جهڙا هئا.

'راڄ ڪي چوان تہ مونجي ڌيءَ ۽ زال اهو گهوٽ ڪونہ ٿيون قبولين! ڳالهہ خواري! ڏاڙهي ڪوڙجي وڃيم! ٻئي ڪنهن جي ڌيءَ گهوٽ ڏٺي ڪنيو آهي جو مونجي ڌيءَ ڪي ڏٺڪ گهوٽ ملندو! آءٌ بہ آهيان وڏو بيوقوف! رنن جي چوڻ تي لڳي راڄ ڪي منهن ڏيو ويٺو آهيان. سڀ دل ۾ مون تي کلندا هوندا. ماڻهو اڳي ئي پيا خواريون ڪن تہ خميسو زال جي چوڻ تي آهي.' پر پوءِ بہ ڇڻ جواب سندس نڙيءَ ۾ ڦاسي پيو. سندس اکين اڳيان زال جو ليلائيندڙ، روئڻهارڪو چهرو، ڌيءَ جو هيٺ ٿيل ميار ڏيندڙ ڪنڌ تري آيو. 'پر آءٌ هن کي ڪهڙو جواب

ڏيان؟ مونجي ٻہ ٽہ وس ڪونهي.' آخر هن ڳلو صاف ڪندي چيو، ”ادا، مون ڀانجي ڏيءَ وڏي آن راڄ جي جهوليءَ ۾. جيئن وڌنا تيئن وڃي ڪهوس.“ سندس اکيون آليون ٿي ويون. پاڻس ٻوڙي اچي کيس ڀيرين پيو. وڏيري ڳراٽڙي وڌيس. هارون ملين، عارب ۽ جانوءَ پٽ ٺپري پيار سان چيس، ”شابس، شابس!“ سندس دل ڀرجي آئي.

اهڙيءَ طرح سونا ٻجو سڱ حاجران جي پٽ رمونءَ سان ٿي ويو.

پسي ڳاڙها گل....

هوءَ ڇرڪ ڀري جاڳي پيئي، سندس وات مان رڙ نڪرندي نڪرندي دٻجي ويئي. هن پنهنجي دماغ جي پوريءَ قوت سان آواز ڏانهن ڌيان ڏنو. در وٽ تمام هلڪو پر چٽو ٺڪاءُ ٿيو. در جو تالو ڪڙڪي سان آهستي ٽڪريو. پوءِ ڪجهه دير خاموشي ٿي ويئي. منٽ کان پوءِ وري ساڳيو آواز ٿيو. 'هوا.... نه، ماڻهو!' کيس محسوس ٿيو ته سندس لڱ ڪانڊارجي ويا آهن ۽ پيشاني پگهرجي ويئي آهي. هوءَ بي‌اختيار سٽ ڏيئي اٿي ۽ هڪ دل ڏاريندڙ گونگي رڙ ڪري وري پٿر تي ڪري پيئي. ڪجهه دير سور کان ماندي ٿي پيئي هئي، ته پاڻمرادو جا ڪارا ڦڙا وهي اچي سندس وات ۾ پيا، پوءِ پيا ڦڙا به مٽيءَ چپ جي اندرئين پاسي کان وات ۾ ٽمندا رهيا. رت، هن سوچيو. ڏانهن ۽ سور کي روڪڻ لاءِ هيٺئين چپ ڪرڙڻ ڪري نڪتل رت. هن ستي ٿي زخمي چپن کي پڪوڙي رت جي گرڙي ٻاهر اڇلي. رت ۽ ٿڪ سان سڄو ڳل ڀرجي ويس. هن ساڄيءَ ٻانهن کي آهستي آهستي ڏونٽ جي ٽيڪ ڏيئي مٿي چوريو. کيس اڱڻ لڳو ڄڻ سندس ٻانهن سان آن جي ڳوڻ ٻڌي ڇڏي اٿن، جا ڇرڻ کان پري آهي. 'هيءَ سچ پچ منهنجي ٻانهن آهي؟ هوءَ سوچڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. پوءِ ياد پيس ته سندس پنن، ٽنگن، مٿي، ڇڃيءَ، هٿن ۽ منهن تي اهڙيون ڪئين ڳوٽيون لڏيل آهن، جنهنڪري آهي به ڪيڏانهن چوري پوري نٿي سگهي. نيٺ واري ڳالهه کيس صفا وسري ويئي هئي. جڏهن ياد پيس تڏهن ساڄيءَ ٽنگ کي سور جي باوجود چوري ڏٺائين. 'ها. اها اتي ٿي هئي.' ٿي

چار هٿ ڊگهي ڏاڍي لوهہ جي زنجير، جنهن جا ٻہ ور سندس سينيءَ تنگ، کي ڏنل هئا ۽ ٻيو ڇيڙو وچئين ٿنڀ ۾ ٻڌل هو. هن ڪنڌ کي سخت تڪليف سان آهستي آهستي ڦيرائي، ساڄي ڪلهي جي ويجهو آندو ۽ ڳل کي چولي سان گهڪا ڏنائين. ڪجهہ رت ۽ ڳگ اڃا بہ ڳل تي رهجي ويئي. 'ڪنڌ جون نسون، شايد هنئين ۽ اکين جي تارن سان مليل آهن،' هن سوچيو، 'نہ تہ ڪنڌ ڇورينديءَ، هنئين ۽ اکين جي تارن کي اهڙيون سٽون ڇو اچن، جو ماڻهو پائين تہ هنيو پنجيو ٽو ٻاهر نڪري، تارا اجهو ٽا ٻاهر نڪرن.'

در تي وري بہ کڙڪو ٿيو. ڪلف ۾ 'چاٻي گهمڻ جو آواز — 'ها بلڪل اهڙو، پڪ ڪو ڪلف کولي رهيو آهي. پر آهستي، مان نيٺ ۾. ڇو؟' هن سوچيو. 'مارڻو اٿن تہ ظاهر ظهور مارين، لڪن ڇو ٿا؟ ڪير هوندو؟ شايد ادا جمعو هوندو. ڪلف جي چاٻي وٽس برابر ڪانهي. چاٻي وڏيرو جاڙو پاڻ سان کڻي ويو هو. 'مٿان مائٽ...' ڪلف نہ کليو. 'شايد ڪليءَ سان ڪلف پيو تاري. پائني تہ ستي وچي کهاڙي هڻانس، ڪيس وري بہ سياڻو وٺي ويو. 'دانهون ڪريان'، هن فيصلو ڪيو. 'دانهون، ايڏيون دانهون جو سڄو ڳوٺ اٿي پوي. چوان، 'گهوڙا ڙي، مون کي ادا جمعو ٽو خون ڪري، ها، ۽ چوان، 'ڙي، بابا، ڙي امان، مامان آچار، ماسي آشت، وڏيرا جاڙا، مياڻجي سومار، حاجياڻي، بصران، آءٌ خون ٿي ٿيان. ڊوڙي اچي مون کي بچايو، ٻچن جي صدقي، پنهنجن نياڻين جي صدقي، مرشد سچي جي نالي، الله ۽ رسول جي صدقي مون کي بچايو.' بنان ڳالهائڻ جي سندس ڳلو ڀرجي آيو. لڙڪ اکين مٿان جمي ويل رت جي تهن مان سوراخ ڪري سڄيل، سوڄيل ڳلن تان ٿمندا هيٺ ڪريا. نہ، ڪير ڪونہ ايندو. جي ايندا تہ بہ تڏهن، جڏهن سندس دانهون هميشه لاءِ ختم ٿي چڪيون هونديون.

هوءَ بلڪل بيوس هئي، بيواهه هئي، ڌڪاريل هئي. ’اهو سڀ ڇو ٿيو؟‘ هوءَ پنهنجي زندگيءَ بابت سوچڻ کان رهي نه سگهي. ’اڳي ته سدائين هوءَ اهڙي نه هئي.....!‘

ننڍڙن ٻارن کي ڀلا سونهن جي ڪهڙي خبر؟ ڪين ڪهڙي خبر ته ماڻهو سهڻو ڪيئن ۽ ڇو ٿو ليکجي؟ پر هن کي الائي ڪيئن ننڍي هوندي ٿي، بلڪل ننڍي هوندي ٿي، ڇڻ ته پاڻمرادو خبر هئي ته هوءَ سهڻي آهي. جنيءَ، نيامت، حليما ۽ سومل سڀني کان سهڻي. هاڻ جڏهن سوچيائين ٿي ته ڪيس اهو راز سمجهه ۾ اچي ٿي ويو ته ڪيئن کيس ننڍڙي هوندي ٿي پنهنجي سونهن جي خبر هئي.

اول ته ماڻس ۽ پڻس جو لفظ لفظ، هرڪا نگاهه، هرڪا ڳالهه کيس ٻڌائيندي هئي ته ’تون سهڻي آهين.‘ ماڻس چوندي هئي: ”ملوڪان، امان ملوڪان، مونجي ملوڪڙي، ملڪان پري اڄ ته چوٽي ڪرينءَ!“ سندس اکين، سندس ڇهري ۾ نهاري هوءَ اڻ لکي نموني محسوس ڪري وٺندي هئي ته پاڻ سڀن کان ملوڪ آهي. پڻس جڏهن منهن ۾ گهنج وجهي ماڻس کي چوندو هو، ”سڄو ڏينهن ڇا پيئي ڪرين؟ رڳو ڇوريءَ کي پاڻيءَ ڀڪ وجهي ڇولو ڌوئي ٻه ڪونه وڌو اٿئي، جو ڪٿي ماڻهو بازار وٺي وڃيس. سڄو ڏينهن ٿي بازار بازار ڪري! نهار ته ڪر، ماڻهوءَ جي ڌي آ ڪَ ڪنهن نوريءَ جي!“ ماڻس ته بناوتي چڙ مان چوندي هئي: ”اي هاڻ اهڙي ملوڪ آ. آهي ٻه ڪنوار ڏاڍي سهڻي جنهن لاءِ ولات مانُ وڳا ايندا! ڏٺي جهڙو مٺو ٿو سونهيس!“ پوءِ کيس خبر پئي ته انهن ظاهريءَ طرح بي پرواهيءَ جي اکرن ۾ ڪيڏو پيار، ڪيڏو فخر ۽ ڪيڏو غرور لڪل هوندو هو.

ماسيس هاجران ڏينهن ۾ ڏهه-ڏهه دفعا تڪون مڪيندي هيس، ڇماڻون هڻي چوٽي ڪندي هيس، نراڙ تي ڪارات مڪيندي هيس. حليمان جڏهن ٻه ساڻس گڏين تانُ وڙهندي هئي تڏهن کيس ٻچن کان جهلي، ڏند ڪرٽي، هٿن ۾ رانيوٽا وجهي، نانگ واري ڦوڪ

ڏيئي چوندي هيس: ”مرڻ، ملوڪڙي ڪا آهين تنهنڪري پرايون ڳڏيون ڦٽائيندينءَ، هان؟“

پوءِ شادين ۾، غمين ۾، ٻين ڳوٺن جون زالون سندس ڳوٺ جي زالن کان پڇنديون هيون: ”اڻي اها ڳاڙهي چولي، مونڙي جي سٽڻ واري چوري ڪنهن هئي؟“ ”ڪهڙي؟“ ”اڻي مئيس، هيءَ جيڪا سويـر کانئـ هتي ويٺي هئي، ڳوري منهن، ويڻل مٿي واري؟“ — ”اڻي ها، ملوڪان تي چوئين؟ اها، اما، جنان ٻائيءَ جي ڌي آهي.“ ”چوريءَ جي تہ حشمت جهلڻ جي کانئـ هئي. چو تہ ڪر ڪو سچ جو تڪر آ ٻي ڳالهہ ڪانهي!“ ”ها، ماسي، چوري اها لڪن ۾ هيڪڙي آ.“ پوءِ پوڙهيون چونديون هيون: ”اما، سهڻا تہ ڌوه بہ پڻن ۾ پيا آهن. الله ڀلي صالح ڪريس.“ ”ها، اما، ڀلي جڳ جهان جي ڌين جي سولي ڪنڌي ٿئي.“

۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون — شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، ڏڏڙا ڪيندڙ اکيون، حيرت ڀريل وائڙيون اکيون، هيسيل اکيون، سوالي اکيون، واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، ٻيرن هيٺان وڇائجندڙ اکيون، چريون ۽ مست اکيون، ڀيچاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ، ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون. اهي اکيون ڪيس ڪنهن اڻ چاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون: ’ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ، اڪيلي ۽ نرالي آهين. تنهنجو ڪوبہ ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين، تون منزل آهين، تون انساني ڪمزورين، مجبورين، خوشين ۽ غمن کان بالاتر آهين، تون ڳوٺ جي سمورين شين ۽ ماڻهن جي مالڪ مختيار آهين، فقط تنهنجي سونهن ۽ تنهنجي جواني اٽل آهن، لافاني آهن، ٻيو سڀڪجهہ هيچ آهي، بي معنيٰ آهي، فاني آهي.‘ ۽ هوءَ پنهنجو پاڻ ۾ گم، هر شيءِ ۾ موجود، هر شيءِ کان بي نياز، هوائن ۽ موسمن، سج ۽ چنڊ، زندگيءَ ۽ موت کي پنهنجين نازڪ مٺين ۾ بند ڏسندي، خيالن جي ڪکرن

تي پير رکي، خوابن جي دنيا جي نامعلوم آسماني پيٽن جا سير ڪندي رهي.

پوءِ هڪڙي ڏينهن پيار آيو.

وچينءَ جي محل هئي، هن پاڙيءَ جا گهڙا مٿي تان لاٿا ته سامهون کٽ تي ڪيس ڏٺائين. هو سوڙهو سوڙهو، لچارو لچارو، حيران حيران ٿيو ويٺو هو ۽ مٿيءَ ۾ پيوت تيل ڪپڙن ڪي ناسي پٽڪو لاهي پٺي چنبڙيائين. ”اما، ياڻ کي پليڪار ته ڏي، سڃاڻينس ڪانه ٿي؟“

پوءِ هن سڃاتس. هو مامس هارون جو پٽ هو. جيڪو ننڍي هوندي وٽن ايندو هو. پر پوءِ پنهي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ بند ٿي ويو هو. مامس ۽ پڻس پاڻ ۾ ٺهندا ڪونه هئا، ڇو ته پڻس کي ماڻس جو سڱ ڏيڻ جو هارون سخت برخلاف هو، جو پڻس سمو هو ۽ مامس هارون وارا سومرا هئا. پين سومرن به سخت شور ڪيو. پر پڻس، سيد پير گڏ ڪري ڪنهن پراڻي آڏي آبتي مائٽيءَ جو سهارو وٺي، ماڻس کي پرڻي آيو هو. ان بعد هارون پيڻ کان ٽٽو هو ۽ سال ٿي ويندا هئا ٽڌهن مس ايندو هو. ”ڏس ته ڪيڏو ٿي ويو آهي! پاڻ واري اسڪول ۾ فينل ڏيڻ آيو آهي. تپيدار ٿيندو.“ ماڻس يڪساهي خوشيءَ ۾ چئي ويٺي هئي.

ڪيترا ڏينهن، ڪيترا مهينا گذري ويا. يارو ان وچ ۾ بلڪل بدلجي ويو، اچا ڪپڙا پائڻ لڳو، وار ٺاهڻ لڳو ۽ ٺاهوڪو ٿي پيو. هو عجيب غريب ڪتاب پڙهي پڏائڻ لڳو، سوچ ۾ گم ٿيڻ لڳو، منجهيل ۽ موڳو رهڻ لڳو.

”يارو ڇـا ٿيو آني؟“ هڪڙي ڏينهن ملوڪان ڪيس حد کان وڌيڪ اُداس، ۽ ويڳاڻو ڏسي پڇيو هو. ماڻس ان وقت گهر ۾ ڪانه هئي. جمعو مال سان هو. پوءِ ياروءَ ڏانهس نهاريو هو. عجيب نظرن سان، سڌ سرت وڃائيندڙ نظرن سان. هو ڪي گهڙيون ائين نهاريندو رهيو. هوءَ به بي سڌ ٿي ڏانهس نهاريندي رهي.

”هڪڙي ڳالهه چوان؟“ هن آخر هٻڪي هٻڪي، ڏاڍي

اَيذاءَ ۽ تڪليف سان ڇيو هو. سندس چهرو بگڙي عجيب بڇڙو، ڪل جهڙو ۽ قياس جوڳو ٿي پيو هو. ائين ٿي لڳو ڄڻ ته نڙيءَ ۾ ڪا بصر جي ڳنڍ ڦاسي پيئي هيس. هڪڙي هڪڙي اکر تي اٽڪي ٿي پيو، ”آهَ .... مون ڇيو.... تون....“ پوءِ اوچتو هو تيز تيز ساهه کڻي يڪبساهي ڳالهائيندو ويو.

ملوڪان تي ڄڻ ڪا نئين ڪڙڪي ويئي. قسمين قسمين هڪبئي سان ٽڪرائيندڙ جذبن جون تيز لهرون سندس ننڍڙيءَ دل کي ڇڪي پاسن کان وڪوڙي ويون. ڇاتيءَ هيٺان ڄڻ ڪا ريل پئي مٿي. هن سمجهيو ته اها نياڻي ڏڙ ڏڙ سڄو ڳوٺ پيو پڌندو هوندو. ڊپ ۽ وحشت وچان سندس لڱ ڪانڊارجي ويا ۽ هوءَ اوچتو وٺي ڀڳي:

”لٿي، نپٽي رن، گابو ماري وڌي!“ ماڻس پريان ايندي، ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي، ڪيس زور سان ڌڪ هڻي، چيو: ”مٺي رت ٿي، ڪا جڦا پئيان پيئي اٿئي ڪ جو اڪيون پوري وٺي ڏاپيون ڪندي ڀڄي آهين؟ مائي هڙو ظلم ڪو ڏٺان! ڏيئڙي ڏينهن ڏٺي جو انڌن وانگر اٿڙندي، گگدامن سان ٽڪر هڻندي وتي.“ ماڻس ڇا جو ڇا چئي ويئي. هوءَ ڦڪي ۽ ڏوهاري بنجي، ڪپڙا ڇنڊيندي، اٿي بيٺي. گابو سندس سٺڻ ڇپڻ لڳو. هوءَ ڪيس آهستي ڌڪ هڻي، ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻاهر نڪري، وڃي جنڊ جوٽي ويٺي.

پوءِ، هوءَ ياروءَ کان پاسو ڪرڻ لڳي. اڳي وانگر ساڻس گهر جي ياتيءَ واري حجائتي هلت بند ڪري ڇڏيائين، سامهون ايندو هو ته ڪنڌ هيٺ ڪري لنگهي ويندي هئي ۽ ڳالهائيندو هو ته هڪ اڌ اکر ۾ جواب ڏيندي هئي. پاڙ اڪيلي ويٺي هوندي هئي ۽ هو مٽان اسڪول مان موٽندو هو ته خواه مخواه اٿي ڪو نه ڪو ڪم ڪرڻ لڳندي هئي. الائي ڇو ڪيس ياروءَ کان ڊپ ٿيندو هو. سندس لڱ ڏکڻ لڳندا هئا، مٿيون منجهي وينديون هيون. پر هو جڏهن ڪونه هوندو هو تڏهن هوءَ بدلجي ويندي هئي. ڪيس هاڻ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تي ڪِل ايندي هئي ۽ ڪاڻ

لڳندي هئي ته ٻڪي پيئي ڪلندي هئي، تان جو سندس پاسن ۾ سور پئجي ويندو هو، ساهه گهٽجي ويندو هو ۽ اکين ۾ ڳوڙها پرجي ايندا هئس. وتجي سٽجي زمين تي يا کٽ تي ڪري، سور ڪندڙ پاسن ۾ هٿ وجهي، ڳوڙها ٺونٺ سان اگهي، هوءَ سمهڻ لڳندي هئي. پر ذري ڪان پوءِ چوندي هئي: ”اٺي امان، جمعي ڏانهن تہ نهار!“ ۽ وري ساڳين ٿهڪن ۾ پئجي ويندي هئي. ماڻس ڳچ تائين پاڻ ڪلي ڪلي، پوءِ مصنوعي ڪاوڙ وچان چوندي هئي، ”ڇوري هاڻ نهيو! گهڻو ٿيو! سڄو ڏينهن ڏند ڪڍيو ويٺي آهين، جيا به ڪانہ ٿي وڃئي.“

گابو سندس سٿڻ کي ڇڪ وجهندو هو تہ اڳي وانگر ڪيس ڪاوڙجي ڏک هڻڻ بدران سندس منهن هٿن ۾ ڏاڍو جهلي، ڏند ڪوڙي، ڇپ هڪ خاص پياري نموني ڀيڙي، پيار ڪان بي‌قابو ٿي چوندي هئي: ”چريا، مست، مار ڪائيندين!“ ڪيس ماڻس، پڻس، ڀاڻس، ڳئون، گهر، واري، مٽي، هر شيءِ تي پيار اچڻ لڳو. رڳو يـاروءَ سان چڙ سندس پوندي ئي ڪانہ هئي؛ ڪيس ڏسي منهن گهنجائي ڇڏيندي هئي. آرتوار ڏينهن ماڻس هميشه جيان يـاروءَ جا ڪپڙا ڏيئي چيس: ”اما، هي وٺ ياروءَ جا به ڀچ پاڻيءَ مان ڪڍي وٺ.“ تڏهن هن نڪ کي موڙو ڏيئي چيو هو: ”تون نٽي ڌوئي ڏينس، مون ڪو سڄي ڳوٺ جو ٺيڪو ورلي کنيو آ ڪ؟“ ماڻس ٽپي ڳاڙهي ٿي ويئي. ”ها امان، توجو ڏوهہ ڪونهي! ٻٽياتي آهين. پڦهين تي ويٺي آهين نہ، ماڻهين جو پاڻيو آهي تنهن جو توتي ڪهڙو ٻار! مون کي ڏي تہ آءٌ ئي ڌوئان.“

”ڦاڻا آهيون اڇي!“ چئي، ملوڪان ڪپڙن ۾ هٿ وڌو. مٽان ڪنهن جو پاڇو پيو. لوڙو هٽي ڏٺائين ــ يارو. سندس منهن ڳاڙهو ٽامٽيءَ جهڙو ٿي ويو هو ــ شرم ڪان، الائي ڪاوڙ ڪان. ملوڪان اکيون هيٺ ڪري ڇڏيون.

وس جا ڏينهن اچي ويا. پوتا، ڦُل پٽيءَ، ملهري، للر، چمپر ۽ گينديرن جي گڏيل سڏيل خوشبوئن سان مهڪارجي پيا. وڻ ٽڻ، برپٽ رنگبرنگي ويس سان ڍڪجي ويا. چوطرف مينهن وسارا ۽ ماڻهو پکڙجي ويا ـــ قسمين قسمين، ڪتان ڪتان جا ماڻهو. شام جو فضا، چڙن ۽ سنهارن جي سرن، ڏراڙن جي تنوارن ۽ ڪانبي جيڏن آوهن وارين مينهن ۽ سنڌن ڦرن جي رنين سان گونجي آٿندي هئي. سومهڻيءَ کان پوءِ وڏ ڪيل ۽ ونجهوٽيءَ جي سڏن واڳن کي چيري، ڪنهن مولود يا ڪافيءَ جا آلاپ ٻرڻ لڳندا هئا. ”هلا چورا قادو! تنڪ تُوري چڙيءَ!“ ”احمد واري جوڙي اٺي ڪشي زور تي ويئي. جسڪاٺين جون سڪون تي لاهي.“
”ها ادا، ٽيندبون وڃن.“

يارو، جو هيترا ڏينهن اجهاٽو اجهاٽو پيو هو، سو چڻ تہ چرڪ پري سجاڳ ٿي پيو. جيڪو پل پڙهڻ کان واندو هوندو هو، پنهنجي منهن پيو جهونگاريندو هو. سومهڻيءَ مهل ڪتاب جاري تي رکي هليو ويندو هو.

وچينءَ جي مهل هئي. ملوڪان ڏونر ڳئون جـو ڳابو نهاري نهاري ٿڪي پيئي، جو سندس سُتي الائي ڪيڏيءَ مهل چنائي وڻي پڳو هو. هوءَ ڳوليندي ڳوليندي ڳوٺ کان پـري جهنگ ۾ هلي ويئي. اوچتو سندس ڪن ڪڙا تي ويا. ڪنهن پريان ڳاڻو پئي. هوءَ ٻيهي ڪن ڏيئي ٻڌڻ لڳي. ”رس مَ رسڻ گهوريو، چڏ راٺا ريڏائي!“ آواز چاٽل سجاتل پر ساڳئي وقت بلڪل نرالو هو. ملوڪان کي ائين لڳو چڻ ڪو ابهم ٻار روئي روئي سڏڪن ۾ پئجي وڃي. پـوءِ آواز مٿي اُڏامڻ لڳو ـــ اڏامندو ويو ـــ پوءِ ٻيهي رهيو ۽ ڪيوتر وانگر مٿي ئي پر ڦڙڪائيندو رهيو. پـوءِ اوچتو هيٺ لامارو ڏنائين ۽ چڻ واپوڙجي هيٺ ڪـري پٽ تي بل ڏيڻ لڳو. ملوڪان آهستي آهستي آواز ڏانهن وڌندي ويئي. سندس دل ڏاڍي آداس ٿي ويئي. ڪيس ائين لڳو چڻ سندس سڄي حياتي آداس گذري هئي. ڪيس پاڻ تي ڳائيندڙ تي، سڄيءَ دنيا تي قياس

۽ رحم اچڻ لڳو. ويجهو اچي ڏٺائين تہ ڳاٽڙ وارو هڪ ٻڳهي ديويءَ جي وڻ جي اوچين ٽارين تي چڙهيو ويٺو آهي. سندس اٿاهہ درد ۽ ڏک ۾ ٻڏل چهرو ڏسي، هوءَ ڏڪي ويئي. هن کي پاڻ تي سخت ڪاوڙ آئي. ’الا، ويچاري جو حال تہ ڏسو‘، هن دل ئي دل ۾ ٿڌڪي چيو. پوءِ کنگهڪار ڪري چيائين: ”ماڻهو ڏاڍا ڪافيار ٿي پيا آهن.“ ياروءَ ڇرڪ ڀري ڏانهس ڏٺو. ”تون هتي ڪٿان؟“ ۽ منٽ ۾ لهي آيو. ملوڪان وٽي پويان پير ڪيا. کيس اوچتو وچايل ڳابو ياد آيو. ”گهوڙا ڳابو الائي ڪيڏانهن ويو. امان ماري وجهنديم.“ سندس ساڄي ٻانهن پٺيان سوگهي ٿي ويئي.“ ”الا، ڇڏ نہ.“ هن ٻپ وچان ڍبيل دانهن ڪري، سٽ ڏيئي، ٻانهن ڇڏائي. ”جاني، مٺي، مومل ڳالهہ تہ ٻڌ!“ ياروءَ کيس ڀاڪر وجهي ڦيرائي پاڻ ڏي منهن ڪيس. هوءَ ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳي. ”ڇڏ، ڇڏ، مئا، رت ٿيا. آءٌ ٿي رڙيون ڪريان.“ هاڻ ياروءَ جا چپ اچي سندس ڳلن تي لڳا. ملوڪان خوف کان دانهن ڪئي. ”مادر — ڇڏين نٿو....“ ياروءَ جا هٿ ڍرا ٿي ويا، ٻپ کان سندس ڳلو خشڪ ٿي ويو، پير ڏڪڻ لڳس، وٽي جهنگ ڏانهن سٽ ڏنائين.

ملوڪان سهڪندي سهڪندي گهر موٽي. سندس آليون اکيون، روئڻهارڪو منهن ڏسي، ماڻس کي ڳابو وسري ويو، کهري آواز ۾ پڇيائين: ”ڇوري، ڇا ٿيو اٿيئي؟“

ڳابو اندر بيٺو هو، هن زور سان چماٽ هڻي ڪڍيس. کيس ڇاتين ۾ ڏاڍو سور پئي ٿيو، گهر جي ڪنڊ ۾ پٽ ڏيئي، ڇولي جو پيڙو کولي، اندر ڏٺائين — سهڻي، لسي، پٿرائين گولائيءَ تي ڪاريءَ چوٽيءَ جي آسپاس وارو حصو سڄيل هو. هڪڙي هنڌ تہ ڪارو نيرو ٻنجي ويو هو. ’مٺي مروان رانبوٽا هڻي....‘ هن دل ۾ چيو. هوءَ ڳچ رات سوچيندي رهي. ’اما يا بابا ڏسي وٺي ها، تہ!‘ سندس وار خوف ۽ شرم وچان اڀا ٿي ويا. کيس ائين لڳو ڄڻ پاڻ ناپاڪ ۽ گندي ٿي پيئي آهي. هن زالن کي پاڻ ۾،

نڪن ڪي موڙا ڏيئي، نثوليءَ ۾ نفرت وچان چوندو پڌو هو، ”ائي فلاڻي ڪهڙي نڪ سان ٿي مرڪي، ڏيٺس بجڪي ڪنواري هوندي جيڪي گل ڪيا آهن، تن جي ته ڳوٺ ۾ خواري پئي!“ ”ائي آن رن ڪي ته پڌڻ به نٿو اچي!“ ”ماسي اها ڇوري متان وئين، بنهه بدچال آهي.“ اهي ڳالهيون پڌي، ڪيس انهن ”بدچال“ ڇوڪرين لاءِ بچان ۽ ڌڪار ٿيندي هئي. بيحيائن ڪي بدچال ٿيندي شرم به نٿو اچي. هوءَ سمجهي نه سگهندي هئي ته هو ائين ڇو ٿيون ٿين. ننڍڙي پار ڪي به خبر آهي ته بدچال ٿيڻ ڪيڏو خراب آهي. سڄي ڳوٺ ۾ خواري ٿيندي. ماءُ پيءُ وٽ ڪٿي جهڙي عزت هوندي. ڪوهه تي، گس پند تي، شاديءَ مراديءَ تي، سڀڪا رن اشارا ڪري چوندي، ”ائي اها ڇوري بدچال آهي.“ پوءِ به هرويرو بيوقوفن ڪي ايترو به عقل ڪونهي يا شايد آهين ئي اهڙيون! ڪيس پڪ هئي ته ڪيس ڪو لک رپيا ڏئي يا ڪهي وجهي ته ته به جيڪر هوءَ بدچال نه ٿئي. بلڪل ائين جيئن ڪو لک رپيا ڏئي يا چا به ڪري ته به ماڻهو ڍونڍ نه کائي يا مٺل ڪٿي جي پرسان نه وهي.

هڻ پوءِ خواب ۾ ڏٺو ته هڪڙو ڇتو ڪتو سندس پويان پيو آهي، پاڻ ريهون ڪندي ڀڄندي وڃي، ڪيس پير ۾ ڪنبو لڳو آهي، ڏاڍو سور اٿس پوءِ به منڊڪائيندي ڀڄندي وڃي، وڃي متان ٿوهر تي پيئي آهي، ڪتو ويجهو پوندو وڃي، اجهو هاڻ چڪ وجهي پوت ڪيڏي ورتائين. هوءَ رڙيون ڪرڻ لڳي آهي. سندس اک کلي پيئي. سڄي پيئي ٿڙڪي. بدن پگهر سان شل ٿي ويس. پنهنجي هنڌ تان اٿي وڃي ماڻس وٽ ستي. ڳچ تائين دل ئي دل ۾ ڪلما پڙهندي رهي.

ڳچ ڏينهن گذري ويا. ملوڪان جو خيال هو ته يارو ضرور پنهنجي حرڪت تي شرمسار ٿيندو ۽ پڇتائيندو يا وري ڪيس ڏنگ ڪندو. پر ڏسڻ ۾ آيو پئي ته هو اٽلو ملوڪان تي ناراض هو. آرتوار ڏينهن ڪپڙا.به ڪونه ڌوئاريائين، شهر جي

ڏوٿيءَ کان اڳواٽ ڏوٿارائي آيو هو. رات جو اُٿي ويٺي ڪنهن مهل اونده ۾ هڪبئي پرسان لنگهندا هئا تہ ملوڪان کي ڏپ ٿيندو هو تہ متان مون کي ٻانهن کان جهلي يا کهڙي خبر ڇهنڊڙي پائي. پر هو ائين هلڻ لڳو ڄڻ تہ ملوڪان نالي ڪو ماڻهو گهر ۾ آهي ئي ڪونہ. ملوڪان کي ڦهريائين عجب ۾ پوءِ ڪاوڙ لڳي. ڏوهہ بہ سندس ۽ رُسي بہ پاڻ! ڪنهن مهل خيال ٿي آيس تہ مون کي گار نہ ڏيڻ ڪپندي هئي. ايڏي رڙ ڪرڻ جو بہ ضرور ڪونہ هو. هو شايد ائين ئي ڇڏي ڏي ها. پر پوءِ سوچيائين ’جيڪي اهڙا ڪم ڪندا سي گاريون بہ کائيندا.‘

اڳينءَ جي مهل هئي. ملوڪان ٻاهر اڱڻ ۾ ٽانوَ ويٺي ڌوتا. اندر گهر ۾ ماڻس پريان نماز پئي پڙهي. اندر يارو پڙڇ تي سُتو پيو هو. سندس مُنهن ملوڪان ڏانهن هو. سندس تازو لهرايل انگريزي ڪٽ وارن جي هڪ ڇڳ نرارڙ تي گهنڊي ٿيو بيٺي هئي. ڏوٿيءَ جي ڌوتل اڇن کير جهڙن ڪپڙن ۾ هو سڄي ڳوٺ جي ڇوڪرن کان نرالو ٿي لڳو. سندس سهڻي ڇهري تي عجيب معصوميت ۽ اطمينان هو. اوچتو هڪڙي مک اچي سندس وات تي ويٺي. ستي ئي ستي سندس چپ ۾ چپ ازخود عجيب کيل جهڙي نموني پٽجڻ ۽ بند ٿيڻ لڳا. ملوڪان کي اها عجيب چرپر ڏسي کل اچي ويئي. ’جهڙو ننڍڙو ٻار ٻيو پيو ڏائي‘، هن سوچيو. اوچتو ڪيس هڪڙو پور آيو. هوءَ آهستي آهستي پٿن تي هلي اندران ٻيٺيءَ مان ننڍڙي ٽِڪ ڪڍي آئي ۽ جوٽ هيٺ رکي ٽانوَ ڌوئڻ لڳي. ڪجھ دير ٻڏتر ۾ هئي. آخر ڪانئس رهيو نہ ٿيو ۽ ٽِڪ کي سج جي سامهون جهلي آهستي آهستي اٽڪل سان ڦيرائيندي رهي. روشنيءَ جو هڪ گول چڪرو وڃي ياروءَ جي اکين تي ڪڙڪيو. هن ڦهريائين اکيون ڇنڀيون، پوءِ هلڪي رڙ ڪري اُٿي ويٺو. ملوڪان جهٽ ڏيئي آئينو لڪائي، ٽانون کي جنبي ويئي. هوُ هيڏانهن هوڏانهن لوڙيا هڻي، ملوڪان ۾ گهوُر ڪري نهاري، ڪجھ ٻڙ ٻڙ ڪري، وري پئي پاسي منهن ڪري

سمهي پيو. ملوڪان کي سندس ٻڙ ٻڙ ۽ گهوُر تي خار وٺي ويا. هوءَ گهر جي پٺيان ڦيري ڳولي هڪڙي ڳڙکيءَ پرسان آرسي کڻي گهمائڻ لڳي. يارو ٻهُل ڏيئي اُٿي ويٺو ۽ ۽ سٽ ڏيئي جتان آولڙو پئي پيو اوڏانهن ويو پر ملوڪان ڪسڪي اچي ماڻس جي پرسان بيهي— ”امان، تون پڙهي وٺ ته آءٌ به پڙهان.“ يارو خار کائيندو رهجي ويو. هوءَ پنهنجي منهن مرڪندي رهي. ٻئي ڏينهن ملوڪان ننڊ مان اٿي ته کيس راتوڪي ڳالهه ياد پيئي. رات جو کيس ننڊ ۾ ائين محسوس پئي ٿيو ڄڻ سندس ڳلن، چپن، پيشانيءَ ۽ ڇاتيءَ تي ڪنهن جا چپ اڻ لڀڪي نموني پيا ترڪن. هوءَ ننڊ جي گهري هوندي هئي. جيستائين ننڊ مان سجاڳ ٿي تيستائين چپ غائب ٿي ويا. ڳل تي هٿ لائي ڏٺائين ته ٻِنل هئا. هن ٽاڻڊن جيان ٽپنڊڙ اکين سان ياروءَ ڏانهن ڏٺو پر هو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. اها حالت کيس ڪجهه دفعا محسوس ٿي، پوءِ چور پڪڙجي پيو. پر هوءَ خواريءَ جي ڊپ کان رڙيون ڪري ڪانه سگهي. رڳو چور جو جيڪو عضوو هٿ آيس انتي هڪ زوردار چڪ وڌائين. جڏهن ٻئي ڏينهن ياروءَ سڄيل ڳل تي مٿي لنبي پئي چيو ”رات کو ڏينيو ڏنگ هڻي ويو آهيم.“ تڏهن هوءَ مرڪڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. ’هيٺ!‘ هن دل ئي دل ۾ فاتحانه نموني چيو. رات گهڙيءَ ڪن لاءِ جيڪو خيال آيو هوس ته ’امان کي دانهن ڏيئي کيس گهر مان ڪڍائيندس‘، سو سڄيل ڳل ڏسڻ کان پوءِ کيس فضول نظر آيو. ۽ واقعي هو بلڪل اشراف بڻجي ويو ۽ ڪابه حرڪت نه ڪيائين. باقي هاڻي کيس سدائين پيو ڏسندو هو. سندس اکين تي الائي ڪهڙو خمار چڙهيل هوندو هو. جيڪو وقت هو گهر ۾ هوندو هو ٻنان ڏسڻ جي هروقت کيس محسوس پيو ٿيندو هو ته اهي تيز ۽ مست اکيون منجهس ڪتل آهن ۽ سڀڪجهه ڏسن ٿيون. هوءَ اڪثر گهبرائجي ويندي هئي. مٿي تي پوتي ۽ ڳري تي پلاند هرهر ٺاهي وجهڻا پوندا هئس. هلندي هلندي ڳالهه وسري ويندي هيس.

ڳالهين ڪندي، هڪڙي بدران ٻيو جواب ڏيئي وهندي هئي ۽ پوءِ پشيمان ٿي پوندي هئي.

هڪڙي ڏينهن هو ڪتاب کڻي زور سان پڙهڻ لڳو. ماسيس کي ٻڌاياڻين ته ڪيترا ياد ڪرڻا آهن. پوءِ هو مومل راڻي، سسئي پنهون ۽ سهڻي ميهار جي داستان جا بيت اهڙي نموني پڙهڻ لڳو، جو سڀني جو ڌيان ڇڪجي ويو. رات جو انهن بيتن کي جهونگارڻ لڳو. آخر آهستي آهستي ڪري سڀن کي خبر پئجي ويئي ته سندس آواز ڪيڏو مٺو آهي. پڦيس ۽ سندس مڙس زور ڪري ڪانئس ڪافيون ٻڌڻ لڳا. هوءَ اهي ڪافيون ۽ بيت ٻڌي سمجهي ويندي هئي ته هو ڇا ٿو چوڻ چاهي. سندس دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويندي هئي، ۽ هوءَ الائي ڪهڙن رنگين ۽ طلسمي دنيائن ۾ گم ٿي ويندي هئي. هوءَ هاڻي اکيان سمورا ڏپ ڏاءَ ۽ انديشا پلجي ويئي. سواءِ هڪڙي شخص جي باقي سڀ ماڻهو فقط پاڇا هئا. انهن جي خيالن، راين، ڪمن ڪارين جي ڪا به حقيقت ڪانه هئي. ڏوهه، ثواب، چڱائيءَ مدائيءَ بابت سموريون ٻڌل ڳالهيون ڪيس بي‌معنيٰ ۽ اوپريون نظر آيون. آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ هر شيءِ سهڻي، سٺي، چڱي ۽ پلي هئي.

هڪ ڏينهن جڏهن جمعي کي ٽپ آيو تڏهن ماسيس گهڻي منع ڪيس پر يارو رسو ڪلهي تي رکي مال ڪاهي جهنگ تي هليو ويو. پٺيان لوڙهو هڻي رڳو ايترو چيائين: "اڄ آچاز جي موڪل آهي. پاڻ ٽنگون ساهي ايندس." شام جو ڏهائي به پاڻ ڪيائين. پوءِ اڪثر ملوڪان جو پڇي ڪيس چوندو هو: "ابا يارو، ڏونر ڳئون ته ڏهي وٺ. آءٌ اڇيو ٿو ٻيون ڏهان." جلد ئي هو واندڪائيءَ مهل هر ڪم ۾ هٿ وجهڻ لڳو — ڪانئيون چيرڻ، بازار مان ڪڙ ڪٽائي اچڻ، مال ڏهڻ، دونهي وجهڻ وغيره. چوندو هو، "اسڪول ۾ پاڻ چون ٿا ته هٿ جو پورهيو ڪريو. هونئن به آءٌ ته ننڍي هوندي ئي ڪم تي هريل آهيان." جڏهن پڦس مڱدي جي ٽپ ۾ ڪيري پيو ۽ سڄي گهر تي موڳائي ۽

مونجهارو ڇانئجي ويو تڏهن ياروءَ ماٺ ماٺ ڪري سڄي گهر جو بندوبست پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو. ”جمعا، اڄ مال سويرو آڻج، ڪاٺين جي ڀري به ڪريو اچج، آءٌ اسڪول مان ٿي چاچا کي وٺي ننگر اسپتال وٺيندس. متان دير ٿي وڃي، تون ڏهائي ڪري ڪير ڪٽي بازار اچج. ڀڦيءَ اڄ ڪٿان پنج رپيا هٿ ڪر ته ننگر وڃون.“ جڏهن ڏهه-پندرهن ڏينهن گذري ويا ۽ مهانگين دوائن، گهر مرڪيل چاليهه رپيا ڪٽائي ڇڏيا ۽ آڌار جو آسرو به ڪونه رهيو، تڏهن به دوا بند ڪانه ٿي. گهر ۾ ڀوڙ ڪونه ايندو هو، باقي ويلو ڪونه پيو. ڀڦيس اول هڪڙو ڀيرو پڇيس: ”ابا، يارو، هاڻ ڀڦسو ته ڪونهي، هاڻ دوا ڪٿان ايندي؟“ هن بي تعلقيءَ سان چيو: ”بس ڏسون ٿا.“ هڪڙي ڏينهن پنهنجو پڙڇ به ريڙهي آڻي مريض جي پرسان وڌائين. ملوڪان يا ڀڦيس والديون ڪونه هونديون ته پاڻ ويهي مريض کي زور ڏيندو هو. سڄو وقت پڙهائي، گهر ۽ مريض-جي سنڀال ۾ رڌل هوندو هو. هڪڙيءَ رات مريض کي آڌيءَ رات جو اچي تپ ٿيو ۽ ڪنجهڻ لڳو. ملوڪان ۽ ماڻس سڄو ڏينهن ٿڪي ٽٽي ستيون هيون؛ تن کي سار ئي ڪانه ٿي. يارو جاڳي پيو. اٿي پنهنجيءَ ٿان ٻي رلي لاهي آڻي مٿانس وڌائين ۽ ويهي کيس زور ڏيڻ لڳو. پوڙهي تي بخار جا ميچ هئا، سڄو ڏڪيو پئي. ٿوريءَ دير کان پوءِ پوڙهي جي هڪڙي ٻانهن ڇُري ۽ سندس هٿ آهستي آهستي هٿوراڙيون ڏيئي ڪجهه ڳولڻ لڳو. نيٺ اهو اچي ياروءَ جي ساڄي هٿ تي لڳو ۽ آهستي آهستي پڪوڙجي ويو. ياروءَ پنهنجو هٿ اتي رهڻ ڏنو.

”ابا، الله، الله جو رسول ڪندو، سدائين سکيو هوندين. آءٌ جي هيڏانهن ڪ هوڏانهن ته ٻوئين لٽ پرتي اٿي.“ پوڙهي پڻ پڻ ڪري مشڪل سان چيو. ياروءَ کي خوف وٺي ويو. ”چاچا، دل وڏي ڪر. هاڻ اچي ڇڙهيو آهين! ٻن ٽن ڏينهن ۾ نوبنو ٿي ويندين.“ هن پوڙهي کي ڏڍ ڏنو. آخر هٽي هٽي بيماري هٽي ۽ هو ٺيڪ ٿيڻ لڳو.

ڏينهن گذرندا ويا ۽ ڪيترين ئي ڳالهين ٿيون.
هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي زال سومل، گهڻ ڪٿي آئي. ملوڪان ۽ ماڻس ويٺيون هيون. ”مايون گهڻ وٺنديون؟ موٽي پناڻ ڪان پر ڪپڙا ورتا هئم، سو هاڻ ڏيو ڪٿي اچي در تي ويٺو آهي. ٥٠ جو آهي. آئين ڪٿي ٤٠ ڏيوم. ٤ تولا ته رکيو مقيس لڳو اٿس.“ هوءَ گهڻ اٿلائي ڏيکارڻ لڳي. ستارن ۽ ٽڪن جي جرڪ جرڪ ملوڪان جي دل ۾ ڪتڪتايون ڪرڻ لڳي.
”نه ادي، اسان ڪي ڪونه کپي.... ۽ اسان جو جمعو اڄا پلي مڇي مڙس ٿئي.“ ماڻس ظاهري طرح بي تعلقيءَ سان چوڻ لڳي.
”ڪو، مائي؟“ سومل بگڙي ويئي، ”هيءَ ملوڪڙي مومل جا ويئي اٿي! ان ڏوهه ڪيو ڪ؟“ ”ان جو به ڪو ڳس ته ٿئي، اڄا ته مون وٽ ويئي آهي.“ ماڻس ڳرائيءَ سان چيو.
”لئي مائي، نالي الله جي، هاڻ چنڊ منهن جي پڪائي!“ سومل وڏو وات ڦاڙي، شرارت سان چهرو ڏيئي پار سلن چيو. ماڻس مرڪي وڌو. ملوڪان سڄي ڳاڙهي ٿي ويئي. ايتري ۾ پارو الائي ڪٿان اچي نڪتو. سومل جي چڻ الله پڌي. ”نهيو مائي، گهڻ جا ڏٺي اچي ويا.“ چئي، گهڻ پاروءَ کي ڏيئي، شوخيءَ سان حڪم ڏنائين: ”ابا نيمگرا، ڪيڏ چاپهه رپيا ٻاهر. پڦهڻ پاڻئي ٿي ته سڄو جهان اندو ٿي ويو آهي.“ ملوڪان جي ماءُ مصنوعي ڪاوڙ سان چيو: ”ابا، تون وڃي پاهنجو ڪم ڪر، هيءَ آهي واندي!“ ملوڪان ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري ويئي، چڻ سندس بدن ۾ هزارين لکين، ننڍڙيون ننڍڙيون، منو منو سور ڪنڊڙ سيون لڳي ويون. مائي سومل پاروءَ کي گهڻ آخر مٿي ۾ مڙهڻ بڻان نه ويئي ۽ هن پناڻ کي منٿون ڪري اٺن ڏينهن جي مهلت ورتي.
هو مائٽن ڪان گهڻ جا پئسا ونڻ ويو ته مورڳو ماڻس به ساڻس گڏجي آئي. مائي گهڻ ڏانهن ڏسيو، وريو ملوڪان ۾ ٿي ڏنو، ۽ هڪ اٿاهه ۽ پياري مرڪ سڄو وقت سندس چپن تي کيڏندي رهي. جيڪي به ڏينهن رهي، سو ملوڪان کي هڪ پل به پاڻ

ڪان پري نہ ٽيڻ ڏنائين. ملوڪان ڪي ائين لڳو ڄڻ تہ ڪو مهربان ملائڪ آسمان مان لٿو آهي. ماڻس ڪيس ڪڏهن انهن نظرن سان نہ ڏٺو. خاص ڪري جڏهن يارو ويٺو هوندو هو تنهن مهل ياروءَ جي ماءُ جو چهرو ڏسڻ وٽان ٿيي ٿي ويو، ڄڻ تہ هوءَ ڪنهن عجيب دنيائن ۾ گم ٿي ويئي ٿي. ڪجهہ ڏينهن جي اچ وڃ ڪان پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ماڻس شوخائيءَ سان ملوڪان کي چيو: ”نينگري، هاڻ ياروءَ جي منهن نہ پوندي وڃ!“

پوءِ ڪيس خبر پيئي — رجب جي ڏهين تاريخ وناهہ ۽ ۽ سترهين شادي.

ماڻس هاڻ رات ڏينهن ڏاج جي پٺ ڪوهہ ۾ جنبي ويئي. ”ماسي آسٽ، هي سٽڻ جو ڪپڙو ڏس، رنگ ڪيئن آهيس؟“ هوءَ چهري تي گهڻج وجهي انتظار سان پڇندي هئي. ڪنهن مهل اوچتو ملوڪان تي بگڙي ويندي هئي. ”لئي، ڏيئڙي، ساچاهہ ڪر، ويهي نہ سٽڻ جا پيرا پرين! ڪالهونڪر چيو آمين، اڄا اتي جو اتي پيا آهن.“ يا ”امان ساهرن کي بہ اهڙو وڃي نارينديءَ جهڙو مون کي ناريو اٿئي! نهار تہ ڪر. ڏيئڙي سڄو ڏيهن تنگ تنگ تي چاڙهيو مارڪا پٽي ڪري. آءٌ هيڪڙي ڄڻي، هٽيو هٽيو بيزار ٿيو پوان. حياءَ ڏي ڪانہ ٿي پئيس.“ ڪوهہ تي هڪجيڏين تہ پٽي ڪوهي چڏيس. ”لئي ملوڪان، گهوٽين هتي رهائيندئي يا مائٽن وٺي ويندئي؟“ ”ويندس ڪٿي پانجي ڳوٺ! هتي ٿو ڇڏيس!“ ”لئي پو تون منهن بہ ڪونہ ڏيکاريندينءَ؟“ هوءَ جواب ڏيڻ بدران رڳو منهن گهنجائيندي رهندي هئي. ”ويچاري ڏارين ۾ ٿي پرڻجيو وڃي. لئي پنهنجي ساڻن ڏيٽي وٺي تہ ڪانهي، پوءِ پٺين الائي ڪو وڃي ڏارين ۾ اڇلايوني؟“ هن ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو. ٻيءَ چيو: ”سو انون تہ راڄ بہ راضي ڪونهي. وڏيري جاڙي جي ڏيءَ ڪالهہ ڪوهر تي ڳالهہ ڪئي تہ ابا چوي ٿو راڄ جي گهٽن ماڻهن اعتراض ڪيو آهي تہ اسين راڄ جي نياٽي ڏارين ۾ ڏيڻ ڪونہ ڏينداسين.“ ”ها، اها آهي واندي! راڄ چو بي راضي

ٿيندو؟ سڀڪو پنهنجي ڌيءَ پٽ جو پاڻ وارث آهي. انهن تہ ملوڪان جي ماءُ بہ ڌارين آهي پوءِ؟ اڳي ڪا ڌاري زال پنهنجي راڄ ۾ آئي آهي؟“ ”سا تہ ڳالهہ برابر. پر اما هيترو راڄ ستار ويٺو هو تنهن ۾ جاءِ ڪانہ ٿي لڌي، جو وڃي بي ذات ۾ ڏنئون! ڳالهہ وڏي ڪانهي؛ راڄن ۾ اهڙيون ڳالهيون پيون ٿين. سڀ مسلمان آهيون، پر جي ڪنهن اعتراض ونيو وڌو تہ پوءِ گهڻو فساد اٿي پوندو.“ هڪڙيءَ پوڙهيءَ چيو. ملوڪان جو منهن هڪدم پيلو ٿي ويو، چڻ تہ ڪنهن وڇونءَ سندس ڇاتيءَ ۾ ڏنگ هڻي ڪڍيو. مس مس گهڙا لاهي سڌو وڃي ماڻس کي ٻڌايائين. ماڻس بہ گهٻرائجي ويئي. شام جو پڻس ڳالهہ ٻڌي ٻاهہ ٿي ويو. ”راڄ جي .... کي ....! راڄ ڪو اسان کي ڍاڪون ڀري ٿو موڪلي ڪا! ڏسان ڪير ٿو مونجي ڌيءَ پٽ جي ڳالهہ ۾ پئي.“

ٻہ ڏينهن گذري ويا، سومهڻي مهل هئي، ڪنهن در اڳيان سڏ ڪيو. ملوڪان جو پيءُ نڪري ويو. ”ڪير هو؟“ جوڻس موٽندي پڇيس. ”رمون هو.“ ملوڪان سمجهي ويئي: رمون وڏيري جاڙي جو ڌراڙ هو. جڏهن هو موٽي آيو تڏهن ڪجھ دير سڄي راڄ کي گاريون ڏيندو رهيو. ”آءٌ ڪنهن جوڻس .... جي ڪڙڻي تي ڪونہ ويٺو آهيان.“ هن غصي ڀريل آواز ۾ چيو. ”آءٌ پنهنجي ڌيءَ ڪٿي ڪنهن نوريءَ کي ڏيئي ڇڏيان. هنن پيڻ .... جو ڇا وڃي؟“

ٻي رات سڄو راڄ اسڪول ۾ گڏ ٿيو. جڏهن ٽيون دفعو ماڻهو آيو، تڏهن جوڻس مٺل آواز ۾ چيس: ”هاڻي اٿي وڃي سامهون تہ ٿي.“ پوءِ سڄي رات زور زور سان ڳالهاءِ ٿيندا رهيا، ڪتا ڀوڪندا رهيا. وڏيءَ آڌيءَ جو مس هو گهر موٽيو. پڇيا ٿي ڪتي وانگر باهوڙو ڪري چيائين: ”راڄ مان ٿا ڪين، رن....“ سڄي گهر ۾ مايوسي ڇانئجي ويئي.

ٻہ ٽي ڏينهن گذري ويا. ملوڪان موت جي اونداهي غار ۾ ٿاٻڙندي رهي. ياروءَ جي وات مان هڪڙو اکر نہ ٿي اڪليو.

ماڻهن ته اونڌي منهن پيئي هئي، رڳو پٽس جي گار جي گهي پئي پيئي. سڄيءَ دنيا تي ڪاوڙيو ويٺو هو — ڪتي تي، ڳئون تي، ملوڪان تي، ماڻس تي، ياروءَ تي ۽ جمعي تي. صبح جو سويل جمعي اچي پٽس کي اٿاريو. ”ابا، ڏونر ڳئون آهي ڪانه!“ پٽس رڙ ڪري اٿيو. سڀ پاڻي اٿيا. پيرن تي ڳوٺ مان ڪير ڪونه هليو. هي ٽيئي سڄو ڏينهن پير ڪري پڪي رستي تي چاڙهي موٽي آيا. سگهو ئي لالي وڏڙي گذاري ويئي. هنن جي گهر وارن کي چتاءُ ڪونه مليو. نڪو احمد جي پٽ جي ڇٽيءَ جي دعوت ملي. هو راڄ مان نڪري چڪا هئا. هاڻ سندن ڪوبه ڪلهي ڪانڊي ڪونه ٽيندو. هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي ڳئون چورائجي ويئي. پيرن تي سڄو راڄ ويو. دستور جي برخلاف پوليس ۾ فرياد ٿيو، پوليس جاچ تي آئي. پيرا پيٽ ٿي. پيريءَ جمعي جو پير ڪڍيو. پوليس ڪيس ٿاڻي تي وٺي ويئي.

آخر راڄ ڪٽيو، سڱاوتي ختم ٿي. ياروءَ کي هليو وڃڻو پيو.

سڄو گهر پاري جي ساڙيل وڻ وانگر اجڙي ويران ٿي ويو. هرڪو پئي ڏانهن نهارڻ کان ڊنو ٿي ته متان اڳلي جي چهري تي وسندڙ مايوسي ۽ شڪست جي ڏوڙ ڏسي سندس همت ٽٽي نه پئي. هو ڪنهن ڪل جي پرزن جهڙا ٿي لڳا، جا ازخود پئي هلي. جيڪي ٿي گذريو هو تنهن جو ذڪر ڪير به چپن تي ڪونه آڻيندو هو. ڳوٺ جون زالون طرحين طرحين حرفتن سان ملوڪان جي ماءُ کي ڪوٺينديون هيون پر هوءَ ائين چئي ڳالهه ٽاري ڇڏيندي هئي: ”بس امان لکيو نه هو، سو نه ٿيو. الله ڏاڍو، راڄ ڏاڍو، جٻل کي ٽڪر هڻيو ته پانجو مٿو ڦاڙيو.“

وقت گذرندو رهيو. وري به وس آئي. وري به ماڻهو مڙيا. وري به ٻرن پٽن مان هڪارون اٿيون. وري به ڇڙا ٻُريا ۽ مال جون ٽنوارون ٿيون، چنگ ۽ نڙ جي سريلن لهرن تي ڪافين ۽ ڏوهيڙن جا آلاپ ٽرڻ لڳا. وري به ڳوٺ جون جوان دليون مست ٿي پيون. گسن پنڌن تي شوخ ۽ پراسرار جملن جون ڏي-وٺون

ٿيون، عجيب اشارا ٿيا. تنهن کان وڌيڪ عجيب جواب مليا،
انجام ٿيا، شڪ جاڳيا، الزام گهڙيا، آڱريون کڄيون، پڙڪاٽ
ٿيا، وچ وارا آيا، ڀوڳيان چاري هليا، پير کميا، ويساهه مليا. ڪانهن
جهڙن اوهن واريون ڇنهون ۽ ڳاڙهيون رتيون ڳئون اوڳاريندييون
رهيون، ڦر رڙائيون ڪندا ٽپندا ڪڏندا رهيا. ڳاڙهن، گلابي، هيڊن،
واڱڻائي ڪپڙن جا پلاند هوائن ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا رهيا.

ماڻس ملوڪان کي گهڙا مٿي تان لهرائيندي چيو: ”ڏيٺڙي،
هيءُ ڇيڇڙي جهڙو چولو ته لاهي ڀيو وجهه، ڪڇن وٽان نڪري
ويو آهي.“ ملوڪان ڦڪي ٿي، ساڄي ٻانهن ورائي ڏني: وڇان
ڇير مان پاساڙي جو اڇو گوشت پئي ڏنو. هوءَ ماٺ ڪري
گهر جي ڪنڊ ۾ چولو لاهي، سئي سڳو کڻي، ٽوپڻ ويٺي. ماڻس
اڇي سٽ ڏيئي چولو کسي ورتس ۽ ٻيو نئون سنيءَ ڇيٽ جو
چولو ڪڍي ڏنائينس. اهو ڏيج جي چولن مان هو. ”تو صفا
ليڪو ڪڍي لنگهيو آهي! سڄي دنيا اڇي گڏ ٿي آهي. تون
ڪارو ڪفن وجهيو پيئي هلين. اسان کي دنيا ۾ ڪنڌ کڻي هلڻ
ڪانهه ڏيندينءَ؟ دشمنيون کڻي پاڻ تان ڪلايون اٿئي!“ هن ٻيحد
ڏک ۽ ٻيوسيءَ جي لهجي ۾ چيو. ملوڪان چپ چاپ کڻي نئون
چولو وڌو. ”متو ته ڏس جهڙو ٻنو! ماڻهن وانگر ٽيل ڦڙي وجهي
ڦٽي ڏيئي وار ڪنهن جاءِ ڪر. جهڙي رڇ ٿي پيئي آهين!“
ملوڪان ائين ڪيو. ماڻس وري به اعتراض ڪيو. ”ٽڪ ڪڍي
پنهنجو منهن ته ڏس! سڄو ڦلهيار ٿي ويو آهي! منهن ڏوتي ڪيڏا
ڏينهن ٿي ويا ني؟“ جڏهن ملوڪان منهن ڌوئي آئي ته ماڻس
مس مس راضي ٿي. ڪيس ڳراٽڙي وجهي، ڳل تي چمي ڏيئي
چيائين: ”هاڻ ڏس ته لڏڻ ڏيءَ ٿي ويئي آهين نه! هرويرو پاڻ
تان ماڻهو ڪلائڻا...هي چا! ائي آهَ مٺي، ڪيڏانهن وڃان!“ هن
گنديءَ جي پلاند سان ملوڪان جي اکين مان وهندڙ بي اختيار
ڳوڙهن جي لارن کي اگهندي، بي وس ٿي چيو. سندس اکيون
ڀرجي آيون. ملوڪان کڻي ڀاکر وڌس ۽ سندس ڇاتيءَ ۾ مٿو
لڪائي سڏڪا ڀرڻ لڳي.

هوءَ سڄو وقت خيالن ۾ گم رهندي هئي. ڪانئس ڪو سوال ڪبو هو ته چرڪ ڀري وڏيون وڏيون ڪاريون اکيون ڦاڙي واڱڙن وانگر نهارڻ لڳندي هئي. سوچي سوچي سندس دماغ ڦاٽڻ لڳندو هو. هڪڙا پور ايندا هئس ته ٻيا ويندا هئس. ڪڏهن خيال ايندو هوس ته 'اها سڀ منهنجي مغروريءَ جي سزا آهي، جو مون لکن جي مٽ ياروءَ سان سٺئون منهن ڏيئي ڳالهايو به ڪونه.' ڪڏهن چوندي هئي ته 'ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ضرور ايندو ۽ اچي ڪيس وٺي ويندو. راڄ اعتراض نه ڪندو. هو وڏو ڪامورو هوندو. سيئي هٿ ٻڌي ڪيس سلام ڪري هٽي ويندا.'

هڪڙي ڏينهن پاڻي ڀرڻ ويئي. کوهه تي ڪير به ڪونه هو. گهڙا رکي، کوهه ۾ پير لٽڪائي سوچيندي رهي. خيالن ۾ ڏٺائين ته کوهه جي تري ۾ يارو ويٺو آهي. 'ٽپو ڏيئي وڃي ساڻس ملان.' ڪلاڪ ڪن سوچيندي رهي. آخر پاڻ ۾ همٿ نه ڏٺائين. ٻئي دفعي زهر کائڻ جو خيال آيس. پر اهو جتاءُ ڪري نه سگهيو. خود ساڻس جون قياس ۽ ڀاڄهه ڀريل نظرون به کيس نه وڻنديون هيون. کيس اهو بلڪل نٺي وڻيو ته ڪو مٿس رحم کائي. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان اوچتو سوال پڇيائين: "امان، پاڻ لڏي نه هلون!" ماڻس واڱڙي ٿي ويئي. پڇيائين: "ڪيڏانهن؟" "ڪيڏانهن به!" هن وراڻيو. ماڻس سندس منهن ۾ نهاريندي رهجي ويئي.

ياروءَ جي اچي کيس وٺي وڃڻ جو خيال سندس دل ۾ گهر ڪري ويٺو رهيو. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان پڇي وڌائين، "امان وري ڪڏهن ايندو؟" "ڪير؟" ماڻس نه سمجهندي چيو. هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. ماڻس کن رکي چيو، "اما، هاڻ ڇا اچي ڪندو ويچارو." پوءِ کيس اوچتو ياروءَ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'هي سڀ سندس قصور آهي. هو چاهي ها ته ڪامورو ٿي هڪدم کيس وٺي وڃي ها. ڪميڻو، بيحيا، بيشرم. باقي هيڏا آٽ ڪتابن جا ڇاجي لاءِ ٿي پڙهيو؟' ماڻس جمعي تي ڪاوڙبي هئي ته کيس اهي لقب ڏيندي هئي. ياروءَ جو هڪڙو ڪتاب

اتفاق سان رهجي ويو هو. سو هن ڪٿي ڏاڏيءَ سنڀال سان لڪائي رکيو هو. ان کي لڪي وچي کولي ڏسندي هئي ۽ اُن جي لسن پنن ۽ تصويرن کي پيار سان هٿ لائيندي هئي. هوءَ يڪدم وچي ڪتاب کڻي گهر جي ڪنڊ ۾ ويئي. "ڪميڻو، ٻي ڇا!" هوءَ خار مان پنا ڦاڙيندي چوڻ لڳي. ڪتاب جون ذريون سڄي گهر ۾ پکڙجي ويون.

ملوڪان هاڻ پاڻ کي بدلائي ڇڏيو. ڄڻ ڪجهہ ٿيو ئي ڪينهي. هوءَ هاڻ هميشه وانگر کلندي، ٽهڪ ڏيندي هئي. زور سان لوڏا ڏيئي جنڊ پيهندي هئي. گهڙي کي اڇلون ڏيئي، کوہ مان ڇڪيندي هئي. ڳاٻي سان رانديون ڪندي هئي. ماڻس سان گڏ نمازون پڙهندي هئي. صبح جو دؤر بہ ڪندي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن ڏينهن اوچتو هوءَ ٿنڀيءَ ۾ پئجي ويندي هئي، پر ترت ئي ڇرڪ ڀري اڳي جهڙي ٿي ويندي هئي.

ٻيو ساوڻ بہ اچي ويو.

اڳڻيءَ جي مهل هئي. هوءَ کوهہ تي ويئي تہ اتي هڪڙي اڻ سڃاتل مائي ڏٺائين. سمجهيائين تہ وس تي لڏي آيل آهي. مائي ساڻس ڏاڏيءَ اڪير سان ملي. کانئس نالو پڇيائين: "يارو توجو ڇا ٿئي؟" ملوڪان جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. کانئس ٽنگن تي بيهو نٿي ٿيو. "تون سڃاڻيس ڇا؟" هن يڪدم پڇيو. ايتري ۾ ٻيون زالون کوهہ تي ايندڙيون نظر آيون. مائيءَ هڪدم گهڙن ۾ هٿ وڌا ۽ ڄڻ تہ گهڙن کي ٻڏايائين، "يارو مٿئين آچار رات ان وڻ وٽ ايندي، جتي تو ڳاٻو پٺي نهاريو." ائين چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي. جنهن زمين تي ملوڪان بيٺي هئي، آها اوچتو ڄڻ گهوماتي ڪاٽي ڦرڻ لڳي.

ڪونگهرا مس مس بند ٿيا. چوطرف اونداهي هئي. فقط هڪ طرف ڪجهہ ڪاراڻ ڇڏي هئي جنهن مان خبر پئي ٿي تہ در ايڏانهين آهي. هوءَ پهرين ڏونٺ کي ٽيڪ ڏيئي پاسي پر ليٽي.

پوءِ آهستي آهستي ڪري هنڌ تي اٿي ويٺي. ڪن ڏيئي ٻڌائين. سندس دل جي زور زور سان ڌڙڪڻ کان سواءِ ڪوبه آواز نٿي ٻڌڻ ۾ آيو. پوءِ هوءَ ڏڪندڙ گوڏن ڀر رڙهي در کان ٻاهر نڪتي. ۽ جمعي جي ڪٽ هيٺان سري ٻنهي کان ٻاهر نڪتي. ڪتو خوشقسمتيءَ سان در تي ڪونه هو. اڱڻ مان ڪنيل ڪتري جو پاڻي اتي هاري ڇڏيائين. پوءِ آهستي آهستي سرندي، رڙهندي، لوٽا هڻندي، سهڪندي، هوءَ گهر ڇڏي ٻاهر آئي. چوطرف ڀاڻ اونداهي هئي. طرفن جي ڪابه خبر نٿي پيئي. ٻريان ڪا وڏي وڏي شيءِ نظر آيس. هوءَ هڪدم ويهي رهي ۽ ۽ ڪپ جي ٻوٽي جي ڀر ۾ ويهي رهي. ڪجهه دير اکيون ڦاڙي نهارڻ بعد خاطري ٿيس ته ڪو وڻ آهي، ماڻهو ڪونهي. ٻيپ وچان ڪيس سهڪو ٿي پيو هو ۽ هوءَ سڄي ٿڙڪي پيئي. هوءَ وري به اڳتي هلڻ لڳي. اڳيان ڪا شيءِ سرندي ڏٺائين نانگ، هن يڪدم سوچيو ۽ گونگي رڙ ڪري ويهي رهي. ڪيتري دير سندس حواس سُن هئا. شايد ڪا گوهه هوندي. ٿوري دير بعد اها غائب ٿي ويئي پر هن مان ڇرڻ جي ڀهچ موڪلائي ويئي. هوءَ اٿي ٿي پٽ تي ڪرونبڙي تي پئي هئي. 'اجهو ڪو ماڻهو اچي نڪرندو. پنهنجي بابا ۽ ادا جن سجاڳ ٿي پون ته!' ٻيپ ۽ خوف جا هيبتناڪ واڳو سندس ننڍڙيءَ دل کي ڪرڙي کائڻ لڳا. هوءَ پوئتي وڃڻ لڳي. ٻئي وکون ڀري کيس ياد پيو ته 'يارو سڄي رات ويهي ويهي وري هليو ويندو ۽ سڄي عمر ڪونه ملندو. پوءِ؟' هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. ٻيوسيءَ وچان سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو. نه، هن سوچيو. 'اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڇا به ٿي پوي، ضرور وينديس.' پوءِ هوءَ ڇڻ اکيون ٻوري، موت جي ڄاڙين وچان هلندي رهي. مٿس هڪڙو جنون ۽ ڇريائي سوار هئي. نيٺ وڻ اچي ويو. ڪنهن چيو: "وري ته رڙيون ڪونه ڪندينءَ؟" ٻه مضبوط هٿ سندس چيلهه ۾ لپيٽجي ويا ۽ سندس پيرن ڌرتيءَ تان ڪڄي ويا. کيس منهن تي، اکين تي، ڪنڌ تي، سيني تي، جسم جي هرهنڌ تي

منهن جا کهرا وار، گرم چپ ۽ ڏند محسوس ٿيڻ لڳا. هوءَ خوشيءَ وچان پاڳل هئي.

ڪجهه رات گذري ويئي. چنڊ نڪري آيو ۽ وڻ جي ٽارين مان هلڪي چانڊوڪيءَ جا ڪرڻا نظر اچڻ لڳا. هوا ۾ ڳهر ۽ نشو هو. سندس پٺن جي هيٺان، واري، ريشمي بستري وانگر ٿي لڳي. اوچتو زبردست گهوگهاٽ ٿيو. ڪا ريل گاڏي پئي متي، گاڏيءَ جون بتيون، جهرمر جهرمر چمڪنديون، اونداهيءَ کي اکيون هڻنديون لنگهي ويون.

پوئينءَ رات ملوڪان چيو، ”گهر ڇو ڪونه آئين؟“ ”اتي اچي تنهنجي ماڻهن کي آزار ۾ وجهان؟“ ”پوءِ تڏهن ڇا ٿيندو؟“ ”آءٌ بندوبست ڪريان پيو.“ ”پوليس وٺي اچي هنن کي موچڙا هڻاءِ.“ ”هنن کي ڪڏ ۾ هڻ. پاڻ پنهنجو رستو وٺنداسين.“ ”ڪهڙو؟“ ”ماڻهن ته توکي ڏيئي ڇڏيو آهي، تون منهنجي ڪنوار ته اڳي ئي آهين.“ ”پر راج ته شادي ڪرڻ نٿو ڏي نه!“ ”راج هتي شادي ڪرڻ نه ڏيندو ته پاڻ ٻئي هتان هلي ڪنداسون.“ ”پر بابا جن لڏين به نٿا نه!“ پٺهين جن نٿا لڏين ته پاڻ زال مڙس لڏي هلنداسين.“ ملوڪان شرمائجي ويئي. گهڙيءَ کن رکي چيائين: ”سو به زال مڙس ٿيون نه!“ ”زال مڙس ٿيڻ کي ٻيا سگ ٿيندا آهن ڇا؟ ماڻٽ راضي آهن. پاڻ راضي آهيون. باقي رهيو ملون. سو به شريعت موجب ڪپي ته ڪونه، پر اهو به هٿ ڪري وجهنداسون.“ ملوڪان هن دليل بازيءَ جو جواب ڏيئي ڪانه سگهي. آخر جواب ڳولي ڪيائين. ”پر باباجن ته اٿين ڪونه ڇڏيندا نه.“ ملوڪان بي وسيءَ سان چيو. ”ته پوءِ پاڻ باباجن کي ڇڏينداسين.“ هن پيار سان جواب ڏنو. ملوڪان کي ڇڻ ڪنهن نانگ ڏنگ هڻي ڪڍيو. ”نه!“ هن ڊپ وچان رڙ ڪري چيو. ”ته پوءِ تون پلي پٺهين وٺ رهه، اسان جي موڪلائي آهي.“ سندس لهجو ملوڪان کي بلڪل ظالم ۽ بي رحم لڳو. ڪيس هڪڙي لحظي لاءِ ڪانئس ڊپ ٿيڻ لڳو. هڪڙيءَ گهڙيءَ ۾ هو

ڇڻ ڏاريو، پرائو ٻنجي پيو. ملوڪاڻ کي مٿس خار اچي وياه پوء هن کيس ڪٽي. ياڪر ۾ ورتو ۽ کيس سمجهائيندو رهيو. مگر کيس ڪجهه به ڳالهه سمجهه ۾ نه ويٺي. اوچتو اسُر ٿي ويو. هوءَ وڃڻ لڳي. "جواب ڏي، منهنجي ٿيندينءَ يا نه؟" "آءٌ پڇنديس ڪانا" "پڇڻ هن ۾ ڪهڙو آهي؟ راڄ پٺيان ڪي روڪي ٿو. پاڻ سندس جوابداري لاهي پنهنجي سر تي کڻنداسين، بس؟" ملوڪاڻ کي اها ڳالهه ڪجهه برابر لڳي، پر خاطري نه ٿيس. ٻنهي ياڪر وجهي موڪلايو. "آءٌ پندرهين ڏينهن وري ايندس."

اهڙيون ملاقاتون ٿينديون رهيون. هر دفعي ملوڪاڻ جي سيني تان خوفن ۽ انديشن جي ڪا نه ڪا ڇپ لهي ٿي ويٺي، سندس دل روز وڌيڪ هلڪي، آزاد ۽ ڀروسو ڪندڙ ٿيندي ويٺي. کيس اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي هئي ته يارو ماستر ٿي ويو هو.

شام جا پاڇا لڙي چڪا هئا. ٻيلي جي گهاٽن ٻيرن جي وڻن تي آکيرن ڏانهن واپس موٽندڙ پکين جي چرچر تيز ٿيندي ويٺي. ڏکڻ طرف درياه ۾ مهاڻن جون ٻيڙيون واپس پئي موٽيون. هڪڙو ننڍي وارو درياه جو ڪپ ڏيو اچا ٻه اولهارو پئي ويو. هنجن جي هڪڙي قطار اچي ڪپ تي لٿي. جيستائين نظر ويٺي ٿي تيستائين رڳو درياه هو.

يارو اچا پر واري شهر مان ڪونه موٽيو هو. ملوڪاڻ جي دل تي گهري اداسي ڇانئجي ويٺي. درياهه جي هن پار ٻيلي ۾ آئي کين ٻه مهينا ٿي ويا هئا. ياروءَ جي جنهن دوست کين پناهه ڏني هئي سو مٿانئن صدقي پيو ٿيندو هو. هوءَ ۽ يارو ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون هڪٻئي جي جسمن ۽ خيالن جي ڪاڪ محل جو سير ڪندا رهندا هئا. جڏهن هو ڪنهن ڏينهن شهر ويندو هو ۽ هوءَ اڪيلي ٿيندي هئي تڏهن سندس روح اداس ٿي ويندو هو.

– هوءَ ٿي مهينا اڳ ڳهران نڪتي هئي. رات جو ڳهران سنڌو اسٽيشن تي چڙهي حيدرآباد آيا هئا. اُتي نڪاح وڄهايو هئائون. ملوڪان کي سوچي پاڻ تي فخر ٿيو ته هڪدم نڪاح سندس ڏي زور ڀرڻ تي ڀيو هو، نه ته يارو ايترو جلد حيدرآباد جهڙي شهر ۾ ظاهر ٿيڻ جو خطرو کڻڻ لاءِ تيار نه هو. ملوڪان کي خبر نه هئي ته نڪاح ڪيڏو ضروري هو. ياروءَ جو پيءُ ڪين في الحال پاڻ وٽ رهائڻ لاءِ تيار نه هو. ”راڄن جي ڳالهه آهي“ هن چيو هو. ملوڪان کيس ڳهڻو ئي سمجهايو ته ’بابا ياروءَ کي پاڻ پنهنجو پٽ ڪيو آهي ۽ ڪيئن هو سڄي راڄ کي سامهون ٿي بيٺو هوا‘ پر پوڙهي دل پئي هنئي. تنهنڪري لاچار ڪين هتي اچي رهڻو پيو هو.

هڪڙو ننڍڙو چٽڪمرو ٽتر پڙڪو ڏيئي اچي پريان ڀوڻي ۾ ويٺو. ملوڪان سندس سهڻا رنگبرنگي پکَ غور سان ڏسڻ لڳي. ايتري ۾ ڪنهن پٺيان اچي پاڪر وڌس. سندس منهن خوشيءَ وچان ٻهڪي اٿيو ۽ ورائي کيس ڪڻي ڳراٽڙي وڌائين، کيسي ۾ هٿوراڙيون ڏيئي، پان ڪڍي کاڌائين. پوءِ ٻئي ٻهلندا درياهه جي ڪپ تي اُن وڻ وٽ آيا جتي هميشه اچي شام جو ويهندا هئا. ملوڪان پنهنجا پير ڪڻي پاڻيءَ ۾ وڌا. پاڻي ٿڌو ۽ فرحت بخش هو. ستڻ کڻي گوڏن تائين ڪيائين. ياروءَ به ائين ڪيو. پوءِ هن ساڳيو سوال پڇيو: ”پاڻ بابا جن ڏانهن ڪڏهن هلنداسون؟“ ”اڃا ٻتي ڏينهن دير آهي.“ ياروءَ بي يقيني طرح چيو. ”اڃان ته تو واري راڄ جا ماڻهو گوڙ بند نٿا ڪن. روز سيد پير وٽيو بابا جي در تي بيٺا آهن.“ پوءِ ٿوري دير رکجي چيائين: ”پٺيئن ۽ پاڻهين به ميڙ سان ڳڏ هئا.“ ملوڪان واڻڙي ٿي ويئي. ”بابا جن انهن مروانن سان ڇا جي ڪري آيا؟“ پوءِ چيائين، ”بابا کي زور ڪري وٺي آيا هوندا ڦڪائيءَ کي پرچائڻ لاءِ. باقي بابا ته سائڻ اڇي!“ ”ائين ئي هوندو.“ ياروءَ بي ويساهيءَ سان چيو. ملوڪان کي وري پور آيو. ”ڪڏهن هل ته رات جو لڪي هلي بابا جن وٽان ٿي اچون.

الا، ويچارا ڏاڍا خوش ٿيندا!“ ”ڏنڊا ڪٿي اچي، پاڻ ڪي وٺن ته!“
ياروءَ مرڪي چيو. ”ها، ڏنڊا ٿا ڪٽن! بابا ته پاڻ ٻنهي تي ساهه ٿو
ڇڏي. سڳ ته پيا ڏنئين. دشمنن شادي ڪرڻ ڪانه ڏني، سو
پاڻ اچي هتي دڪئي، تنهن ۾ بابا جو ڪهڙو ڏوهه!“ هوءَ يڪساهي
چئي ويئي. ”سو ته آهي، پر متان چئي ته ٻنهي موڪل ڇو ويا.“
ملوڪان اهو سوال پاڻ کان ڪيترا دفعا پڇي چڪي هئي. جواب
وٽس تيار هو. ”بابا همٿ سان موڪل ڏي ته سچو راڄ ويچاري
تي چڙهي نه وڃي؟ بابا کي پڌائي اچون ها ته ٻه ڪانئس ويساهه
ڪونه وٺن ها؟“ هن پنهنجي عقلمنديءَ تي پاڻ خوش ٿيندي چيو.
”ڏسون ته لڙ پاڻي ڪٿي ٿو بيهي. اڇا ته بابا تو واري راڄ کي
پيو آسرن تي هلائي. ويچاري سڳ ۽ پرتي ٻه ڏيٺي ڪئي آهي.
هو ڪيس جا دڙڪا پيا ڏين. ڏسجي ته ڇا ٿا ڪن.“ ملوڪان
ٽيءَ ۾ پئجي ويئي. ”ڇا پيئي سوچين؟“ ياروءَ ڪاڏي مٿي ڪري
پڇيس. ”پوءِ جي پڻهن چوئي ته موٽائي ڏي ته، پوءِ مون کي
موٽائي ڏيندين؟“ هن ڏچندي ڏچندي لڇي ٿي پڇيو، ڇو ته ڪيس
اهو سوال نه پڇڻ کپي. واقعي يارو باهه ٿي ويو. ”تو مون کي
بيغيرت سمجهيو آهي ڇا؟“ ملوڪان يڪدم پيار مان ڳراٽڙي
پائي چيس: ”هاڻ ڪاوڙ ڏيري ڪر، مون ڇرچو ٿي ڪيو.“

الائي ڪيترا ڏينهن گذري ويا.

هو قلعي کان هيٺ هڪڙي پوساتيل گهٽيءَ ۾ رهندا هئا.
گهر تمام سوڙهو ۽ اونداهو ٿي لڳو. هوءَ زبان سان ڪانه ڪڇي
پر دل ۾ چيائين، ’جيل تڏهن هڙو هوندو!‘ ٻاهر گهٽيءَ ۾ پارن،
ٽانگن، ماڻهن، گاڏين جو هل ۽ شور پڌي پڌي سندس مغز ڇڻ
ڦاٽڻ لڳو. پر پئي ڏينهن جڏهن ياروءَ کيس هڪڙو ڪارو برقعو،
سئنڊل، هڪڙو ليڊي هئملٽن جو جوڙو، پائوڊر ڪريم ۽ هڪڙو
نقلي ايرنگن جو جوڙو وٺي ڏنو، تڏهن هوءَ خوشيءَ ۾ نٿي ماپي.
جڏهن برقعو پائي ڪيل ڏنائين، تڏهن ته نندڙي پار وانگر ٽپا ڏيڻ

لڳي. هڪدم اعلان ڪيائين: ”بابا جن کي به ڪڏهن وٺي اچي کيل ڏيکاريندا سين نه؟“ يارو ۽ هاڻو ڪئي. شهر ۾ ايترا ماڻهو، ايتريون شيون، ايتريون روشنيون ڏسي، هو ۽ حيران ٿي ويئي. يارو کيس قسمين قسمين شيون ۽ ميوا وٺي ڏيندو هو.

پر هو گهڻو وقت شهر ۾ رهي نه سگهيا. غيرحاضريءَ سبب ماستريءَ مان جواب ملڻ بعد يارو حيدرآباد ۾ خانگي نوڪريءَ لاءِ ڏاڍي ڊوڙ ڊڪ ڪئي پر ڪامياب نه ٿيو. ازانسواءِ شهر ۾ هو ڪلرڪيءَ ملڻ کان به ڊنو ٿي. پڙس جو فصل به هيل ڪونه ٿيو هو، سو ڏيل ۾ لاچار هو. آخر هو ننڍي محمد خان پاسي هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا جتي کيس هڪڙي ننڍي زميندار وٽ سٺ رپين جي منشيگيري ملي ويئي.

جهرڪيءَ جي چرچر تي هو ۽ جاڳي پيئي. ڪنڌ هيٺان ياروءَ جي ٻانهن ڪڍي، سندس مٿين ٻانهن لاهي، پاسو بدلائي، ننگون آجيون ڪري، پٽ پر ٿي ته کيس ننگن تي ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي. هن ننگ ڍڪهري، پير جي آڱوٺي ۽ وچينءَ آڱر سان هڪڙو ڪپڙو چڪي هٿ ۾ ڪيو. پوءِ پاچن جي زنانن ٻخين کي هٿ لائي، پڪ ڪري، پاڻ لڳي.

”يارو! يارو!“ هن کيس ڌونڌاڙيندي چيو. يارو کيس آهستي ڌڪ هڻي، ”ڇڏ ته سهي“ چئي، پاسو ورائي، وري سمهي رهيو. ”مون کي چاهي، ٻلي ٻنپهرن تائين اهڙو ستو پيو هج. ٻلي ماڻهو اچي ڏسنئي!“ ملوڪان ناز سان چيو. ’بي‌افعالو!‘ هن دل ۾ پيار سان چيو. تڏهن کيس ياد آيو ته ڪلهه هو پيئي وڙهيا هئا، تمام گهڻو. هونئن ته هو هاڻ اڪثر تکو ٿيندو هو. پر ڪلهه ائين ٿي لڳو ڄڻ هي اهو يارو ئي ڪونه هو. ڳالهه به ڪجهه ڪانه هئي. پاڙي واريءَ مائيءَ جو پٽ بيمار هو تنهن کي ياروءَ کان پڇڻ کان سواءِ پنجاهه رپيا ادارا ڏنا هئائين. مائيءَ خدا جا واسطا پئي وڌا ۽ اچي سينڌ ڏنائين ته صبح جو ڪڪڙ وڪڻي پئسا موٽائي ڏيندين. پر مائيءَ پئسا موٽايا ڪونه. هو ۽ مائيءَ سان وڙهي پيهي

رهي هئي، پر مائي قسم کڻي لڳي ته ڪڪڙ جا پئسا اچا مليا ڏي ڪونهن. يارو بازار تي ويو. وڌس پئسو ڪونه هو. ملوڪان کان گهريائين ته هن سچي ڳالهه ڪري ٻڌايس. هو باهه ٿي ويو. ”اسين پيڙيءَ جي ٽوٽي لاءِ پيا سٺون ڏيون ۽ هيءَ ڪنوار سخاوتون ڪندي وتي!“ ملوڪان کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس اڳي ئي هو پر ياروءَ جو اهڙو ڪڙو ڳالهائڻ کيس ڏکيو لڳو. ”ڪي لک ڪونه لٽجي ويا اني، هي وٺ! وڃي وڪڻي پنهنجا رپيا لاهه.“ ياروءَ کي ايڏو ڪاوڙيل ڏسي، هن ٻانهن مان چانديءَ جا چوڙا لاهي کيس اڇلائي ڏيندي چيو. ياروءَ کي ويتر خار لڳي ويا. ”هن جو دماغ ته ڏس ڪٿي آهي؟ پيٽيان اسين تو لاءِ ڪري پنهنجو اگرتگر ناس ڪري، روزگار وڃائي، گهرگهاٽ، مٽ مائٽ ڇڏي، شڪارين وانگر لڏا ڪندن ۾ وجهي، رلي مٺا آهيون. تو اسان کي ڪٿي پولڙو ڪري نچايو آهي. ٿوري ڳالهه تي چئجيئي ته منهن ۾ ابرڪيو اچين! ڪميني ڪنهن جاءِ جي!“ ملوڪان جو منهن ڦري ويو. واڪو ڪري چيائين، ”تون رلي مٺو آهين، باقي آءٌ بشت ۾ ڪٽر پيئي آهيان! اهڙو جي گهرگهاٽ وارو هئين ته توکي ڪنهن لاچار ته ڪونه وڌو هو. آءٌ توجي پويان ته ڪانه پيئي هيس.“ ”هاڻ وات بند ڪر نه ته هڻين ٿو پادر ٻوٽ وارو!“ ”ٻوٽ وارو پادر وڃي ما....“ هن جي وات مان نڪري ويو ۽ پاڻ کي روڪي ئي روڪي تنهن کان اڳ ٺڦڙ ڌڪاءُ تي ويو. پوءِ پيو، ٺوو، چوٽون. هوءَ رني ڪانه، البت ڳوڙها روڪي ڪانه سگهي. سڄو ڏينهن هڪٻئي سان ڪونه ڳالهايائون. رات جو ستا ته هوءَ پاسو ورائي سمهي پيئي. ياروءَ مٿس ٻانهن رکڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ڌڪي ڇڏيائين. پوءِ چڙ پنهنجي منهن چيائين: ”مون کي باباجن وٽ ڇڏي اچ، نه ته آءٌ منهن مٿو ڪٿي وينديس هلي.“ ”ڊر ڏيڻ منهنجي سر تان! صبح جو چونيءَ ۾ جهلي، هلي تو پڻهين کي ڏيو اچين!“ ”هلي ڏي! پوءِ ڪٿي منهنجي قسمت. تون به وڃي مائٽن ۾ سکي

تي ۾." ”آءٌ ٿيان نه ٿيان، تون ته وڃي پڻهين جن جي هندوري ۾ لڏ! تون خوش ته آءٌ خوش!" ”ها، مون لاءِ مريو ٿو وڃين! توکي هٿي به ڏينهن پنهنجي دل خوش ڪرڻي، سا ڪيئي، ”هائي...." ڪانئس جملو پورو نه ٿي سگهيو. يارو پاسو ورائي سمهي رهيو. ڪلاڪ گذري ويو. پوءِ ياروءَ ڪيس اٿلائي، سندس منهن پاڻ ڏانهن ڪيو. هوءَ پاڻ کي ڇڏائڻ لاءِ ڦٿڪڻ لڳي. پر سندس زور نه هليو. ”مروان مون کي ڇڏ! دشمن! توجو مون ۾ وڃي ڇا؟" هن ياروءَ کي خار مان رانبوتا ۽ ڇڪ وجهندي ۽ ڏڪ هڻندي چيو. پر ياروءَ جي ٻانهن ۾ ٿنگن ڪيس سوگهو ڪري ڇڏيو. هوءَ هٽي هٽي نستي ٿي پيئي. ڳوڙهن جي نئن اٿلي پيئي. ”سڄي دنيا دشمن ٿي پيئي آهي، ان جا خار تو مان نه ڪيان ته ٻئا ڪنهن مان ڪيان." ياروءَ سندس ڪن ۾ اٿاهه پيار سان پڻ پڻ ڪندي چيو. ”وڙهيو پنهنجن سان آهي يا پراون سان؟" هن شڪايت جي نموني گهٽيل گلي سان چيو، ”توکان سواءِ ٻيو منهنجو دنيا ۾ ڪير آهي؟ تون به ٿي مون کي ستائين!" ملوڪان جي دل تان هڪ گهڙي ڇپ لهي ويئي. سڏڪا جاري رهيا پر هاڻ اهي خوشيءَ جا هئا. پرسان ستل مرد لاءِ سندس دل ۾ پيار ۽ همدرديءَ جي اٿل اچي ويئي. ”مون کي پنهنجي باباجن وٽ ڇڏي اچ!" هن ڳوڙها اگهندي چيو. ”۽ آءٌ؟" ياروءَ پڇيو. ”تون به وڃي پنهنجي مائٽن عزيزن، ڪڙم قبيلي ۽ راڄ ڳوٺ پيڙو ٿي!" ”منهنجو مائٽ عزيز، منهنجو ڪڙم قبيلو، منهنجو راڄ ڳوٺ سڀ تون آهين!" ياروءَ آهستي آهستي هڪڙو هڪڙو اکر چٿو ڪري چيو. ملوڪان جواب ڏيڻ بدران ڪٽي پاڪر پاتس. انهن لفظن ڪان پوءِ هوءَ هزارين مارون پيون به کائڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. راتوڪي ڳالهه ياد ڪري، سندس منهن تي مرڪ تري آئي. ’مهڙي رانجهن سان ڪهڙا ليکا؟' هن دل ۾ چيو. يارو ستو رهيو. صبح جي روشنيءَ جا ڪرڻا سندس منهن تي پئي پيا. ’الا ڪيڏو نه لهي ويو آهي. ويچارو رلي رلي، ڊوڙي ڊوڙي، ڳڻتين ۾ ڳري فنا ٿي

ويو آهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهنس. بوٽ جو ترو به گسي ويو آهيس. منهن ۾ اگهوٽي مٽيا ئي ڪانهيس. اکيون ئي ڏرا ڏيئي ويون آهنس. مٿان وري ڪيس آءٌ تنگ ڪريان!' هن سوچيو. 'ماڻي پلي ڇا به چئي، آءٌ جواب ڪانه ڏيندي سانس،' هن دل ۾ انجام ڪيو.

هو پڪڙجڻ جي ڊپ کان هڪ هنڌ ٽڪاڻو ڪري نه سگهيا. ڪيترا ئي گهوٽ بدلايائون. هرهنڌ ماڻهن جون اکيون سوال پڇنديون هيون. سندن نرڙ تي ناراضگيءَ جا گهنج ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن نامعلوم دڙڪي جا آثار هوندا هئا. ۽ پوءِ نيٺ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو. رات پئجي ويئي. يارو گهر ڪونه موٽيو. هُو پاسي واري شهر ۾ ڪم سان ويو هو. هوءَ در وٽ ويهي ويهي، وري اندر آئي. پٽ کي ڏوئي ڏيئي وري ٻاهر اچي بيٺي ۽ اتي بيٺي رهي. ٽان جو گهوٽ جون روشنايون وسامي ويون، ڪتا ڀي ٿڪي پيا، چوڪرن جي راند جو هل به ڪڏهوڪو بند ٿي ويو. فقط تارن پري رات هئي ۽ پاڻ هئي. 'ڪنهن دوست سان رهاڻ ۾ لڳي ويو هوندو. ڳالهين جو شوقين ته اڳيئي آهي. سچ لهي ويو هوندس. هاڻ گس ۾ هوندو. هيئنر پوري مٿي آيو هوندو. ايندي شرط چوندو، "پيٽيان اڄ دير ٿي ويئي. ڳالهين ۾ لڳي وياسين. چڱو پلا پت ڏي، جلدي ڪر، ٻڪ مان ساهه ٿو نڪريم." يا جنهن ڪم سان ويو آهي تنهن ۾ دير ٿي ويئي آهيس. مردن جا ڪم آهن. زال ته ڪانهي جيڪا گهر ۾ واندي ويٺي هوندي.... پر ايڏي دير ڪرڻ نه کپيس، اڄ اچي ته سائس فيصلو آهي. چوانس ته "آءٌ اڪيلي زال ماڻهو، ڪمزور دل، نهاريو نهاريو لاچار ٿيو پوان ۽ تون ايڏنهين سنگت سان رهاڻيون ڪندو وتين" هن دل ۾ چيو.

پر جڏهن آڌي ٿي ويئي، تڏهن سوچيائين، 'خدا ڪري رڳو اچي ڪري، دير جو فڪر ڪونهي. اکر به ڪونه چوندي سانس. رڳو الله ڪري ڪٿي ٽڪي نه پيو هجي! رب منهنجا، رڳو ڪٿي رات نه رهي پوي باقي دير سان پلي اچي. آءٌ ڪجهنديس

ٻہ ڪانہ.“ هوءَ اڇي بستري تي ويٺي. ويهندي ويهندي اڇو ڏينهن تي ويس. سندس اکيون سڄي پيون هيون. سنڌ سنڌ ۾ سور هئس. ڳلن تي هٿ رکي ڏٺائين. مڇ ٻي ٻريا! سڄو ڏينهن لنگهي ويو. هاڻي هوءَ وڌيڪ وقت-پاڙ کي دلاسا ڏيئي ڪانہ سگهي، انديشن ۽ خوفن جا زهريلا نانگ هاڻي سندس، ڇاتيءَ تي ٻوڙون پائڻ لڳا. ’مون کي ڇڏي ويو؟ نہ. ماڻهن سان ملڻ ويو. نہ. مون کي ضرور ٻڌائي وڃي ها. وات ۾ ڪنهن ٻگهڙ.... نہ نہ. متان ڪنهن موٽر يا ڪنهن لاريءَ هيٺان .... رب منهنجا، منهنجا مالڪ، خير سلامتيءَ سان آڻينس. آهٖ ٻچڙندي سانس ٻہ ڪانہ تہ ڪٿي هئين؟ مون کي ماري ڇڏ پر ڪيس موٽائي آڻ، مون اڪيليءَ جي آڌار کي، منهنجي سر جي تاج کي موٽائي آڻ. مون کي ڏوهن جي سزا ڏي، بيمار ڪر، ڄڏو ڪر، انڌو ڪر، لولو ڪر، پر هن کي ورائي مون کي ڏي. مون ٻي واهہ، کي پرديس ۾ ڇورو متان ڪرين منهنجا مولا....“ ڪيس روئندي، ٻاڪاريندي، ٻيو ڏينهن ٻہ لنگهي ويو. ٽئي ڏينهن ٻہ هوءَ اونڌو منهن ڪري لاش ٻڻي پيئي هئي. منجهس هاڻ روئڻ جي ٻهچ ئي ڪانہ هئي.

وڇڻءَ مهل هو آيا. اڳ ۾ يارو هو. ياروءَ جو منهن ڇڇريل ۽ سوڄيل هو. سڀنيءَ اک هيٺان وڏو ڪارو داغ هوس. مڇون پٽيل هيس. هلندي پئي ٿاٻڙيو. سندس اکيون هيٺ هيون، ڄڻ تہ تارا ڪليءَ سان ٺوڪيل هئس. مٽي تي نٽي سگهيا. سندس منهن تي دهشت ۽ هراس ڇانيل هو. سندس پويان هڪڙو ٿلهو ڪارو ماٺو پستول سان هو. ٻيو بندوق وارو هو. سڀني کان پويان وڏيرو جاڙو هو.

ملوڪان دانهن ڪري وڃي ياروءَ کي چهٽي. يارو ڄڻ ڪنهن مشين وانگر پوائتي آواز ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري چيو، ”ٻہ ڏينهن ٿنگيو پي مارياڻون، سڄي ڪانہ ڪيم. پوءِ امان کي اگهاڙو....“

”اڙي بس ڪر اهي ڪهاڻيون. وٺ وڏيرا رن کي ڇوتيءَ کان.

هاڻي پناهه ڏيڻ وارا رن پُٽ هلي ڏيکار. سچي سچي ٻڌائج، نه ته وري ساڳيو حال ٿيندي!" ٿلهي ڪاري پستول واري صوبيدار، ياروءَ کي ٿڦڙهڻي ڇيو. "رن، سٺڙ ۾ پونگڙا وجهونئي ها، پر دعا ڪر وڏيري جاڙي کي، جنهن جو لحاظ اٿئون. نه ته تون به ماءُ.... ياد ڪرين ها." هن ملوڪان کي ٿڏو هڻندي چيو.

ڳاڏي اسٽيشن جي ويجهو پوندي وئي. 'الائي هن ٽيشن تي لاهيندا يا نه؟ ڪهڙي خبر ٻاهران ئي ٻاهر ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏين. باباجن کي خبر ئي ڪانه پوندي. رڳو شل باباجن مان ڪو ماڻهو مون کي ڏسي وڃي!' جيڪي ٿيو هو، تنهن تي هن سوچڻ نٿي چاهيو. هن ڪجهه ڪرڻ چاهيو ٿي. هاڻ سندس وارو هو. هوءَ ياروءَ کي ضرور حاصل ڪندي. هن سڀني ڳالهه وات ۾ ئي سوچي ڇڏي هئي. 'بابا کي چونديس، ڪيئن به ڪري هن ڳوٺ مان هلي اتر ۾ رهون. اتي پنهون گهٽيون. بابا نه مڃيو ته ڪيئن به ڪري کيس مڃائينديس. پيو بابا کي چونديس ته ڪٿان به آڌارا سڌارا وٺي صوبيدار کي ڏيئي، ياروءَ کي ڇڏائي اچي. ياروءَ لاءِ بابا سر جي سٽ ڏيندو. پوءِ سڀ گڏجي هلي هيڪاندا رهندا سين.' هن سوچيو. 'بابا کي سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائينديس ته ياروءَ سان ڪهڙا حال ٿيا آهن. مون سان ڪهڙيون جٽيون ٿيون آهن. پوءِ بابا ضرور مڃيندو. بابا منهنجي ڳالهه ڪڏهن به ڪونه موٽائيندو. رڳو خدا ڪري بابا سان ڳڏجڻ ڏينهن.' انهيءَ فيصلي تي پهچڻ بعد هن جي بدن ۾ چڻ ساهه پيو هو. 'ياروءَ جي ڳالهه ٻڌي، بابا، امان، جمعو سڀئي باهه ٿي ويندا. آءٌ جڏهن لڏڻ جو چونديس تڏهن بابا ڀريائين دل هڻندو، ڳٽيون پڇائيندو، امان ۽ جمعو به ٻڏ-تر ڪندا، پوءِ آخر امان منهنجو پاسو وٺندي ۽ جمعو به. پوءِ بابا به مڃيندو، ضرور مڃيندو.' کيس خبر هئي، سڀ خبر هئي. 'پر بابا چوندو، تون ٻنان موڪلائي ڇو وئينءَ؟' اوچتو ذهن جي ڪنڊ مان هزار دفعا اڳ پيدا ٿيل سوال وري پيدا ٿيو ۽ ان جو اڳي ئي هزار دفعا سوچيل سمجهيل جواب

وري اچي حاضر ٿيو. ’بابا، تون پاڻ بيوس هئين. ڇهوسين ته ته هونئن توتي متان راڄ ناراض ٿئي، تنهنڪري پنهنجي منهن وچي جهڪي ٽوڪي ڪرڻ نٿي ڏنائون سو ڪيوسين. پر جي ڪٿي ناراض به ٿيو ته به بابا جي ڪاوڙ لاهڻي آسان. ڪيس جڏهن اسان جي حالت جي خبر پوندي، تڏهن ازخود قياس اچي وينديس. مائٽ رحم جو گهڙو آهي. ائين جمعي ڪيترا ڀڏا ڪم ڪيا آهن، پر ٻئي ڏينهن ڪاوڙيو وريو ٺريو وڃي. مون تي ته جمعي ڪان گهڻو آر آهيس. بابا مونجو ڀول آهي.‘ هن فخر مان سوچيو. ’رڳو بابا تائين پهچان سهي، پوءِ خير....‘ جيئن جيئن انهيءَ ڳالهه تي گهڻو سوچيندي رهي، تيئن تيئن سندس، اميدون وڌيڪ مضبوط ٿينديون ويون. ’رڳو خدا ڪري بابا سان هڪ ڀيرو ملي سگهان.‘ هن دل ۾ چيو.

ڪيس اسٽيشن تان لاهي ڳوٺ ڏانهن وٺي هليا. ’هي ڳس ته سڌو اسان جي گهر وارو ورتو اٿن،‘ هن سرهائيءَ سان سوچيو. پوءِ جڏهن سامهون ڳوٺ جي زالن مڙدن جو ميڙ پنهنجي گهر جي اڳيان ڏٺائين ته ڪيس خاطري ٿي وئي. ’گهر!‘ هن سيني ماڻهن وچان پٽس کي سڃاڻي ورتو. پرسان ماڻس بيٺي هئي. مردن ۾ جمعو به هو. هوءَ ”بابا“ چئي، پٽس ڏانهن وڌي.... ۽ پوءِ جمعي ڪيس لت هڻي، پانهن تڪر تي ويئي. هوءَ پڪار ڪري پٽس کي چنبڙي پئي. ”ابا!“ هميشه وانگر، عادت موجب، جيئن اڳي هريل هئي. نيڏي هوندي وانگر جڏهن جمعو ڪيس ماريندو هو ۽ پاڻ روئي چوندي هئي. ”بابا، بابا، مون کي جمعي مڪون هنيون آهن.“ ۽ پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان جهلي چوندو هو ”ڇو ڙي حرامي! ڀيڻ کي ڪو تو ماريس؟ دلا، توجو مغز ڦريو آ، ڇا؟“ پر ڪلهه پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان ڪونه جهليو. سندس اکين ۾ تڪار ۽ ڪاوڙ جا مچ هئا، جنهن کي ڏسي هوءَ دهلجي ويئي هئي. هن نفرت مان ڪيس ڌڪو ڏيئي،

مٿان ٿڦڙ وهائي ڪيدي هئي. پڳل پاڻهن هوندي بہ ڪيس محسوس ٿيو تہ ان ٿڦڙ کيس لٺ کان وڌيڪ ايذاءُ ڏنو. ۽ پوءِ جمعي کيس ڪهاڙيءَ جو منڍ مٿي تي هنيو هو. هوءَ پٽ تي رٽ جي تلاءَ ۾ بل ڏيئي لڳي هئي. پوءِ چاچهنس وروءَ مٿان لٺ هنئي هيس، پوءِ؟... ۽ پوءِ هوءَ هئي، ههڙيءَ حالت ۾ هئي.

’ان مهل بہ ڪنهن ڪونہ ڇڏايو. هينئر بہ ڪو ڪونہ ڇڏائيندو،‘ هن سوچيو.

اوچتو هڪ عجيب خيال آيس. ’ادا جمعي کي منٿون ڪريان،‘ هن سوچيو. ڳچيءَ ۾ پلاند وجهي، پيرن تي سسي رکي، روئي، ليلڙائيون ڪري چوانس: ”ادا تون منهنجو امان جو پٽ ڪونہ آهين! سڄو ادا ڪونہ آهين! آءٌ تنهنجي ننڍڙي ڀيڻ ڪانہ آهيان، جنهن کي تون سدائين ڪلهي تي کڻي گهمائيندو هئين، جيڪا تنهنجي آڱر جهلي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪري، تنهنجي پويان، ماسي حاجران جي گهران لسي وٺڻ هلندي هئي، جيڪا وڏي ٿي تہ توکي پنهنجي خرچيءَ مان گڏ ڪيل پئسن مان پيت ۾ تنگ ڪري، چار چار آنا بيڙين لاءِ ڪيدي ڏيندي هئي، جيڪا امان مري وڃڻ کان پوءِ توکي ٽولر ڪيندي هئي، ڪپڙا ڌوئي ڏيندي هئي، جنهن کي تون وڏيري جاڙي جي ڏيءَ جنان ڏانهن نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليندو هئين، جيڪا توتان راڳ ڪڇندي هئي — ”ادل منهنجو چوڏهين جو چنڊ. پينر پلي پلي ٿو اچي.“ جيڪا جڏهن پوليس توکي وڏيري جاڙي جي ڏيکي جي چوريءَ ۾ جهلي ويئي هئي، تڏهن تي ڏينهن تي راتيون پاڪاريندي رهي هئي. توکي مڇون پٽي، منهن سڄائي، مار ڏيئي، مرٽينگ ڪري، گهر موڪليو هئائون، تڏهن جنهن توکي پاڙي جا پورهيا ڪري گيهہ جا ڍڪ پرايا هئا ۽ راتين جون راتيون تنهنجي ڪٽ جي پرسان ويهي وهائي ڇڏيون هيون. ادا، جمعا، منهنجا پياءُ مون کي جيئدان ڏي، پوءِ آءٌ توکي ڪلهوڪا ڪهاڙين جا ڌڪ، رتن جا وهيل ڪتورا ۽ هيءَ حالت بہ دل جان سان معاف ڪري ڇڏينديس ۽ جيئن چوندين تيئن ڪنديس.“

لڙڪڻ جون سريون پاڻمرادو وهي اچي هليون. سندس چپ ٿڙڪڻ جي ڪرڻ لڳا. وات ڌورو پئيو. چپ تارونءَ طرف اپري پر سور وچان ڪانئس سڏڪو نڪري نه سگهيو. نه، هن سوچيو. سندس اکين اڳيان ڪلهوڪو جمعو ڦري آيو. هن سوچيو ته اهڙي شيءِ اڳ به ڪٿي ڏٺي هيم. هوءَ ياد ڪرڻ لڳي ۽ ياد اچي ويس. سندس ٻلي ڏاڍي شرير هوندي هئي. روز الائي ڪٿان ڪوئا جهلي ايندي هئي. سڄو ڏينهن پيئي رانديون ڪندي هئي، جاري تان ڦيهيءَ تي، ڦيهيءَ تان سندس ڪلهي تي، اتان وري ڇت ڏانهن پيئي ٽپندي هئي. هڪڙي ڏينهن هن ٻليءَ جون ڏانهون ٻڌيون. ٻوڙي وڃي ڏٺائين ته هڪڙو وڏو ريڇ جهڙو ٻجر ڪتو ٻليءَ کي دسي، رانبوڙن سان چيري رهيو هو. ڪتي جي منهن تي هڪ عجيب، ٻيچاريندڙ ڏڪار ۽ خونخوار وحشت هئي جيڪا جيڪا هن اڳي ڪنهن به شيءِ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. پوءِ ڪيترا دفعا خواب ۾ ان ٻجر ڪتي جي شڪل ڏسي ڏڄي اٿندي هئي. ڪلهه جمعي جي شڪل ڪيس ڪيترا سال اڳ جي اها وساريل وحشي ۽ ڏڪار ڀريل شڪل ياد اچي ويئي. اهڙي خونخوار شيءِ اڳيان ليلائڻ! هن ٽڪ اڇلڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٽڪ سندس سڄيل چپن کان ٻاهر وڃي نه سگهي.

ٻاهر ڪو ڪتو ڀونڪي اٿيو. ٻيو ڪتو ڀونڪيو، پوءِ ڪيترا ڪتا ڀونڪڻ لڳا. هن جو مٿو سور کان هاڻ بلڪل ڦاٽو ٿي. ڪيس چپن تي ۽ ڳلي ۾ خشڪي محسوس ٿيڻ لڳي، "پاڻي!" تصور ۾ آهو سوچي هوءَ ڏڪي ويئي ته هاڻ پاڻي شايد سندس لاش کي پئي تي نصيب ٿئي، سندس دل زور زور سان ڏڪڻ لڳي. پر پوءِ ڪيس پنهنجو پاڻهين سڪون اچي ويو. هن جو دماغ وري سوچڻ لڳو. جيڪڏهن سوچڻ بند ٿي ڪيائين ته بدن جي زخمن جو سور برداشت نٿي ٿي سگهيو. سوچڻ ڪري سندس ڌيان ان چرئي سور تان ڪجهه هٽي ٿي ويو. هن خواه مخواه سوچيو ته جيڪڏهن جيئري رهيس ته پوءِ ڇا ٿيندو. هن تصور

۾ ڀاڻ کي پوڙهي عارب جنهن جي زال ١٣ سال اڳ مري ويئي هئي، تنهن سان نڪاح ۾ ڏنو. کيس ياد آيو ته جڏهن خميسي مُلين جي ڌيءَ ٻچان، موسيٰ ماستر سان ڀڄي ويئي هئي، تڏهن ان کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ کيس حاجي جمعي سان پرڻايو هئائون. ٻچان سڄي ڳوٺ جو نڪ هوندي هئي. اڇي اڇي جهُڙي پناٹي. ليمڪ پريل ڪاريون ڪٽوريل اکيون، چيلهه تائين وار، ڪپڙي لٽي، ڏاهه ڏوهه جي شوقين. شاديءَ غمي تي ٻاهر منجهه نڪرندي هئي ته ماڻهن جا وات ڦاٽي ويندا هئا. حاجي جمعي سان پرڻجڻ کان پوءِ، ٻارهن مهنن ۾ ڇوڪرو ته الائجي ڇا مان ڇا ٿي ويو. سڄي سڙي سڪي ڪارائجي ويئي. مُنهن جا هڏ نڪري آيس، ڏيرن ماري ماري، منهن مٿا وڇي پٽ ڪري ڇڏيس. اها ٻچان ڏسيو ماڻهن کان هاءِ نڪري ٿي ويئي. سڀڪا چوندي هئي، ”بس اما قسمت!“ عارب سان گڏ سمهڻ جو تصور ايندي ئي سندس لڱ ڀڳو، ڪراهت ۽ نفرت وچان ڪاندارجي ويا. بار بار کيس هڪ ڀوائتي ڪتي جون خونخوار نظرون ڀاڻ کي ڏاريندڙيون نظر آيون. هن هڪ هڏن جي پڃري کي گهڙا مٿي تي ڪٽي هلندو ڏٺو، جنهن جا ٻغل ڦاٽل هئا، پير هلندي هلندي ٿاٻڙيا پئي. زالن کيس ڏسي ڀاڻ ۾ سُس پُس ڪري پئي چيو، ”اما شل نه ڪنهن جو ڀاڳ ڦٽي!“ هن محسوس ڪيو ته اڄ کان پوءِ هوءَ ڪڏهن ڪنهن کي سچي دل سان ادا ۽ ابا سمجهي نه سگهندي. هوءَ ڪنهن مٽل جي ڀوت وانگر هيڏي هوڏي ڀٽڪندي رهندي. ۽ پوءِ جنهن تصوير کي هن در دروازا ڏيئي، ڪلفن ۾ بند ڪري ڇڏيو هو، سا اوچتو در دروازا ڀڃي، ڪلف ٽوڙي سندس سامهون اچي بيٺي. ڇچريل ۽ سوڄل منهن. اک هيٺان وڏو وڏو ڪارو داغ. هيٺ ڪٽل اکيون ۽ اهو غيرانساني ڀوائتو آواز. ’۾ ڏينهن تنگي پئي مارياڻون سڄي ڪانهه ڪيم. پوءِ اما کي اگهاڙو....‘ هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. هن وڌيڪ سوچڻ نٿي چاهيو ۽ سندس دل مان جيئڻ جو چاهه ۽ مرڻ جو ڀپ صفا ختم ٿي ويو. اوچتو در کلي پيو. سندس

دل جي ڌڙڪ رڪجي ويئي، هن پنهنجي بدن کي سيٽي، کھاڙيءَ جي ڏڪ لاءِ تيار ڪيو. هن پنهنجي بدن ۽ روح ۾ موت کي گھڙندي محسوس ڪيو. ڪو اندر گھڙي آيو.

”چوري ڪيئن آهين؟“ هن پڻس جو هٿ پنهنجي مٿي تي ڦرندو محسوس ڪيو. سندس روح مان گونگي ريهه نڪتي. ”بابا.“ هن سڏڪا ڀري چوڻ چاهيو. ”بابا! تو مون کي ڇو ماريو؟ بابا؟ بابا!“

”مائٽ کي لعنت آهي ابا!“ پڻس آهستي چيو. ”ننگ جهڙي ڳالهه آهي نه ته....“ سندس گلو ڀرجي آيو. پوءِ هو ڀڻ ڀڻ ڪندو ڪجهه چوندو رهيو. پر هن ڪجهه ڪونه ٻڌو. ’سڀ ڪوڙ‘ هن سوچيو. ’سڀ ڪوڙ! ڏکيءَ مهل زال ذات جو ڪھڙو ٻيءَ کھڙي ماءُ‘ کيس ائين لڳو ڄڻ هن جهان ۾ هوءَ اڪيلي آهي. چوطرف رات ئي رات آهي. الائي ڇو روح تي اُن خوفناڪ رات پنهنجي وچڙ ڪري هوءَ عجيب سڪون محسوس ڪرڻ لڳي. کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ پاڻ ڪا ٻي آهي ۽ هيءَ تڏي تي پيل، ڦتيل ۽ سڄيل، بدن ڇچريل ۽ زخميل روح واري ڇوڪري ڪا ٻي آهي. کيس اُن ڇوڪريءَ تي ڏاڍو قياس اچڻ لڳو. ’ڏاڍي ٿڪي پئي هوندي ويچاري.‘ هن سوچيو، ’سمهي رهه ملوڪان، ادي سمهي پؤ!‘ هن دل ئي دل ۾ همدرديءَ سان اُن ڇوڪري کي چيو ۽ ڇوڪريءَ جو بدن ڍلو ٿيڻ لڳو. کيس ننڊ اچڻ لڳي.

”پاڻ کي گھڻو جهليم گھڻو جهليم، پر مائٽ جي دل نه رهي. پاڻئين ڪان لڪي آيو آهيان، مون کي معاف ڪر، چوريَ! ابا! ملوڪان!“

سچ جو ڏينهن

دل، گردي ۽ ڦڦڙن بدلائڻ جي ڪامياب آپريشن کان پوءِ، دنيا جي چوٽيءَ جي سائنسدانن جي ذهنن ۾ هڪ اڃا به انوکي ۽ انقلابي ايجاد ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو! ڇا ائين ممڪن نه آهي ته ڪا اهڙي دوا ايجاد ڪجي جنهن جي کارائڻ سان ماڻهن جو ذهن بدلجي وڃي؟

مثلاً ڪو ڪنجوس آهي ته ان دوا جي استعمال سان سخي ٿي پوي، گيدي بهادر ٿي پوي، شرابي پرهيزگار ٿي پوي وغيره؟ ڪن سائنسدانن جا خيال اڃا به مٿي اڏامڻ لڳا. ڇو نه سڄين قومن جون ذهنيتون هڪ ئي ڌڪ سان بدلائي ڇڏجن؟

درحقيقت ڪيترن سائنسدانن اهو ڪم لڪ ڇپ ۾ ٻي جنگ عظيم کان پوءِ ئي شروع ڪري ڇڏيو هو پر ڪاميابي هر ڀيري ڪانئن گسائي ٿي وئي. آخر ١٩٦٨ع جي زبردست ڪاميابين سندن راهه مان آخري رڪاوٽون دور ڪري ڇڏيون.

— آمريڪا ۽ جرمنيءَ جي سائنسدانن اهڙا انجيڪشن تيار ڪري ورتا جن جي ڇهن مهينن جي ڪورس استعمال ڪرڻ کان پوءِ ماڻهن جي ذهنيتن ۾ زبردست ڦيرو اچي ويو پر انجيڪشنون مهانگيون ٿي پيون ۽ عرصو وڌيڪ درڪار هو، تنهنڪري سئٽزرلينڊ جي مشهور نوبل پرائيز مليل سائنسدان ڊاڪٽر پال هارجورڊ جي اڳواڻيءَ هيٺ وڌيڪ تحقيقاتون ڪري نيٺ اهڙو پائوڊر تيار ڪيو ويو جو تمام سستو هو ۽ هڪدم فائدو ٿيو ٿي.

اوائلي تجربن لاءِ دنيا جي مختلف چونڊيل علائقن تي هيلي ڪاپٽرن ذريعي پائوڊر ڇٽڪارڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. اهي ٽڪرا

ڪهڙا هئا تن‌جهن جي ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي. مختلف علائقن تي مختلف ذهنيت پيدا ڪرڻ وارو پائوڊر ڇنڊڪاريو ويو. مثلاً ڪٿي رحم ۽ قربانيءَ جو ته ڪٿي حيا ۽ اخلاق جو ته ڪٿي حب‌الوطني ۽ حق‌گوئيءَ جو وغيره.

اتفاق سان دنيا جي انهن ٽڪرن ۾ سنڌ کي به شامل ڪيو ويو ۽ مٿس رات جو سچائيءَ وارو پائوڊر ڇنڊڪاريو ويو. ٻي ڏينهن فجر جو جيئن ئي هاڪرن، اخبارون پهچايون، تيئن ئي پائوڊر جا اثر ظاهر ٿيڻ لڳا.

اخبارن جا ٻيا ته سمورا صفحا پائوڊر ڇنڊجڻ کان اڳ ۾ ڇپجي چڪا هئا باقي ايڊيٽوريل صفحا رهجي ويا هئا جي سڀ کان آخر ۾ ڇپيا هئا. هڪڙي اخبار جا سڄو وقت پنهنجي مالڪ جي حمد و ثنا ۾ مشغول هجڻ ڪري بدنام هئي، تنهن پنهنجي ايڊيٽوريل نوٽ ۾ لکيو هو، ”ڪيڏي نه شرم جي ڳالهه آهي جو اسين چند چانديءَ جي سڪن جي عيوض پنهنجو ايمان وڪڻندا رهيا آهيون ۽ وطن جي غدارن ۽ قوم‌فروشن جي شان ۾ قصيده پڙهندا رهيا آهيون! جنهن پنهور کي ٻاهه لڳل هجي، ان ۾ وڏهي پيٽ خاطر وطن کي وماري خودمطلب ڇمڇن جي ساراهه جا ڍڪ پرڻ ڪيڏي نه بي‌حيائي آهي!....“

ٻي اخبار جنهن جو پيشو ئي وطن‌دوستن تي ڇغليون هڻڻ، مٿن بهتان مڙهڻ، نوجوان نسل کي خوار خراب ڪرڻ هو ۽ جنهن بابت سڀني کي خبر هئي ته اها آمريڪا جي جاسوسي کاتي جي پاڪستاني ملازم جماعت جي اثر هيٺ آهي، تنهن لکيو: ”ڪير ٿو چئي ته اسين ٻين کان پوئتي آهيون؟ جيڪا قوم اسان جي اڄوڪن عظيم شاعرن ۽ اديبن جهڙو لافاني ۽ بي‌مثال شعر ۽ ادب پيدا ڪري سگهي ٿي، جيڪا قوم اسان جي اڄوڪي انقلابي نوجوان نسل جهڙو املهه انساني فصل اپائي سگهي ٿي تنهن کي گهٽ ۽ پوئتي چوڻ وارا يا بيوقوف يا بي‌ايمان آهن.“

اها ڪا گهڻ خوشيءَ جي ڳالهه آهي جتي آمريڪا جو جاسوسي ڪاتو هيڏي آسانيءَ سان ۽ هيڏي وڏي تعداد ۾ هر طبقي مان پنهنجا ايجنٽ ۽ چمچا تيار ڪري سگهيو آهي اتي اهو بدنام ۽ رسوائي زمانہ جاسوس ادارو اسان جي وطن ۾ بري طرح ناڪام ويو آهي ۽ جيڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ايجنٽ هٿ ڪري سگهيو آهي، سي بہ عوام ۾ خوار ۽ خراب ٿي چڪا آهن.

”.... بهرحال، اسين مطالبو ڪنداسين تہ جيڪي اخبارون ۽ سياسي جماعتون آمريڪي جاسوسي کاتي جي اشاري تي نچي ۽ ٽپي رهيون آهن، انهن تي فورن بندش وڌي وڃي ۽ وڏيڪ بدنام فردن ۽ اخبارن کي فورن بند ڪيو وڃي.“

جيڪي هفتي وار اخبارون ان ڏينهن ڇپيون، تن ۾ بہ نئين دوا جو اثر ظاهر ٿيو. هڪڙي هفتي وار اخبار، جا سال ۾ ڪل ست پرچا ڪڍندي هئي ۽ ستن ئي ۾ هڪڙي ئي ڪاموري جي تعريف لکيل هوندي هئي. تنهن ان پرچي ۾ ان ڪاموري جو نالو وٺي لکيو، ”هڙا عوام آزاريندڙ ڪامورا فوراً ڊسمس ڪرڻ کپن ۽ مٿن جرگن ۾ مقدما هلائي کين نہ رڳو جيل جون ڊگهيون سزائون ڏيڻ کپن پر کين شهر جي چونڪ ۾ ڇهبڪ هڻائي، ٻين لاءِ عبرت جو سامان پيدا ڪرڻ کپي.“!

مريدپور ٿاڻي جو صوبيدار، صبح جو نيرن ڪري، اڇا اجرا ڪپڙا پائي، اچي ٿاڻي ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو. وڏي منشيءَ ڪاغذ پٽ اڳيان آڻي رکيس. پريان جان محمد پوليس وارو، ڇهن ڄڻن ۾ رسن پيل ماڻهن کي وٺي اندر آيو ۽ سيلوٽ ڪري ڪڙو تڙو ٿي بيهي رهيو. صوبيدار پڇيس، ”هي ڪير آهن؟“

جان محمد ادب سان چيو، ”سرڪار! رات ناڪي بندي ڪندي، موريءَ وٽان هنن کي شڪيءَ حالت ۾ گرفتار ڪيو اٿئون. هڪڙي وٽان بنان ليسن جي ريوالور....“ اڃا چئي، هو بيهي رهيو. ”اڙي ڳالهه ڪر!“ صوبيدار ڪڙڪو ڪري چيو.

”سائين عرض آهي! آءٌ هنن کي سندن گهرن مان وٺي آيو آهيان!“ جان محمد بلڪل بدليل آواز ۾ چيو.

صوبيدار رنبي ڪري چيو، ”چا.... چو؟“

جان محمد واري واري سان هڪ هڪ تي هٿ رکندي چيو.

”هن لاءِ وڏيري جاڙي خان چيو هو تہ هن کي ١١٠ ۾ ٻڌجو. ان لاءِ مون کي ٽيون ڏينهن پنجاهہ رپيا ڏنا هئائين. هن جي زال ٺاهوڪوڙي آهي سو وڏيري جي مرضي آهي تہ سال کن ٽريل هجي تہ چڱو. هن رئيس يعقوب خان کي ووٽ ڪونہ ڏنو هو ان لاءِ وڏيري جو بار پيل هو. هي پڙوو آهي ۽ جمعدار باگي خان جي سنگتياڻي ٻين کي ٺاهي ڏني اٿس. باقي هيءُ هوٽل ۾ نوڪر آهي. مون تي ڪي ٻہ ٽي پئسا رهجي ويا هئس تنهن لاءِ مون کي روز تنگ ڪندو آهي. ڪالهہ مون سان منهن ماري ڪري ٻمهي رهيو.“

ايتري ۾ هڪڙو ٻهراڙيءَ جو ماڻهو منهن مٿو پٽيندو آيو.

”اڙي چاهي؟“ صوبيدار گارين جو هڪڙو دس ڏيئي چيو.

(چٽڪاريل دوا ۾ فضيلت جو پاڏوبر پيل ڪونہ هو.)

”سائين رات مون سان ظلم ٿي ويو آهي. يارو خاصخيلي ۽ سندس پنجٽي پٽ ڌاڙو هڻي منهن جي زال ڪڍي ويا آهن.“ ائين چئي سندس اکين ۾ عجيب چمڪ اچي ويئي. ”سائين مون ڌاڙيل چڱيءَ ريت سڃاتا ڪونہ.“

”اڙي اکيڻون جو چيئي تہ مون سڃاتا....؟“

”سائين يارو منهنجي ڀاءُ کي ڏنل سنگ وهاريو ويٺو آهي. تنهن ڪري سندس ۽ سندس پٽن جا ناالا لکرايم، سائين مهرباني ڪري سرزمين کي هلي تپاسيو نہ تہ ٻانهن صفا خون ٿي ويندي.“

صوبيدار گار ڏيئي چيس. ”اڙي، جانچ وري ڪهڙي ڪريان؟ مون ٿي تہ چيو هو رئيس خير محمد خان کي تہ ٻي ڌڙڪ رن ڪڍائي وٺ! آءٌ ويٺو آهيان!“ هي ابلق گهوڙو ڪلهہ جو موڪليو اٿس سو تڏهن خدا ڪارڻ موڪليو هئائين؟ وڃي ڪا ٻي رن هٿ ڪر! اها ڇٽي!“

ڪورٽن ۾ ته قيامت ٿي وئي. شاهدن وڏا ڪلما پڙهي طوطن وانگر سيکاريل بيان ڏني اوچتو سڄو پانڊو ڦاٽي وڌو. هڪڙي اندازي موجب ڏهه هزار ڪيس ان ڏينهن بيٺي بيٺي فيصل ٿي ويا. گهڻو ڪري فرديادين تي ڏنڊ پيا ۽ پيا سئون ڪي ڪوڙي ڪيس ڪرڻ جي ڏوهه ۾ چالان ڪيو ويو. ڪيترن وڪيلن دليل بازي ڪندي، اوچتو وٺي چيو، ”حضور اهي رولنگون جي هيٺئر پيش ڪيم، سي بعد ۾ رد ٿيل آهن ۽ هن ڪيس سان ڪوبه تعلق ڪونه ٿيون رکن!“ ڪيترا ,جوابدار ڏوهن جا قبولدار ٿيا. خود پوليس پراسيڪيوٽر جيڪي گراموفون جي پڳل رڪارڊ وانگر هميشه هڪڙي ساڳي سيٽ چوندا آهن. ”سائين، سرڪار پنهنجو ڪيس پوري طرح ثابت ڪيو آهي. جوابدار رهزن ۽ عادتي ڏوهاري آهي!“ سي دليلن سان ثابت ڪرڻ لڳا: ”سرڪاري شاهدن جا بيان جڙتو، بناوٽي ۽ اڻ وسهڻ جوڳا آهن. جوابدار تي ڏوهه ثابت ناهي!“ ڪيترن ججن پنهنجي بالادستن کي لکي موڪليو ته هي ڪيس اسان وٽان ٽرانسفر ڪيا وڃن. هڪڙي جج لکيو، ”هن ڪيس ۾ جوابدارن جو وڪيل بڪبڪو ۽ ٽيڙي باز آهي. هميشه چٽ اصيلن کي مرعوب ڪرڻ خاطر پڇي هٿي، مون کي مٿي ۾ سور وجهندو آهي. ان وڪيل جو اصيل منهنجي هٿان ڇٽي سو ناممڪن آهي. اهو ڪيس ڪو ٻيو هلائي.“

حيدرآباد جي دلشاد هوٽل دستور موجب، گراهڪن سان پري پيٺي هٿي. مسٽر نواز علي هيڊ ڪلارڪ دستور موجب قورمو گهرايو ۽ قورمي ۾ گرهه بوڙيندي پڇيائين:

”اڙي آهي ته نئيو گوشت نه؟“ بيري ادب سان ورائيو:

”سائين پوڙهي ڳئون جو آهي.“

نواز علي خان دوڏا ڦاڙي، ڪاوڙ ۾ لال پيلو ٿي چيو:

”ڇڪن ڪٽي اچ!“

بيرو چستيءَ سان موٽي لڳو. مسٽر نواز علي پڪائيءَ خاطر رڙ ڪري چيس، ”اڙي ڏسجين متان اها به پوڙهي نه هجي!“

بيري پٺ ورائي جواب ڏنو، ”نه سائين، ڪڪڙ پوڙهي ناهي، مٺل آهي.“

مسٽر نواز عليءَ آپي کان ٻاهر ٿي پڇيو، ”ڇا مطلب؟“

”سائين، اسين هميشه بيماريءَ وگهي مئل ڪڪڙ رڌيندا آهيون.“ بيري نهايت ادب ۽ نوڙت سان چيو.

مسٽر نوازعلي ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ سڌو سيٺ وٽ پهتو. سيٺ سندس جوشيلو احتجاج ٻڌي، نهايت ٿڌائيءَ سان سمجهائڻ لڳس.

”نوازعلي خان، گوشت مهانگو آهي. مٺل ڪڪڙيون ۽ ٻڪريون نه هلايون ته پورت ڪٿان پوي؟ سڀ گراهڪ هميشه کايو خوش ٿيو وڃن. ڪنهن به اڄ ڏينهن تائين گلا نه ڪئي آهي، خود توهان به نه. توهان حيدرآباد جا گراهڪ خوشنصيب آهيو، جو حلال مال ٿا کائو. ڪراچيءَ ۾ ته گڏهيون ڪهيو پيا کارائن!“

گوڙ ٿي ڪيترا گراهڪ اچي گڏ ٿيا ۽ ڏسندي ڏسندي پوري هوٽل خالي ٿي ويئي.

اتفاق سان ان ڏينهن حيدرآباد ۾ ٽن سياسي جماعتن جي ليڊرن جون درپور سياسي ميٽنگون رکيل هيون.

ظهر جي نماز کان ڪلاڪ کن پوءِ لطيف‌آباد جي هڪ ڪوارٽر ۾ درجن کن صاف، اُجرا، ڪٽلف لڳل نوراني چهرا، مقدس سونهارين ۽ شرعي چال سان هڪڙي ڪوارٽر ۾ داخل ٿيا. تلاوت قرآن مجيد بعد هڪڙو بزرگ ٽن مهينن جي ڪاروائيءَ جي رپورٽ پيش ڪرڻ لڳو. هر صالح مومن کان چندي ۾ گڏ ڪيل ڏوڪڙ، قربانيءَ جي کلن وغيره جو ليکو صاف ڪري وٺڻ کان پوءِ هن چيو: ”حضرات! جماعت جي اڳيان، دنيا اندر اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ جو جيڪو نصب‌العين آهي، تنهن لاءِ اسان پنهنجي وت آهر هرممڪن ڪوشش ڪئي آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ جا لک لک احسان آهن....“ چوندي چوندي، بزرگ کي هڏڪوئي

آئي ۽ بدن ۾ سياڙو وٺي ويس. هڪ لحظي کان پوءِ سندس چپ وري کليا. پر سندس آواز بدليل هو.

"حضرات، منهنجي خيال ۾ پنهنجا پاڻ ۾ آهيون ۽ بهتر آهي تہ صاف گوئيءَ کان ڪم وٺون. اسان جي سپرد هڪ نهايت نازڪ فرض آهي. هن علائقي ۾ اها ذميواري اسان تي رکيل آهي تہ اڌ ڪروڙ سنڌين کي آفيمي ننڊ مان بيدار ٿيڻ نہ ڏيون. ڪو پاڻ سجاڳ ٿئي يا ٻين کي سجاڳ ڪرڻ جي شرارت ڪري، تہ ان کي رستي مان هٽائي ڇڏيون. بدقسمتيءَ سان اسان جي وڏن ليڊرن کي اندازو ئي ڪونهي تہ اسان جي اڳيان ڪيڏيون مشڪلاتون آهن. هو سمجهن ٿا تہ مذهب هڪڙي اهڙي زرهہ آهي، جنهن کي پهري اسين سلامتيءَ سان جيڪي وڻي، سو ڪري ٿا سگهون. پر اوهان کي خبر آهي تہ هتي ماڻهن ۾ ۽ خاص ڪري نوجوانن ۾ وطن جي نالي تي ڪيڏي نہ شورش آهي. خير، خدا جي فضل و ڪرم سان اسان مڙس ٿي منهن ڏنو آهي ۽ هرهنڌ ستونٕ جي تعداد ۾ مير جعفر ۽ مير صادق تيار ڪيا آهن، جي اسان جي حڪمن مطابق عمل ڪري، سنڌيت جي تحريڪ جي پٺ ۾ ڇرا هڻي رهيا آهن. اسان جي هٿ ۾ هڪ روزاني سنڌي اخبار آهي جا رات ڏينهن سنڌين جي ئي خرچ سان سنڌي نوجوانن جي پويان باهہ پاريو بيٺي آهي. ڇغليون هڻڻ، منافقيون ڪرڻ ۽ انتشار ڦهلائڻ ۾ سي.آءِ.ڊيءَ کي مات ڏيو بيٺي آهي. اسان صالح سنڌي، اخبار وسيلي، پنهنجي سنڌي مريدن هٿان سنڌين جي خلاف زهر ڦهلائيندا رهون ٿا. سنڌي شام کي بند ڪرائڻ، سنڌي شاگردن ۽ اديبن ۾ ڦوٽ وجهڻ ۽ ٻين اهڙن نيڪ ۽ صالح ڪمن ۾ اسان توقع کان وڌيڪ نوان ۽ شاندار ڪم ڪيا آهن. انهيءَ کان سواءِ ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ خاطر اسان تازو سنڌين جي ڪن مطالبن جي تائيد ڪرڻ جو بہ ڍونگ رچايو آهي."

اهو بزرگ اڌ ڪلاڪ ڳالهائيندو رهيو. ان بعد، ٻين مقررن بہ تقريرون ڪيون. جن تفصيل سان انهن اڌڪلن، حرفتن

۽ عيارين جو ذڪر ڪيو، جن سان هو سنڌيت جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. ان بعد هرڪنهن کي نوان نوان ڪم ڏنا ويا. جماعت جي نيڪ مقصدن جي پورائيءَ لاءِ بارگاهه ايزديءَ ۾ صميم قلب سان دعا. گهڙي ڪان پوءِ جلسو ختم ٿيو.

ٻي ميٽنگ گاڏي کاتي ۾ ٿي. هڪڙي ننڍڙي ڪمري ۾ اٽڪل ١١-١٢ ماڻهو اچي گڏ ٿيا. منجهن ٿي ڇوڪرا هئا ۽ ٻيا ڪرڙوڏ. ٻن ٽن کي سٿڻون پاتل هيون. ٻين کي پاجاما هئا. ڪمري جي ڀتين تي ڪارل مارڪس ۽ لينن جون تصويرون ٽنگيل هيون. هڪڙيءَ ميز تي ڍڳ جيترا انگريزي ۽ اردو ڪتاب هڪٻئي مٿان سٿيا پيا هئا.

هڪڙو ٤٠-٤٥ سالن جو سنهڙو سڪل ماڻهو اٿي بيٺو. عينڪ کي صاف ڪندي معصوميت ڀريل مگر گنڀير آواز ۾ چيائين:

”ساٿيو! اڄوڪو خاص اجلاس سنڌ اندر پنهنجين ڪارگذارين جي مڪمل جائزي وٺڻ لاءِ سڏايل آهي.

”رفيقو! اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن کي متحد ۽ منظم ڪري، ڪين پاڪستاني قومن جي برادريءَ جي هڪ برابر ۽ خوددار قوم جي حيثيت سان صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تي هلائڻ....“ چوندي چوندي، اوچتو سندس هٿن کي ٿورو جهٽڪو آيو ۽ سندس عينڪ هيٺ ڪري پيئي! هن نمي عينڪ کنئي. ان کي صاف ڪري، چوڻ لڳو:

”سو ساٿيو، مون عرض پئي ڪيو ته اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص طرح سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن ۾ ڏقيڙ وجهي، ڪين منتشر ڪري، سندن محڪوميت واري حالت قائم رکي، ڪين صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تان ٿيڙڻ ۽ گمراهه ڪرڻ....“

”آمريڪي سامراج ۽ سندس مڪاني ايجنٽن جو پڻ اِهو ئي آخري نصب العين آهي. پر اسان ۾ هنن ۾ وڏو بنيادي فرق آهي. هو ٻاهران حملو ڪن ٿا، اسين اندران ڪاٽ هڻون ٿا. هو ڏنڊي ڪان ڪم وٺن ٿا، اسين همدرديءَ جا ٻول ٻولي ڪم ڪيون ٿا. هو ڌاريان لڳن ٿا، اسين پنهنجا ٿي لاهه ڪيون ٿا. هو مذهب ۽ قومن جي آڙ وٺن ٿا، اسين انقلاب جو نعرو هڻون ٿا.

”انهيءَ لاءِ اسان هڪ منظم ۽ رٿيل پروگرام مرتب ڪيو آهي. سڀ کان اول اسان هميشه سنڌ جي نئين ۽ باشعور نسل کي سندن هڏڏوڪي ۽ سرويچ رهنمائن کان بدظن پئي ڪيو آهي.

”ٻيو ته اسان هميشه سنڌ جي اصلي ۽ حقيقي مسئلن کي نظرانداز ڪري مصنوعي مسئلن جا نعرا هنيا آهن. جڏهن اتفاق سان اسان جي هٿن مان ڳالهه نڪري ويئي آهي ۽ ڪا عوامي تحريڪ ازخود اڀري آهي ته اسان ان تحريڪ کي بدنام ڪري، ڪچيءَ ۾ ڪچلڻ ۾ ٻين کان گوءِ کنئي آهي. پر جڏهن ٻوءِ ٻه ڪم نه ٺهندو آهي، تڏهن انهيءَ تحريڪ ۾ گهڙي انهيءَ جا ترا ڪيندا آهيون.

”ٽيون ضروري ڪم اسان اِهو ڪيو آهي، جو اسان سنڌ جي نئين نسل جي باشعور فردن کي انقلابي نظرين ۽ انقلابي ادب جي گهري مطالعي کان بدظن ڪري، اُنسڌيءَ طرح کين روڪيندا رهيا آهيون، ته جيئن ’ٻلي شينهن پڙهايا، وت ٻلي ڪون ڪاوڻ آيا‘ وارو ڪم نه ٿئي ۽ هو اِهڙا هوشيار نه ٿي وڃن، جو سچي ڳالهه سمجهي، پنهنجن پيرن تي بيهي، مورڳو اسان جي چنبن مان ئي نڪري وڃن.

درحقيقت اسان پاڻ انقلابي نظرين جي مطالعي ۽ پروڙ کان لهرائيندا آهيون. اسان پنهنجي ترقي پسند ڳادي قائم ڪري ڇڏي آهي ۽ هاڻي رڳو ان گاديءَ جا مريد ڪندا پيا وڃون. اصل ڳالهه ڇا هئي، تنهن سان اسان جو ڪو واسطو ڪونهي. سچ پچ ته ترقي پسند اڪابر جيڪڏهن پنهنجي قبرن مان نڪري

اڇن، اسان جا پروگرام ۽ طريقا ڏسن، ته پاڻين ته ڪنهن مندر يا ڪليسا ۾ اچي نڪتا آهيون.

"اهو اسان جي اڻ ٿڪ ۽ هوشيار ڪوشش جو نتيجو آهي ته سنڌ ۽ ٻين ننڍين پاڪستاني قومن جي ترقي پسند جدوجهد، هيتري جذبي، ههڙين حالتن ۽ ههڙن ماڻهن جي باوجود اڳيان پئي وڌي رهي آهي. اسان انهن کي ويساهي ڇڏيو آهي ته سيني رازن جا ڄاڻو اسين آهيون. سيني کان وڏيڪ متي ۾ سور اسان کي آهي. جيڪي ڪرڻو هوندو، سو اسين ڪنداسون ۽ ڪريون پيا. انهيءَ آسري ۾ سڀ سريءَ کي پاڻهه ڏيو، اسان جي سڏ جو انتظار پيا ڪن. تانجو ويهه سال گذري ويا آهن ۽ پوتو ڪونه پريو آهي. اسان جو آسرو نه هجين ها ته الائجي ڪيترا ممڻ مچي پون ها. درحقيقت اسان اهو ڪجهه ڪيو آهي ۽ اهو ڪجهه ڪريون پيا، جيڪو ننڍين قومن جي ڪنهن به ويريءَ کان ڪونه پهچندو. اهي قومون چورن کان چٽي، اسان جي گهل تان پيون آهن. جيسين پنهنجي دم ۾ دم آهي تيسين اميد ته نعرن کان سواءِ ڪجهه نه سرندن.

"پر هاڻ حالتون بگڙنديون نظر اچن ٿيون. ننڍين قومن جا ماڻهو ۽ نوجوان انقلابي رازن کان واقف ٿيندا وڃن. ترقي پسند فلسفي، نظريي ۽ تحريڪ جي تاريخ جو گهرو ڳوڙهو مطالعو ڪري، ڪيترا ئي ماڻهو خود سيکجهه سمجهڻ، سوچڻ ۽ ڪرڻ جهڙا ٿي ويا آهن. انديشو آهي ته متان هيءَ گادي اسان کان کسجي وڃي ۽ ترقي پسنديءَ تان اسان جي هڪ هٽي ختم ٿي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ننڍين قومن جا ماڻهو ڪا واقعي ترقي پسند تنظيم ٺاهي، پنهنجو گهر پاڻ سنڀالي ۽ هلائي، اسان کي ٽڪيٽ وٺائي ڇڏين. تنهنڪري اسان مان هرهڪ کي پنهنجي هڪ هٽي بچائڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچڻ ۽ پاڻ پتوڙڻ کپي."

پوءِ ٻين سيني واري واري سان تقريرون ڪيون ۽ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تجويزون ڏنيون.

ٿيون جلسو صدر ۾ هڪڙي وڏي سنڌي زميندار جي بنگلي تي شام جو ڇهين بجي ٿيو. جنهن ۾ سنڌ جي وڏن ليڊرن شرڪت ڪئي. جلسي جو خاص مطلب اينڊز اليڪشن ۾ سيٽن جي ورهاست بابت صلاح مصلحت هو.

سنڌي رواج موجب شروعاتي خبرن چارن ۾ ٿي وڏيرا، رئيس، مير، پير، پاڻ ۾ اٽڪي پيا. دستوري طعنن مهڻن ۽ ڏاڙهيءَ پٽ بعد هڪڙو پوتار اٿي بيٺو. ”ادا خبرون خير، اوهين ته پلي پيا مهڻا ڏيو، پر پاڻ هميشه سنگت لاءِ سر ڏنو آهي.“ ائين چئي، مڇون مروڙي، ڪياڙي ڪنهي، ڪجهه وڏيڪ چوڻ وارو هو، ته اوچتو ڇڙ ڪا شيءِ نڙيءَ ۾ ڦاسي پيس.... ۽ ٿي گهيٽون ڏنائين. پوءِ چيائين: ”سو ڳالهه ٿي ڪيم ته پاڻ هميشه سنگت جو سر وڏيو آهي.... جڏهن کان سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي آهي، تڏهن کان ميمبر ٿيندا اچون. جيڪو پاسو سرس ٿيندو ڏسون، اوڏانهن ويندا آهيون. پنهنجي ڪنهن سان مائٽي ڪانهي. سڀنهن، قسم جي پرواهه پاڻ-کي ڪانهي. ڪٺي ڏهه قرآن ڏيندا ته به ڪٺي ويندا سون، ۽ کنداسون اهو، جيڪو سيري ڏر چوندي. شينهن جي وات ۾ چوندا ته هليا ويندا سون. باقي ڪنهن ڪاموري اڳيان پاڻ کان پڙڪ ٻاهر نه نڪرندي. پادر سان ووٽ وٺون ۽ جنهن وٽ سيني کان وڌو پادر ڏسون، تنهن کي ڏيون ۽ ڏيارون. مطلب ته ڇڙهه لڪٽي موچڙي جا سلامي آهيون. سنڌين جي اچي قيمتي آهي، جو اسان اڳڙيءَ جي گڏن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهيو، اسان جي آسري تي پيا پادر کائن. پلي پيا پوڪ لوڙين، پنهنجو ڇا؟“

هڪڙو پيو ڪرڙوڊ پوتار ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو: ”آءٌ اوهان کي ٻڌايان، هي سڄو خلم پڙهائيءَ مان پيدو آهي. ڪورين موچين جا پٽ ڏس ته ڇٽو ته ڇڙ خان، خان جا پٽ پيا هلن! جنهن کي ڏسو اهو ’سنڌ‘ ’سنڌ‘ پيو ڪري. پڇون، پڙوا، اوهان جو ڇا؟ اوهان ڇڙ، ڇٽ جا پٽ، وڃي پنهنجي ابائي ڪرت ڪريو. اوهان جو ٻين ڳالهين ۾ وڃي ڇا؟ ماءُ موري، پيءُ پٽائي گجرا

گولاڙن جا ڦر نڪتا آهن حڪومتون ڊاهڻ ۽ ٺاهڻ! وچٿينءَ جي ٽڪ ۽ ڪرهين جي ڦوڪ مان ڇا ٿيندو؟!"

"سائين ڪا ڳالهه آ!" ٽئي مينهن جهڙي متاري معتبر چيو، "منهنجو وڏو ڇوڪرو رئيس الله ڏتو خان ته ڏنو هوندو! ست پيڙهيون خانداني ٻار، ننڍي لائي حڪومت جي سٽي پيل، ٻالپڻ کان اميرائين ڪچهرين ۾ اٿيل ويٺل، گورنرن، ڪليڪٽرن ۽ ڪمانين جو ڪيڙيل، اڃان ايترو هوندو هو ته دهشت جا وٺي ڪندو هو ته هار ٻن نارين، للو پنجو وڏيرن جا مٿ سڪي ويندا هئا. ڪليڪٽر اچي ضد پڪڙو. چئي "رئيس ننڍي کي انگريزي پڙهاءِ! حڪومت جي ڪم جي لائق آهي." اڃان اسڪول پڻي پڙهيو ته شاهي جنگاڻ ڪري وڌائين.

"ڪولهڻ ڪنئين هڻائين نه؟" پرسان ويٺل هڪ ٻوتار پڇيس.

"هائو، هائو! ڪولهڻ جي ڦڏي ۾ مون کي چاليهن هزارن جي ڇپيٽ ڏياري ڇڏيائين. پر مڙيو ڪون.

"ساههون ٻه جبري ڏر هجي. نيٺ سائينءَ سبب ڪيو. ڊونٽ لاءِ ووٽن جي گهُر ٿي. اسان ٻانهون ٻڌي، سرڪار جو چوڻ ڪيو. ڊونٽ کي ووٽ ڏنوسين. ويچاريءَ سرڪار بهادر وڙ ڪيو، تڏهن وڃي جان ڇُٽيسون. سو ابا، تنهن ڏينهن ڪاليج جي جلسي ۾ ڏسان ته رئيس اجرڪ ڪلهي تي ويڙهيو، اسان جي ڳوٺ جي اوڏ جي پٽ جي ڪلهي تي هٿ رکيو، اسٽيج تي هو جمالو پيو ڳائي ۽ 'جيئي سنڌ!' جي نعرن جي هوڪ لڳايو بيٺو آهي! وري سمجهاءِ جو ڪٿي ته مڙس هٿن مان پيو وڃي. چيومانس: 'داناڻن جو اولاد آهين، داناءُ ٿي! هوش ڪر! مٿ پيڙيائي پلي. پنهنجو پلو ڪم عملدارن ۽ حاڪمن سان. سنڌ کي ٻاهه ڏيون ڇا ڪريون؟ هي زمينداريون، هي ملڪيتون، هي بادشاهيون حاڪمن جي مهربانيءَ سان مليون آهن يا انهن ڇٽن جي پُٽن سنڌين ڏنيون آهن؟ وڏڙن کي دعا ڪر، جن هي رنگ ڪرايا اٿئون. نه ته انهن ڇٽن سان گڏ ٽغاريون پيا کڻون ها! وڏن کان

ڀڏو اٿيون ته پنھنجو پڙ ڏاڏو، ميرن جي راڄ ۾ معمولي ماڻھو ھو، پر عقل جو اڪابر ھو. بخت پڙايس، ته دبي واري جنگ لڳي پيئي. ڏاڏو مير شير محمد جي فوج ۾ ھو. داناءُ مڙس اڳيئي ھو، ڳالھه کي سمجھي ويو ته ساري انگريزن جي آھي. سو موقعو ڏسي، مير علي مراد خان جي ماڻھن سان مليو، ونئي تو مير شيرمحمد جي بارود کي باھه ڏئي! پوءِ ته سائين منٽ ني ويا! مير ڀڄي ويو. ڏاڏي دھشت جھلي، وڃي گوري کي سلام ڪيو. انگريز پيٽسان انصافي، تنھن اتي جو اتي ٢٠ ھزار جريبن جي جاگير جو پروانو لکي ڏنس!“

ٻئي پوتار ڪان رھيو نه ٿيو. چيائين: ”اسان جو پڙ ڏاڏو ته توڙ ڪان مير علي مراد خان سان گڏ ھو ۽ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص، وارن ميرن جي فوج جون پڪيون پڃائي ڇڏيائين.“

ٽئين چيو: ”اسان جو تڙ ڏاڏو مرحوم گورنرن جو خاص شڪاري ھو....“

چوٿون، جو تعليم يافته ھو، تنھن چيو: ”سرڪار جيڪي وينا آھيون، سيئي انھيءَ ڪاڪ جا ڪڪوريل آھيون. جيڪي پڻوڪ انگريزن جا سلامي نه ٿيا تن جو نالو نشان به ڪونھي.“

پنجين چيو ”ادا، جھڙو لڳي واءُ تھڙي ڏجي پٺ. آسمان ۾ ٿڪ اڇلائبي ته موٽي اچي پنھنجي مُنھن ۾ پوندي. جبل سان ٽڪر ھڻبو ته پنھنجو مٿو ڦاڙبو. جبل کي ڪجھه ڪونه ٿيندو....“

ڇھين ڪجھه سوچي چيو: ”سو ته برابر، پر ھي جو پڙھيل ڇورا پيا چون ته پاڻ اصل ڪان ونئي سنڌ جا غدار ۽ ڏارين جا ھٿ ٺوڪيا آھيون، سو چئبو ته ڪوڙا اھي به ڪونھن!“

ٻئي وراڻيو: ”تڏھن وري ڇا؟ ملڪ جا حال تڏھن اھين ٿيا آھن ڇا؟ اھا سڀ پاڻرن جي پلائي آھي.“ ”پر ادا، ڪجي ڇا؟ ائين نه ڪريون ھا ته پلا رکو ھي ھاري ناري ۽ ڇٽ ڇاموٽ به پاڻ کي جھل ڏين ھا ڇا؟ عملدارن جو پاڻ تي ھٿ نه ھجي، پوليس ۽ ڪاموزا پاڻ سان ٺھيل نه ھجن ته ھي ڇٽ پنھنجي موچڙي

هيٺ ڪيئن رهن ها؟ هو ڪو پاڻ کي ڇڏيز ها ته ٿوهان پلي ويهي عيش ڪريو. اسين ويهي ٿا اوهان لاءِ ڪمايون، ۽ توهان ۽ ڪامورن جا پادر جهليون!“

انين چيو: ”ادا، ڪامورن کي به پڻ مان گهاٽو ڪونهي. پاڻ اٺ ٿي پهر ڇتن مٿان پادر ڪنيو، سندن سٽنڌ سڪايو نه ويٺا هجون ها، ته پانيو ٿا ته هي ڇهٽ ڪامورن کي به ڪو سک جو ساهه کڻڻ ڏين ها؟ انهن کي اهي رنگ به اسان ويٺا ڪرايون، نه ته خبر پئجي وڃين ته گهٽين ويهين سؤ آهي. جنهن مهل نه هيءَ پنجاهه لکن جي ياجوج ماجوج جي قوم اٿي کڙي ٿئي ها، تنهن مهل ڪيڏانهن وڃن اهي ٻونٽ، ڪيڏانهن پيا ٽڪسات! پر دعا ڪن پاڻ کي، جي هن سموريءَ ڪُٽ-خلق مٿان ڇپ ٿيا ڪريا پيا آهيون ۽ ڪنهن کي ڇُرڻ به ڪونه ٿا ڇڏيون....“

اتي جنهن ڳالهايو پئي، تنهن ڳالهه ڪاٽي پڇيو، ”ها رئيس، پوءِ آيو ڪو ترهان جي پٽ جو هوش ٺڪاڻي؟“

رئيس وراڻيو: ”سائين منهنجا ڪتي! ڇورو الاجي ڇا جو ڇا پيو ٻڪي. چي: ’سنڌ هينئن، سنڌ هوئئن، فلاڻا غدار، ٽيڙڙا بزدل ۽ وطن دشمن.‘ چي: ’اسان نوجوان توهان جو ڪيتو پيا لوڙيون ۽ وڏن جي گناهن جو ڪفارو پيا پريون!‘

”هاڻ سائين، ڏيو جواب! بس رئيس وڏا، چوڏهين صديءَ جو اولاد اِجهو اِهو اٿو. هاڻ قيامت ۾ به گهٽي دير نه سمجهجو. آئي بيٺي اٿو....“

جلسو سنڌي دستور موجب ٻنهن ڪنهن فيصلي ۽ اتفاق جي، خيرخوبيءَ سان ختم ٿيو.

(”روح رهاڻ“، آڪٽوبر ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل، ٽورو گهٽايل)

اڄ آڳـڙيا آڱيا....

ساڄن مهاڻي سان منهنجي دوستيءَ کي ويهه سال ٿيا آهن.
ان وچ ۾ ڪئين لاهيون چاڙهيون ۽ ڏتڏيون ڪوسيون آيون آهن.
پر ڪڏهن به سنڌو ڪونه پيو آهي. نڀايو اچون.

اٽڪل ويهارو سال اڳ، هڪڙي ڏينهن سب جج جي
ڪورٽ ۾ ويٺو هوس ته ساڄن کي پوليس ڏنڊا ٻيڙيون هڻي وٺي
آئي. ساڻس ٻه سنڌي ڀاڳر ڪي سوٽ ماسات ۽ ڪي ڀيا هئا.
ڪل ۹ مڙس هئا. ڪورٽ جي ورانڊي ۾ ڇوڪرڇو ٿي ويئي! ڪو
”ساڄن مهاڻو او اهو اٿئي او!“ ڪو چوي ”زبردست ڌاڙيل آهي،
ٽي خون ڪيا اٿس!“ ڪو چئي، ”هينئر به خون ۾ آهي.“ هرڪو
نئون فوجداري وڪيل خواب لهندو آهي ته منهنجا اهڙا مشهور
۽ نالي وارا اصيل هجن ۽ آءٌ به اهڙا اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائي
سگهان. جيڪي وڪيل اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائيندا آهن،
تن کي ننڍا ۽ نوان وڪيل طلسمي ديو ڪري سمجهندا آهن ۽
ڪين پير ڪري پوڄيندا آهن. آءٌ به تن ڏينهن ننڍو ۽ نئون
وڪيل هوس. مون به اٿي بيٺل ٻين ننڍن وڪيلن وانگر دل ۾
سوچيو ته ”اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن ماڻهو چوندا ته ’انهن
مڙسن جو وڪيل او اهو پيو اچي!‘“

ڪجهه دير کان پوءِ منهنجو منشي مرڪندو مون ڏانهن
آيو. چيائين ته ”جي دل جهلين ته اڄ ڪم هڪڙو زبردست ٿي
سگهي ٿو!“ پڇيم ”ڪهڙو؟“ چيائين ”ساڄن مهاڻي جو ڪيس
پاڻ کي ملي ته ڪيئن؟!“ مون چيس ”اهي هوائي خبرون ڇڏ!
ڪم جي ڳالهه ڪر!“ خير، خبر پيئي ته همراهه جو ڪراچيءَ

وارو وڪيل پئسن نہ ملڻ ڪري ڪاوڙجي ويو آهي. اڄ ڪونہ آيو آهي. جج ڪيس ڪونہ ٽو رکي. هلائي ٿو. منهنجي منشيءَ الائي ڪهڙا گشا پٽا هڻي، ان مجبوري حالت ۾ ساڃن وارن کي مڃايو آهي تہ جيسين وڏي وڪيل جي پئسن جو بندوبست ٿئي ۽ هو اچي تيسين جج جي ضد کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪو هڪ ڙو اڌ شاهد حاضر آهي، ان کي آءٌ منهن ڏيان. مون وڪالت نامو وڌو. فيءَ جو تہ خير مون سوچيو بہ ڪونہ. رڳو اهي پئي دعائون گهريم تہ "شل پٽ سان رهجي اچي! مون واري منشي جيڪي پٽاڪ هنيا آهن، تن جي پٽ رهي!"

پر جج صاحب الائي صبح جو گهران وڙهي آيو هو، الائي ڇا، مون واري پٽت مان ڦڪو بہ ڪونہ ڇڏيائين! منهنجو خيال هو تہ مڙيئي بہ چار اهڙا سوال پڇي ڇڏيان، جن مان گهٽ فائدو ڪٿي نہ بہ ٿئي، پر نقصان بہ نہ ٿئي ۽ ٿي سگهي تہ ڪجهہ لئي بہ ٿئي. پر جج صاحب چئي، تون ٿيندو ڪير آهين جو اڄ مون وٽان سکهين لڳين وڃين! جيڪو ڪٿيو سوال پڇان، تنهن لاءِ گوڙ ڪريو بيهو رهي. چي "فضول آهي. بيو سوال پڇ!"

قصو ڪوتاهہ، مون کي هڪڙي ٽڪي جهڙو ڪري ڇڏيائين! مون دل ۾ چيو تہ "زمين جاءِ ڏي تہ ان ۾ گهڙي وڃان!" پوءِ اهو ئي ٿيو جيڪو ٿيڻو هو. مون لاچار ٿي لحاظ ڇڏي، جج صاحب سان خالص قانون جي ڳالهہ ڪئي. سوال لکت ۾ نوٽ ڪرايم. جوابن جو لفظ بہ لفظ لکايم. ڳالهہ نيٺ وڌي وئي. جج صاحب بنهہ بر ٿي ويو ۽ مون قلم ٥٢٦ ڪ پ ڪ. هيٺ ڪاروائي فوراً بند ڪرڻ جي درخواست ڏني. هاڻ ڪيس لازمي طرح رکجڻو هو، سو رکيو. آءٌ ٻڏندڙ دل سان ٻاهر نڪتس. جوابدار ججن کي ناراض ڪرڻ کان ونءُ ويندا آهن، خاص ڪري وڏن ڪيسن ۾. وڏا ۽ پراڻا وڪيل مس مس جوابدارن کي جج سان قانوني ويڙهہ لاءِ تيار ڪري سگهندا آهن. ڪو مون جهڙو ان وقت جو اپرو سپرو رنگروٽ وڪيل، ڪنهن ساڃن مهاڻي جهڙي

وڏي جوابدار ڪي، جنهن جو وڏو وڪيل ڪراچي ۾ ويٺو هجي، تنهن ڪي ججن سان قانوني طرح وڙهڻ لاءِ تيار ڪري سگهي، اها ڳالهه سوچڻ ئي فضول هئي.

اهي ڳالهيون ڪئي، آءٌ وڃي بار روم ۾ ويٺس. ايتري ۾ ساڄن سڏايو. مون کي چيائين، "مڙس ڀاڻيءَ وارو ٿو ڏسجين! دل متان لاهين! ڪيس جيئن وٺئي تيئن دلاءِ! اسان هُن پاڙئي وڪيل تان هٿ کنيو. اسان جو وڪيل تون آهين. الائي وڪالت چاڙهين ٿو ڪ نه ٿو چاڙهين، اسان کي تون پسند آهين. فيءَ لاءِ دل متان لاهين. اسين پاڙيا ڪونه ٿيڻداسين!" آءٌ رڳو ايترو چئي سگهيس، فيءَ جي ڳالهه ڇڏي ڏي، خدا ڪندو سولي ٿي پوندي."

اهڙيءَ ريت مون هن جا ويهن کان مٿي ڪيس هلايا. مون به محنت ڪئي، هُنن به ڪئي، ڪيس آهستي آهستي ڪري، هڪڙو هڪڙو ٿي ڇٽي ويا. تان جو پوليس مون تي پوڪارون ڪيون ته "ان ٽولي مٿان ڌاڙا هٽائي ئي ڦلاڻو وڪيل ٿو!" حد جي ڪليڪٽر مون کي چيو ته "انهن جا ڪيس ڇڏ. توکي نقصان نه پوڻ ڏبو! تنهنجون پيون ڪيٽريون ئي اپيلون وغيره پيل آهن. انهن ۾ ڪسر پوري ٿي ويندي." مون معذرت ڪئي، جنهن تان ڪليڪٽر صاحب گرم ٿي ويو. ان سان منهنجي ويڙهه به لاڳيتو ٿي سال هلي. پوليس اڳي ئي خاري هئي. باقي ڊي-ايم صاحب پڻيان پئجي ويو. سو معاملو ڪجهه گرم ٿي ويو. پر خدا پت رهائي. پاڙيو اسان مان ڪوبه ڪونه ٿيو.

٧-٨ سال ٿيا آهن ته آءٌ اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو آهيان. ساڄن جا جيڪي ڪيس رهيل هئا سي حيدرآباد مان وڃي هلائيندو هوس. تان جو وڏا ڪيس سڀ ختم ٿي ويا. باقي سنها تلها ڪيس، اتي اڳ منهنجو جيڪو پارٽنر هو، ان کي ڏيئي ڇڏيم. همراهه حيدرآباد ايندو آهي ته جيسين مون سان ملي ۽ ڪچهري نه ڪري، تيسين مٿس حيدرآباد چڻ حرام. هڪٻئي کي پراڻيون ڏک سک جون ڳالهيون ياد ڏياريندا آهيون ۽ شڪر ڪندا آهيون

جو هاڻ اهي لڙ لهريون لنگهي ويا آهن. پر سال کن ٿيو آهي جو همراهه جو حيدرآباد اچڻ ٿيو آهي. سو پڻ دل ۾ چيم ته يا ته نياپو ڪريانس يا ڪي ڏينهن به واندڪائي ڪڍي سگهان ته وٽانئس ٿي، هوا به بدلائي اچان. اچا اهي پور پئي پچايم ته تنهن ڏينهن وڏيرو امام علي خان مليم. امام علي جنهن زماني ۾ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهيو هو. ان حساب سان اسين پاڻ کي همڪلاسي سمجهندا آهيون. ڳالهين تان ڳالهيون ڪندي، ساڃن جو ذڪر نڪتو. چيومانس: "ڳڏجيئي ته چئجانس ته مون وٽان ٿيو وڃ." اها ڳالهه ٻڌي، منهن ۾ گهنڊ ڪڍي وڌائين. پڇيومانس ته چيائين: "توهان به ڪهڙن ماڻهن کي ڪٺي مٿي تي ٿا چاڙهيو." آءٌ حيران ٿي ويس. ڇو ته امام علي تر جي وڏيرن ۾ اهو اڪيلو ماڻهو هو جو ساڃن جو ضامن وغيره پوندو هو ۽ ڇوڪريءَ لميءَ مٿس هٿ رکندو هو. هو به سندس واکاڻون ڪندو هو ۽ وجهه پيو ڳوليندو هو ته وڏيري امام علي خان جو ٿورو ڪيئن لاهيان. تنهن جي واتان هن جي گلا ٻڌي، مون کي حيرت لڳي. چيائين "فقير محمد خان رنج مٿان ٿين. پر ساڃن جهڙو پال جو پڪل پاڙيو ٻيو دنيا ۾ ڪونه ليندو."

مون کي ڪاوڙ ته گهڻي آئي، پر چيم ته اول انت ته وٺانس. سو چيومانس "ڪر خبر، آخر ساڃن تي هيءَ اوچتي ناراضگي خير مان ٿي؟" چيائين "توکي ته خبر آهي ته پاڻ هنن ماڻهن لاءِ ڇا ڇا ڪيو. تون ڀاءُ ويٺو آهين ته ٻي دنيا ته ڇڏيو پر خود ڪليڪٽر ۽ ڪمانيءَ جهڙن مڙسن به مون کي ٻانهن ۾ جهلي چيو هوندو ته "وڏيرا، سرت ڪر! گندن ماڻهن ۾ هٿ وجهي پنهنجي عزت گهٽ نه ڪجي." سوٽ مون وارو يعقوب سڃاڻين، سڄو ڏينهن مون کي گهٽ ڪرڻ لاءِ وجهه پيو ڳولي. تنهن انهي ساڃن جو بهانو ڪري، سڄي دنيا جا ڪن منهنجي برخلاف ڀرڻ مان وسئون ڪانم گهتائي. پر پاڻ به تو وانگر ڪنهن ڳالهه تي بيٺاسين ته پوءِ ڀلي مٿان ريلون مٿي وڃن، ٻي

واڻي ڪاڻ ورندي. تنهنجي ڳالهه ٻي آهي، باقي ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ جي لال ۾ اهڙي مٺيا ڏسان ٿي ڪاڻ ٿو، جو انهن خسيس ماڻهن لاءِ ڪري هيئن پرندڙ باهه ۾ ٽپا ڏي. خير، ٻوءِ جهڙو حال هو، تهڙو توکي خبر آهي ته ڪونه گهٽايوسون." مون چيومانس: "مون کي سڀ خبر آهي. توکي شابس هجي، پر آخر ٿيو ڇا؟" چيئين: "اسان يا عمر متس هيڏا ڏورا ڪيا ۽ پاڻ به وسئون ڪونه گهٽايائين. پر هيئنر هڪڙن پڙون ماڻهن اسان تي اختبار ڪونه آندو، تن کي آڏي ڪاڻي ڏيڻ لاءِ متس هڪڙو خسيس ڪم رکيوسين ته ٻيهي راڳ ٻڌائڻ لڳو. اول گسائي گسائي، نتائي نتائي، آخر ٿيون ڏينهن ٽڙوپڙو جواب ڏيئي ڇڏيائين! چوندا آهن ته مڙس ڪرڻ جي منڊ ٿي ڪانهي. هيءَ صفا وڏو چٽ ٿي. ٻڌو اٿئون ته هاڻ ڪمانس پيا مڙساڻا اکر ويا هليا. هاڻ ٻه ماڻهو ويڙهائي، لائي لڳائيءَ مان پيو پيٽ پاري!"

آءٌ ساڇي بابت اهڙي گهٽتائيءَ جهڙي ڳالهه ٻڌي، سهي ڪونه سگهيس. ٻئي آرتوار تي ڪماڪمي ڪري، ماڻهو موڪلي، ڳوٺان گهرائي ورتومانس. سچي خبر سڻائي، پڇيومانس ته: "ڪر خبر! اهو نڪ تي مٿر ڪيئن لڳڻ ڏنو اٿئي؟ وڏيري امامعلي خان جهڙي ماڻهوءَ جو ڏورو توکان نه لهي سگهي ها ته مون کي چوين ها. ڪو ٻيلو ڪري وجهونس ها." اها ڳالهه ٻڌي، ان مهل ڪا ورندي ڪانه ڏنائين. رات جي ماني ڪاڏي سين. ٻين آيلن سان ڪچهري ڪري، جڏهن خلاصا ٿياسين، تڏهن چيومانس "ها ادا، هاڻ ٻڌاءِ ڪي خدا جي ڏني مان." جواب ۾ ڪيلي چيائين: "ملڪ ۾ ڪي ڪامريڻي ٿا ٻڌجن، تو ڪي ٻڌا آهن؟" مون چيس: "گجهارتون ڇڏ! سنئين ڳالهه ڪر!" چيائين: "الله جو سونهن، چرچو ڪونه ٿو ڪريان! تون پهريائين ٻڌاءِ ته ڪامريڻي ٻڌا اٿئي يا نه!" مون چيس: "ڪامريڻي ڪهڙا؟" چيائين: "هي ڪونه جيڪي 'سنڌ-سنڌا' 'غريب غريب' ۽ 'هاري هاري' ڪندا، وڏيرن، ڪوڙن ڪليمن ۽ چوڌرين پٺيان لٺ کڻيو پيا

گهمڻ ۾ جيلن ۾ پيا پون!" سمجهيم ته شايد انقلابي وطن دوست ۾ هاري ڪارڪنن جي ڳالهه ٿو ڪري. پر ڀڄوماڻس ته: "خير، ڪي هوندا ڪٿي، پر تون پنهنجي ڳالهه ڪر." چيائين: "توکي خبر ڪانهي، اچي ڏاڙهي اٿو خوار، هن عمر ۾ آءٌ به ڪامريڊن تي ويو آهيان!؟" ائين چئي، ننڍڙي ٻار وانگر شرارتي نموني مون ۾ نهاري، منهنجو ردعمل ڏسڻ لڳو.

آخر هن سربستي ڳالهه ٻڌائڻ شروع ڪئي. "توکي خبر آهي ته اسين اصل اشراف مارو ماڻهو هئاسون، نه ڪنهن جي هٿئي ۾ نه ڪنهن ۾. پنهنجي گذر ڪرڻ ۾ پورا هئاسون. پر اسان جي وڏيرن جي گهر اسان کي سگهن تي اچي ڪيو. ڪنهن جي چوڻ تي لڳي هه ڍيرو بهانا ڪري، اسان کي ڇيڻ لڳا. اسان ڪان به جيسين، جيڪي سنڌو ٿيو تيسين اهو سڻوسين. راڄا رشم موجب راڄ ميڙي، سندن واجبي بي واجبي ڏک ڏمر لاٿاسين. پر هنن بدن مان غير نه ڪيدير. هنن کي وڏي ڪاوڙ انهي ڳالهه تي هئي ته اسان هرو ڀرو ڪنهن جي اڳيان للو چپو نٿي ڪئي. سو اسان کي ليزم ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي اک پيچي ٿي چڙهايئون ته وارو ڪريون. اچي ڪيس ٺيا، اچي ڪيس ٺيا، اسان جو هلڻ چلڻ بند ٿي ويو. بنهه جيڪو ٿولرن ڪاڏل ماڻهو هو سو به اسان تي چڙور ٿي آيو. پوءِ ڏٺوسين ته بنهه ٺا ڍونڊ ٿيو مرون، سو ماشاءالله ڪري وڏوسين ڏٻڻ ۾ هٿ. پوءِ جبي سچي خبر اٿئي برڪ ٻه ڪري ويهه پنجويهه ڪيس ٺيا، قسمت سان پاڻ به پاڻ ۾ ملي وياسون. تون ماڻهو هئين جنهن آ انهن سيني ڪيسن کي منهن ڏنو. نه ته پٺي ڪنهن جي جاءِ ڪانه هئي. مس مس ڪري ڏهه پندرهن ويهه سال راتين جا ڳيتون ڏيئي ڏيئي، پلاند ڪجهه آجا ڪيا اٿئون. ڪجهه اميد الله ۾ آهي ته ٿي ويندا. ان ۾ جن به مدارتون ڪيون سي اسان جي دل ۾ لکيا پيا آهن. وڏيري امام علي خان اسان سان وڪون پريون. مجڻ مراد آهي، نه مجڻ واري کي حيف آهي. اسين به حلالي مائٽن جا پٽ آهيون، ڪنهن جو ٿورو ڪونه

رهايون، هيترا ڏينهن اسان کي به جڏهن به هڪل ڪئي هوندائين ته پـوءِ اسان ڪنڌ ڪونہ کڻايو هوندو. ڊوداڻي وارو خون به ائين. ڏوداڻي، امام علي خان کي ليکيو ڏي نٿي. هن اسان کي چيو ته سندس مال به ٿي ڏينهن ٽاري ڇڏيو ته من اڪ ڪلين. اتفاق سان ڀاڳيا جاڳي پيا. مقابلو ٿي پيو. چوري مون واري جو اتفاقي ڏڪ لڳي پيو. ٥ سال پٺي خون جو ڪيس هليو. وڏيري امام علي خان هٿن جي شاباس گهڻي ڪئي پر خرچ جو اسان ٽڪو به ڪونہ ورتس. تـو فيءَ جهڙي ڪر ڪانہ ورتي "ته به ڪيس ۾ ويهہ هزارن کان ڳالهہ چڙهي ويئي. گهر تي ڏانڊو رکي، الائي ڪيئن به ڪري، پري وڃي چڙهياسين. پر وڏيري کي منهن ۾ ڪانہ ڏنيسين تہ "ادا، تولاءِ ڪري اسين خونن ۾ اڙجي وياسين." قسمت هئي ۽ تو هٿان الله سائين شفا ڏني جو چورو ڇٽي ويو. پر جي خدا خير ڪري، هيڏانهن يا هوڏانهن، ته به اسين وڏيري کي اکر به ڪونہ چئون ها ته "هي اسان تولاءِ ڪري سور سٺو يا قرباني ڪئي." خير، ڊوداڻي، وڏيري امام علي خان سان ته اوئين ڪونہ نهيا، پر هان اسان جي سر جا ويري ٿي پيا. چياڻون پٺي ته: "جي وڪيل ڪيس مان ڇڏايو، ته به وير پراڻو ڪونہ ٽٽي، پلاند ڪنداسون." سو مون چوري کي چيو ته: "سڄيت رهج."

قصو ڪوتاهہ، مهينو کن راتين جو ٿيو آهي ته ٻہ ٽي ڏينهن ٻاهر نڪري ويس. واپس اچان ته رن مون واري اونڌو منهن ڪريو پئي آهي. پتو پيو ته چورو مون وارو يعقوب ڪيڏانهن جهٽ تي سنگتين سان گڏجي ويو هو. ڀاڳيا جاڳي پيا ۽ پويان پئجي وين. پيا موٽي آيا، مونجو چورو وريو ڪونہ. خبر ناهي ٻڏو يا چال پڃي ويو ۽ هٿو مٿو ٽاري پوءِ ايندو. خير، مون سنگتين ڪان وڃي خبر ورتي. هيڏانهن هوڏانهن ٽونا واٽا ورتم. پتو پيو تہ چورو واڳن جي وات ۾ پئجي ويو. الائي جيئرو بہ هو ڪ مورڳو ڪپي ويو.

پوءِ خبر پئي ته اتفاق سان جتي هي جهٽ هڻي ويا هئا انهن جو ڪو دوداڻين سان ماڻٽاڻو رستو هو. اهي وس، جا ڏينهن هئا، سو دوداڻي به لڏي اچي انهن جي ڳوٺ رهيا هئا. رات جو پاڳيا جاڳي پيا ۽ ٽن گهوڙا گهوڙا ڪري سڄو ڳوٺ اٿاري وڌو. چورو مون وارو اتفاق سان ڪو وچي ڪنهن وڻ سان ٽڪريو، سو جهڙو هو تهڙو وچي هيٺ ڪري پيو. متان پاڳيا رسي وڃن. مڙس ڪي هٽي رنڊي وڌائون. يارو دوداڻي، جنهن جو پٽ ڪنهن مري پيو هو سو به پاڳين سان گڏ هو. ان مڙس سڃاڻي ورتو. ان ته هن ڪي آسمان ۾ پئي ڳوليو سو زمين تي ملي ويس، سو ان کڻي ٻڌائو ڪيس.

”مون وچي ٿاڻن جو سماءُ ورتو، پر ڪٿي به ڪو فرياد داخل ٿيل ڪونه هو. ’چور جي ماءُ روئي گهڙي ۾. ٿاڻي ڏهي ڪانه.‘ چور جن سان گڏ هئو هو، سي به ڊپ ۾ الائي ڪيڏانهن متو ڪڻي پڇي ويا. اهي هجن ها ته به ٿورو ئي هلي پوليس وٽ قبولدار ٿين ها ته ڪو ’اسين چوري ڪندي ڏسجي پياسين ۽ اسان مان هڪڙو برووقت واردات تي پڪڙجي پيو!‘ متان وري اهو انديشو ته جي ٿي پوي مون وارن دشمنن وڏيرن کي به خبر ته انهن جو ته مڪو مچي ويندو. ڏهنجي خبر هيم ته تون مهني ڪن لاءِ لاهور پاسي ويل هئين. هاڻي وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟ چار ڏينهن چار راتيون گذري ويون. سوچي سوچي اکين اڳيان انڌ اچي ويم. چيم ته هاڻ ڪجهه نه ڪيم ته چريو ٿي پوندس. چوٿين ڏينهن نڪا ڪيم هم نه ٿم سڌو وچي خود يارو دوداڻيءَ جي گهر جي ٻاهران سڏ ڪيم! ٻاهر نڪري آيو. چيومانس ”مون کي پيو ڪجهه ڪونه ڪيي. توکي پيو نه ته تنهنجي جوان جو لاش ته مليو. مون کي به پيو نه ته رڳو ايترو ٻڌائي ڇڏ ته چوري جو لاش به ملندو يا....“ منهن ۾ گهنڊ وجهي چيائين: ”چورو ڪنهن جو؟“ مون چيس ”گهٽين ڳالهين آٿ، ڳالهه جو اڪر هيڪڙو. آءٌ توکي مڙس ماڻهو سمجهي، تو وٽ رڳو ايتري لاءِ

لنگھي آيو آهيان تہ مون کي رکو سنئين ڳالھ ٻڌاءِ. تہ تہ ڏي جواب تہ آءٌ جنھن گس کان آيو آهيان، تنھن تان موٽي وڃان."
اها ڳالھ ٻڌي باھ ٿي ويو. چيائين: "بيشرما، بيغيرت! ڪو شرم آئي تي جو مون ڏانھن آيو آهين! وڏيرن جو دلال ٿي، منھنجو دين دنيا ۾ هڪڙو ٻچو کھائي، پوءِ وري ڏاڙھ ٺورو ڪري آيو آهين مون کان پنھنجي ڇوري جون خبرون پڇڻ"....
وڏيرن جي دلالي واري ٽوڪ مون کان ان حالت ۾ بہ سٺي نہ ٿي. چيومانس: "آءٌ سچي عمر وڏيرن ۽ سندن دلالن ۽ پڙون، ڪچرن ۽ ڪٽڻن هٿان تباھ ٿيو آهيان ۽ سائن مقابلا ڪندي ڏاڙهي اڇي ڪئي اٿم. تون مون کي ٿو وڏيرن جو دلال چئين!" تنھن تي چيائين: "جيڪي تنھنجي مخالف وڏيرن جي ٻڇ تي توسان وڙهن ٿا، تن کي تون دلال، پڙو، ڪٽڻ ۽ ڪچر سڏين ٿو. جن جي برخلاف تون ساڳيا ڏنڊا ڪرين ۽ سندن دشمن وڏيرن جي ٻچ تي سندن ٻچا کھائين، سي بہ توکي اھو نہ سڏين تہ پيو ڇا سڏين؟"
آءٌ پوڻتي موٽيس تہ منھنجي ٻانھن ۾ هٿ وڌائين، چيائين: "هاڻ جي اچي سھڙيو آهين تہ هاڻ وري وڃين ڪيڏانھن ٿو؟"
ائين چئي مون کي ٻانھن کان گھلي گھر مھندان پڙڇ تي وڃي ويھاريائين. مون سوچيو ٿي ڪونہ تہ ڇا ٿيندو ڇا نہ ٿيندو. آءٌ جھڙو موکو هوس، تھڙو مات ڪري پڙڇ تي ڪري پيس. هو مون کي پڙڇ تي ويھاري، گھر هليو ويو. ڀيرين چيم تہ اٿي هليو وڃان، پر وڃڻ تي واڪ نہ ٿئي. گھڻي دير کان پوءِ هو موٽي آيو ۽ مون کي چيائين تہ: "اٿي!" مون دل ۾ چيو "هن جيئڻ کان جيڪي ٿئي سو ڀلو ٿئي." سو اٿي پٺيان ويومانس. هي مون کي وٺي هڪڙي ڀونگيءَ ۾ ويو ۽ وڃي پڙڇ تي ويھاريائين. اتي هڪڙي وڏي عمر جي مائي ۽ هڪڙي ننڍي نينگري ڇوڪري ۽ ٻہ ٽي ننڍا ٻار ويٺا هئا. وڏي مائي پنجاهي سالن جي عمر جي هئي. ڪيس ڪارا ڪپڙا پيل هئا، اکين جي ڇوڏاري ڪارا پٽا

تي ويا هئس. ننڍي مائي اڄا ٻار هئي. ٻار به سندس تي ڏٺا. مائيءَ کي خدا سونهن صورت جا مٽ پري ڏنا هئا. ڪنهن ڏک ڪري بيحال هئي. اکيون ڏرا ڏيئي ويون هيس. پنهي مون کي ڪيڪاريو. يارو ءَ پنهي ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هي منهنجو يائرن جهڙو يار آهي، حيدرآباد پاسي ٿو رهي. يارو ءَ جي ڦاتا (فاتح) ڪرڻ آيو آهي.“ آءٌ شرم ۾ ٻڏي ويس. پٽ جو نالو ٻڌڻ سان وڏي مائي ”الله!“ ڪري ٿيءَ ۾ پئجي وئي. جوان ڇوڪريءَ جي اندر مان به رڙ نڪري وئي، پر جيئن ڪنڌ هيٺ ڪريو ويٺي هئي، تيئن ڪنڌ متي ڪونه ڪنيائين. ويٺي پٽ ڪنيڍيائين تان جو ڳوڙهن جون لارون سندس منهن تان وهي وڃي پٽ تي ڪريون. تڏهن منهن اگهي، پٽ ڏيئي وڃي تانڊو ٻارڻ ويٺي.

يارو ءَ مون ڏانهن مُنهن ڪري چيو: ”ادا، پٽ پيٽسان ڏاڍا مٺا ٿا ٿين. جي وڃن ٿا ته مائٽن جون چيلهيون ڄهوريو وڃن....“ مون ڪان دانهن نڪري ويئي، آءٌ پٽ ڏيئي ٻاهر نڪس. در وٽ چيومانس: ”وڃان ٿو.“ هن ٻڌو اٿ ٻڌو ڪري مون کي ٻانهن مان جهلي چيو: ”اها نينگري ڏٺئي نه! اها پٽ کي لاڏڪوڏ سان پرڻائي اڄا پــه مهينا ٿي ڪونه ٿيا ته اهو تو وارو وڏيرو امام علي خان اچي چتو ٿيو. روز ڪو نه ڪو بهانو ڪريو، گهوڙو ڊوڙايو، پونگيءَ اڳيان ٽورو ٿيو بيٺو هوندو هو. هيڪڙي ڏينهن آخر چيومينس: ”وڏيرا، جهڙو توڻ سمجهين ٿو اهڙا ماڻهو اسين ڪونه آهيون. اهو خيال لاهي ڇڏ. اڳتي وري هيڏانهن تڪليف نه ڪج.“ بس پوءِ ته اچي اسان جي پٺيان پيو. چورڻ، ڦريون، ڪيس، ڦڏا، تان جو مون انڌي جي اڳيان هڪڙي ٻچي جي لٽ هئي سا به ڪٽي پچي ڏنائون.“ اکين مان ڳوڙهن جون لارون اگهندي، وري چيائين: ”منهنجي قسمت خراب هئي. منهنجو ته ڪو واهرو به ڪونه ٿيو. توجي قسمت زور آهي. توکي ته ازغيبي واهرو به ملي ويا آهن.“ آءٌ حيران ٿي ويس. ڪنهن تي اعتبار ئي ڪين آيم ته ڪو سچي پچي اهي اکر ٻڌا هوندم. چيم ”ڪهڙا

ازغيبي واهرو...“ چيائين: ”اها فيصلي مان ٿي خبر پوندي.“ مون پڇيس: ”ڪهڙو فيصلو! ڪير ڪندو فيصلو؟“ چيائين: ”سڄي ڳالهه جو فيصلو ٿيندو. ڪاميٽي فيصلو ڪندي، پاڻهي توکي اطلاع ملندو.“ مون گهڻو پڇيس ته: ”ڪاميٽي ڪهڙي، ڪير اطلاع ڏيندو؟“ پر ڪو جواب ڪونه ڏنائين. رڳو ايترو چيائين: ”هاڻ يلي آئين، وڌيڪ مون کان نه پڇ. پاڻهي توکي اطلاعُ ملندو.“ آءٌ پيرن تي ڪِري پيومانس، هٿ ٻڌامينس، آزيون ڪيومانس ته: ”مون کي رڳو ايتري خبر سڻاءِ ته منهنجو ڇورو هن جهان ۾ آهي يا ڪونهي؟“ پر رڳو ايترو چيائين ته: ”مون کي خبر ڪانهي، جيئن رب کي منظور هوندو تيئن ٿيندو. توکي پاڻهي اطلاع ملندو.“

آءٌ موٽي آيس، ڪريان سو ڇا ڪريان؟ فرياد به ڪري ڪونه ٿي سگهيس. چيم ته جي فرياد ٿو ڪريان ته چوندا شاهد ڪير؟ شاهد ڪٿان اچن؟ چور ته ڪونه پاڻ کي هٿ وٺي ٻڌائيندا. ٻيو شاهد ڪٿان اچي؟ تنهن کان سواءِ چوڌرف دشمن. سوچيم ته فرياد ڪندس ۽ شاهد نه هوندم ته اٽلو فريادِ ڪوڙو ڪري مون کي ٿي چالان ڪري ڇڏيندا، پوءِ ڇوري جو سماءُ ڪير وٺندو؟ چار ڏينهن چار راتيون چئو ته ڪر ڪنهن سمونڊ ۾ پئي گُگٿيون کاڌيم، رن مون واريءَ ته جيئن فرش ورتو، تيئن روئي روئي، مت مان نڪري وئي. سڪٺو مڙهو هو سو پئي ڳريو. ٿيو آءٌ به ختم هوس، پر پاڻ کي چيم: ”ساڃن يار، هن عمر ۾، متان پاڙيو ٿيو آهين! متان پاڻ تان دشمن کلائين! جيڪي ٿيڻو هوندو، سو هيستائين ٿي ويو هوندو. خدا ڪيو هوندو خير، پر جي هيڏانهن يا هوڏانهن ته، به ’پيٽسان جهڙو زهر جو وٽو آهي تهڙو بي وڃج، گونهن نه تج! داڦ متان ڪرين! نه ته، ڇورو ته ويو الائجي بچيو، پر ياعمر دنيا ۾ ڪنڌ ڪڍي، ڪونه هلي سگهنداسين.“

آخر چوٿين ڏينهن فجر جو همراهه ڪنهن اچي سڌ ڪيو. نڪري ويس. پر پاسي جي ڳوٺ جو هڪڙو ماڻهو هو، تنهن چيو ته: ”سياڻي رات فلاڻي هنڌ هارين جو جلسو آهي، اتي ڪي

فيصلا به ٿيندا. توکي به سڌ آهي پنهنجي سنگت ساٿ کي وٺي اتي اچڄ!“

جلسي ۾ ويس. اتي ڪي خلقون اچي گڏ ٿيون. ته جي سيني راڄن جا ماڻهو هئا. تقريرون شروع ٿيون. تقريرون ڪونه هيون، چئو ته ڪر ڪتاب پيا پڙهن! برک به ڪري وڏيرن جا سڀ ظلم ٻڌايائون، ته ۾ جيڪي بيداديون ٿيون هيون، تن جو سڄو پوتاميل ڪڍي رکيائون، ٻئي پاسي جي ملڪن جا مثال ڏنائون ته اتي جا مزور، هاري ۽ غريب ماڻهو ڪيئن وڏيرن ۽ سيٺين کي دسي، پنهنجون بادشاهيون ٺايو ويٺا آهن. مڙس هئا ٻکيا ۽ غريب پر ڳالهيون اهڙيون ٻئي ڪيائون جڻ ڪو هائي ڪورٽ جو جج پيو ججملٽ (ججمينٽ) ڏئي. اصل تنگ توري ڇڏيائون. ماڻهوءَ جو وار وار اڀو ٿيي ٿي ويو. پوءِ هڪڙي پاسيري جاءِ ۾ ويهي پنجويهه مڙس گڏ ٿيا. مون کي ۽ يارو دوداڻي کي به سڏيائون. هڪڙي همراهه خبرون ٻڌايون ته: ”يارو دوداڻي جيڪو سنڌي هاري ڪميٽي جو ميمبر آهي تنهن پنهنجي ڪميٽيءَ کي اطلاع ڏنو آهي ته: ’ساڄن مهاڻو تنهن ڏينهن مون وٽ آيو ۽ مون کي اچي چيائين ته منهنجو پٽ گم آهي. تو پاسي ڏس آهيس. مون کي احوال ڏي!‘ هوڏانهن ياروءَ جو پٽ چون ٿا ته تنهنجي پٽ خون ڪيو هو. هن تعلقي جي سنڌي هاري ڪميٽي، اسان هنن ويهن مڙسن تي بار رکيو آهي ته اسين اوهان جون ڳالهيون ٻڌي، اوهان جو فيصلو ڪريون. اسان جدا جدا ذاتين ۽ ڳوٺن جا ماڻهو آهيون. اسان جو پاڻ ۾ وڏو واسطو اهو آهي جو اسين غريب عوام جي ڇوٽڪاري لاءِ پاڻ ۾ گڏ آهيون ۽ پنهنجي هڪڙي جماعت ’سنڌي هاري ڪميٽي‘ ٺاهي اٿون. ان جو ڪم آهي غريبن کي سجاڳ ڪري، ڪين چرپر ۾ آڻي، سندن ٻڌي ڪرائي، سندن هٿان مڙسيءَ واري ڏکهي ۽ ڏکي هلچل هلائي، ملڪ کي وڏيرن، سرمائيدارن جي انڌيرنگري مان آزاد ڪرائڻ. اسين ڪوشش ڪنداسين ته پنهنجي عقل ۽ سمجهه آهر اوهان جو

صحيح ۽ واجبي فيصلو ڪريون. جنهن مان اوهان مان ڪنهن سان به ناحق نه ٿئي ۽ بي سچي غريب خلق جو فائدو به ٿئي ۽ نقصان نه ٿئي. پاڻ سڀني غريبن جا سچا سرها ٿين ۽ دشمن ڦڪا ٿين." پوءِ اسان کان پڇيائون ته: "ٻئي ڌريون فيصلي لاءِ راضي آهيو ۽ اسان کي ڳالهيون ٻڌڻ، فيصلو ڪرڻ جي موڪل ۽ اختياري ڏيو ٿا؟" اسان ٻنهي هاڪار ڪئي ۽ ٻنهي پنهنجون پنهنجون ڳالهيون پيش ڪيون. همراهن ڪن ڏيئي، پوري ڌيان سان اسان ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌيون. ڪنهن ڪنهن مهل، ڪنهن همراهه صفائيءَ وچان ڪو سوال پڇيو ٿي ته واه، نه ته چپ چاپ لڳي پئي هئي. ڪنهن جي وات مان اتفاق سان هلڪو يا ڳتو اکر نڪتو ٿي ته ان کي نرمائي، فضيلت، پر مضبوطيءَ سان هدايت ٿي ڪيائون. ڪو ڳالهيون ڪندي، هڪڙيءَ مان ٻيءَ ۾ پئجي ٿي ويو ته ان کي آهستي آهستي ڪري وري رند تي چاڙهيائون ٿي. مون کين پنهنجون سموريون خبرون ڪري ٻڌايون ته ڪيئن مون کي وڏيرن تباهه ڪيو ۽ ڪيئن مون سان امام علي خان پير پريا ۽ ڪيئن ان جو تورو لاهڻ جي خيال کان منهنجي ڇوڪري کان خطا ٿي پئي. تازو جيڪو وهيو واپريو، سو به بيان ڪيم. ياروءَ به امام علي خان جي دشمنيءَ ۽ ڪيسن جو سربستو احوال ٻڌايو. پوءِ چيائين ته: "ڀٽ مارجڻ کان پوءِ به امام علي خان منهنجي جند نه ڇڏي ۽ مون کي ڪوڙن ڪيسن ۾ ڦاسائي ڇڏيائين. جيل ۾ اتفاق سان هڪڙو سنڌي هاري ڪميٽي وارو يار ملي ويم، ان منهنجا دماغ جا پردا ئي کولي ڇڏيا. هن مون کي سمجهايو ته 'پاڻ اڪيلي سر وڏيرن سان ڪونه پڄي سگهنداسين. وڏيرن سان پوليس آهي، ڪامورا آهن. ڪورٽن ۾ هُنن جي هلندي آهي. جيل به آنهن جا آهن. مطلب ته سچو ڪارخانو انهن جو آهي. پاڻ اڪيلا اڪيلا ٿي ساڻن وڙهنداسين ته رڳو سر وڃائينداسون، سرنداسون پاڻيءَ جا ڦلا به ڪونه. سو پڇريائين آهي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻي. سنڌي، ڄاموٽ، پروچ، سيد، پير جو

فرق مٽائي، سڀني ستايل سنڌين کي هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد ڪري سمجھڻو آهي، دشمن جي هٿ جو باز ٿيڻو ناهي، سؤ سور هجن ته به پاڻ ۾ ڇيھ ڪري دشمن جو ڪاج ٿيڻو ناهي. اهڙيون ڳالهيون ٻڌائي ٻڌائي، مون کي آهستي آهستي ڪري هارين جو همدرد بڻائي وڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتس ته پڇائي وڃي سنڌي هاري ڪاميٽيءَ وارن کي هٿ ڪيم. همراهن به هٿن جون ڇاڻون ڪري ڇڏيون. منهنجا اهڙا ٻانهن ٻيلي ۽ سچا همدرد ٿي بيٺا، جهڙو ڪو ابي امان جو ڄائو به ورلي ٿئي. آءٌ اڳي هيتري عمر جهڙوڪر مائٽن عزيزن هوندي به نڌڻڪو ۽ بي واهو هوس. هاڻ هڪڙو سر وڃي بچيو هوس ته به ڇڻ ڏاڍڪو ۽ وڏي وڳر وارو ٿي پيس. ڪيڏانهن ويون ريسون ۽ حسد، ڪيڏانهن ويا پاڙن ۽ ذاتين جا فرق ۽ ويڇا، ڪيڏانهن ويئي بدخواهي ۽ دشمني! تر جي آس پاس جا سڀ سمجهو ۽ سڄاڳ غريب پاڻ ۾ ائين کيرکنڊ ٿي وياسين، ڄڻ هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد آهيون. اسان جا پراڻا خيال به بدلجي ويا. هاڻ اڳوڻيون ڳالهيون ياد ايندیون آهن ته سمجهبو آهي ته اونداهيءَ ۾ حياتي گذاري آيا آهيون. سو جڏهن ساڃن پٽ ڳولهيندو، مون وٽ اچي نڪتو، تڏهن ٻهرين ته هن کي ڏسي اکين ۾ رت اچي ويو. پر پوءِ دل ٿي دل ۾ پاڻ کي ساڏي، قبضي ۾ ڪري ورتم. مون کي پنهنجي هاري ڪاميٽيءَ وارن همراهن جون هر هر سمجهايل سڀ ڳالهيون دل تي تري آيون ۽ مون رت جي ڪُرڙي پري، هن جون ڳالهيون ٻڌيون ۽ کيس صحيح سلامت واپس موٽايم. هاڻ اوهان راڄن جي غريب پاڙن ۽ ساٿين جي هٿ ۾ فيصلو آهي. جيڪي اوهان کي اچي سو ڪريو."

همراهن اسان جون ڳالهيون ٻڌيون. مڙس سڀ داناءُ هئا. هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ. واري واري سان هرڪنهن پنهنجو رايو ڏنو. آخر سڀني مون کي ڏوهاري ڪيو ته: "تو هڪڙي غريبان مار ظالم وڏيري جي موچڙن کان بچڻ لاءِ، ٻئي ظالم ۽ غريبان مار

وڏيري کي خوش ڪرڻ لاءِ، ڀاڙي جهڙي غريب ۽ ماريل ڀاءُ تي حملو ڪرايو، جنهن ۾ هن جي ٻچي جي زندگي ختم ٿي ويئي. تو سوچيو تہ ان وڏيري جا مون تي ٿورا آهن، سي لاهي، مڙس ماڻهو ٿو ٿيان. پر تو ائين نہ سوچيو تہ توتي ٿورا ڪرڻ وارو اهو ڪير آهي؟ جن ظالم وڏيرن توتي ظلم ڪيو، انهن کان هي ظالم وڏيرو ڪهڙي ڳالهہ ۾ ٻيو آهي؟ هو تو غريب تي ظلم ٿا ڪن. هي ٻين غريبن تي ظلم ٿو ڪري. ڏنڊو ٻنهي ظالم وڏيرن جو ساڳيو آهي. ٻنهي ظالمن ۾ فرق ڪهڙو ٿيو؟ تون هڪڙن ظالم وڏيرن جي ظلم کان بچڻ لاءِ ٻين ظالم وڏيرن جي هٿ جو ٻـاز ٿي، ڀاڙي جهڙن ٻين مسڪينن ۽ ماريلن جو مارو ٿيو بيٺو هئين."

ڀاروءَ جي گهر واري اڳوڻي ڳالهہ ياد ڪري ۽ هن سڄي جلسي ۽ ڪچهريءَ جون ڳالهيون ٻڌي، مون پنهنجي دل ۾ چيو تہ هھڙن مڙسن اڳيان گهٽ وڌ ڳالهہ ڪري، ٻچت وٺڻ مڙس جو شان نہ آهي. منهنجي دل ڀرجي آئي. اکيون اگهي، پٽڪو لاهي ڪٽي ڀارو جي پيرن تي رکيم ۽ چيومينس: "ادا، آءٌ بلاشڪ تنهنجو ڏوهاري آهيان. منهنجي ڇوري جي ڪٽي قسمت! جي ڇڏيو آهيني (اٿيئي) تہ قلبان ٿيوا جي جيڏرو هجي تہ مون کي خدا ڪارڻ ڏوهہ بخش ڪر. سڄي عمر ٻئي ڀيءُ پٽ توجا، توجي ڪامڻيءَ جا ۽ سيني ڀاڙن جا گولا ٿي گذاريندا سين...." ائين چوندي، گلو ڇڻ بند ٿي ويم ۽ ڪانئم وڌيڪ ڳالهاءَ نہ نڪري سگهيو.

همراهن مان هڪڙي چيو "ادا، وڏو نالو الله جو. پر الله سائين کي تنهنجي منهنجي معافي ڏيڻ جي لوڙ ڪانهي. بخشش جي گهرج آهي تو کي، مون کي، پنهنجي سنڌ جي غريب ڀاڙن کي. چو تہ ذاتي سور ٻيئنداسين، ذاتي ڏوهہ بخشيندا سين، تڏهن هڪٻئي جي دلين مان ڪدورتون وينديون ۽ ڀاڙ پنهنجي سيني جي گڏيل دشمنن جي چنبي مان نڪري پنهنجي پيرن ڀيڙا ٿينداسون."

سيني جون دليون ڀرجي آيون. ياروءَ جي دل مان لڙڪ وهي اٿي هليا. هن منهنجو پٽڪو ڪٺي مون کي مٿي ۾ وڌو ۽ روئي چيائين: ادا، مون مسڪين ۽ اڀرن سنڌي مارو ماڻهن جي ڀائپچاري جي صدقي پنهنجي ٻچي جو خون توکي بخش ڪيو.“ سيني ڪوس وڏي سڌ گهڻي دير مبارڪون ۽ شاباسون ڏنيون. منهنجي اکين مان ڳوڙهن جو بند ٽٽي پيو. ڪجهه دير ترسي، ياروءَ چيو: ”جڏهن ساڃن جو پٽ منهنجي اکيان ڏڪجي ڪري پيو ۽ ٻڏجي پيو، تڏهن دل ۾ چيم ’واه مولا، تون حق وڪيل آهين! ڪورٽ کان ڇٽي ويو پر قضا کان ڪونه ڇٽو. هاڻ نڪو ڪو شاهد، نڪو گواهه! جن جهليو آهي، سي ٻه ابي امان جي اولاد جهڙا ڀائر ۽ يار آهن. ڪُسي ويندا پر ڳوال ڪونه ٿيندا. هاڻ هن کي ڪٺي وڃي ڪٽي جبل ۾ خفا خون ڪري پنهنجو اندر ٺو ٺاريان.‘ پر پوءِ پنهنجن هنن، همراهن جو خيال آيم ته ڀتان ڇون نه ’صلاح کان سواءِ ههڙو ڪم ڇو ڪيئي؟‘ سو ڇوڪري کي هٿيڪو ڪري سڀني خبر ٻڌائي‌مان. هنن منهنجا ترا ڪيئي ڇڏيا. سڀني ڳالهه سمجهائي چيائون: ”خبردار جو ان ماڻهوءَ کي هٿ لاٿو اٿئي! ان جو تنهنجي پٽ سان ڪوبه وير ڪونه هو. اهو خود مظلوم آهي. ڀليل ۽ گمراهه آهي. اصل قاتل اهي آهن جن هنن مجبورن کي اهڙي مجبوريءَ ۾ وجهي، ڪانئن ههڙا ڀڏا ڪم ڪرايا. هن سالن جا سال جيل ۾ لوڙيو آهي. اڄا تازو ڦاسي‌گهاٽ مان نڪتو آهي. اصل جنگ انهن سان آهي جيڪي هڪڙن مسڪينن کي ڦُرڻ لُٽڻ ۽ ڇپڻ لاءِ ٻين کي شڪاري جانور ڪري استعمال ڪن ٿا. اهو ماڻهو تو وٽ ۽ ڀاڻ سيني غريب ڀائرن ۽ ڀاڻ هارين جي ڪميٽي وٽ سام آهي. ان جو وار به ونگو نه ٿيڻ کپي.‘ اها ڳالهه ٻڌي، مون کي به خدا ساڃاهه ڏني ۽ موت همراهه وٺي آٿي، هنن همراهن جي حوالي ڪيو ۽ چيومان ته ’هاڻ هي ڄاڻي توهان ڄاڻو!‘ هنن چيو ته ’رکو هن کي ڇڏي ڏيڻ مان سڄو فائدو ڪونه ٿيندو. اوهان جا خيال

نه بدليا ۽ اوهان جي دل مان ڪدورتون نه نڪتيون ته اوهين وري ڪنهن نه ڪنهن جي ٻچ تي هڪٻئي جي سر جا ويري ٿيا، هڪٻئي تي اپا ٿيا بيٺا هوندا. چڱو ائين آهي ته فيصلو ڪري دشمنيءَ جي پاڙ ئي هميشه لاءِ وڍي ڇڏجي.' ۽ خود هنن ڀُلياڻ کي به گس تي چاڙهي ڇڏجي!"

ڇوري جي ٻچڻ جي اها ڳالهه ٻڌي، خوشيءَ وچان منهنجا هٿ پير ٺري ويا. ڪنهن مهل ڪان پوءِ ڪنهن اچي منهنجي پيرن تي هٿ رکيا. مون اکيون کوليون ته مٿان ڇورو مون وارو بيٺو هو! بس پوءِ ته منهنجي جيڪا حالت ٿي سا ته پڇ ئي نه! ايتري ۾ هڪڙي جوان مڙس ياروءَ ڏانهن منهن ڪري چيو: "چاچا، سچي مڙسي اها آهي! سچي غيرت اها آهي! پٽ جو وير بيشڪ تو واريو آهي! سچي مڙسي اها ناهي ته پنهنجا پاڻ جهڙا اپرا ڀائر ڇڇجن يا انهن کي ڪير لالچائي يا ڀرغلائي ڪانئن ڪڏو ڪم ڪرائي ته انهن کي تباهه ڪجي. سچي مڙسي، سچي غيرت، اها آهي ته ڪيڏو به سور اچي ته پي وڃجي پر دشمن کي خوش ٿيڻ نه ڏجي. اها آهي سچي دليري. تو پٽ جو خون درگذر ڪري، دشمن جي زبردست ۽ قاتل سازش کي ناڪام ڪيو آهي!"

ٻئي جوان چيو "هيترو سچو دنيا جو دور ظالمن جي بادشاهي هلي آهي. هاڻ مظلومن جي بادشاهي قائم ڪرڻي آهي ۽ ظلم جو ٻڙ بنياد ختم ڪرڻو آهي. ان لاءِ ٻڌي کپي، ضابطو کپي، اورچائي کپي، مڙسي کپي، ڏاهپ کپي." ٻيون به الاهي ڳالهيون سمجهائيندا رهيا. ان گهڙيءَ مون به پنهنجي دل ۾ قسم کنيو ته "وري ڇا به ٿي پوي پنهنجن غريب ڀائرن جو مارو نه ٿيندس ۽ سنگت رکندس ته پنهنجن غريب ڀائرن سان ۽ نه دشمن ظالم وڏيرن سان. ڀلي ڪٺي سچا سون تي پون." ان ڳالهه کي اڃا ٿورا ڏينهن ئي مس گذريا ته تنهن ڏينهن امام عليءَ خان گهرائي چيم ته: "دوداڻي وٽ مال جام تي ويو آهي، وڃي هلڪائي ڪري

اچڻ!" پهرين چيم ته سچي ڳالهه ڪري ٻڌايانس ۽ چوانس ته "وڏيرا! اهي ڏينهن ڪاڻي ويا جڏهن اسان کي ڀاڙيو ڪري استعمال ڪندا هئا." پر همراهن هدايت ڪئي آهي ته 'راز جي ڳالهه ڪنهن سان به ڪرڻي نه آهي. ضابطي ۾ هلڻو آهي.' سو ٻڌائي ويس. پر وڏيرو جند ئي نه ڇڏي. هٿان هيٺان واريو بيٺو آهي. لاچار کيس صاف جواب ڏيڻو پيم. هاڻ ٻڌاءِ ته مون ڪهڙي بڇڙي ڪئي؟"

مون کيلي چيس "ڀلا جي آءٌ چوان ته تو بي واجبي ڪئي آهي. امام عليءَ جهڙي مڙس کي جواب ڏيڻ تو جهڙي مڙس جو شان نه آهي ته تون منهنجي ڳالهه مڃيندينس؟" چيائين "دل واري ڳالهه؟" چيم "هائو!" چيائين "ڪونه مڃيندس! مون کي هاري همراهن جي ڳالهه تي سورهن آنا ويساهه اچي ويو آهي! مرڻ مري ويندس پر ان ڳالهه تان ڪونه لهندس. تون رنج ٿيندين ته توکي پرچائي وجهندس. پر غريبن جي طرف واري ڳالهه ڪونه ڇڏيندس!" مون چيس ته "پوءِ جيڪي وڻيئي سو ڪر!" پڇيائين "۽ تون؟" مون چيس "آءٌ تنهنجي پٺيان!" چيائين "چرچا ڇڏ! اسين جاهل اوهان جي پٺيان سونهون ڪ توهين اسان جي پٺيان سونهندا؟"

چيومانس: "جاهلن جا به قسم آهن. ڪي اڻ پڙهيل جاهل ٿيندا آهن، ٻيا پڙهيل جاهل ٿيندا آهن. پڙهيل جاهل جهڙو ڪنو ۽ گندو جاهل دنيا ۾ ٻيو ڪونه ٿيندو آهي. غريب جو پار پلي ڪهڙو به امير تي وڃي، پر جي پنهنجي غريبائي لڏي جو طرف ڇڏي، ڪانو وانگر مور جي چال هلڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ دشمن جو دلال ٿيندو ته ان جهڙو مورک ۽ جاهل ٻيو ڪهڙو ٿيندو؟ آءٌ ڪٿي اتفاق سان وڪيل ٿي ويو آهيان پر اولاد ته انهن مسڪينن جو آهيان، جن جون ست چا ست سؤ پيڙهيون به پورو ڏيڻو ڪونه سنيرن. منهنجا مائٽ اوهين غريب آهيو. هي وڏيرا ۽

سيڻيون جيڪي پنهنجي مطلب ۽ غرض لاءِ پاڻ کي ڳراڙيون پيا وجهن سي مون ۾ تو جهڙن جا مائٽ ڪڏهن به ڪونه ڏيندا. مون کي به پنهنجي پارٽيءَ جو ماڻهو سمجهه!"

هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. مون کي ڀاڪر پائي چيائين: "جوان جا پٽ، تہ پوءِ پنهنجي آهي به فتح!"

(ماهوار "تحريڪ"، جنوري ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل)

وڏيون هڙتالون ۽ وڏيون

صبح جو سڄو شهر ڇهن ڏينهن جو ماٺارو بڻجي ويو. فضا ۾ هزارين سوال، اطلاع، تصديقون، ترديدون ۽ افواهه ڳجهن وانگر لامارا ڏيئي رهيا هئا. ماڻهن جا آواز ۽ سندن چهرن جا رنگ بدليل هئا.

ٻيا ته ٺهيو، پر خود "گولي چل گئي" به اڄ صفا بدلجي ويو. هو هر روز صبح جو ڇهين بجي باقاعدگيءَ سان اخبارن جو ٿهو سائيڪل تي کڻي، سهڪندو سهڪندو اچي ساڳي چاڙهي سڄاڻل، هيبتناڪ وحشي رڙ ڪندو آهي "گولي چل گئي" ايتري قدر جو جڏهن منهنجي واچ، خراب ٿي ويندي آهي تڏهن آءٌ "گولي چل گئي" جي اچڻ يا نه اچڻ مان اندازو لڳائيندو آهيان ته ڇهه لڳا آهن يا نه.

اڄ صبح جو جڏهن هن پنهنجي دستوري وحشي واڪي بدران ڪجهه دٻيل انساني آواز ۾ دانهن ڪئي، "لاٺي چل گئي!" تڏهن منهنجا ڪن کڙا ٿي ويا هئا.

"اڄ ضرور ڪجهه ٿيو آهي،" مون سوچيو.

بار روم ۾ گهڙيس ته ائين لڳم ڄڻ ته ڪنهن جو پٽ وڃايل آهي. آهستي آهستي غصو غم تي غالب پوڻ لڳو. آواز اوچا ٿيڻ لڳا. هڪڙو بزرگ اوچتو ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ واڪو ڪري چيائين، "اچو ته هلون" اسين ٽي چڙها پيا به اٿي کڙا ٿياسون.

ڪار پيرگهڙي روڊ وٺان ٿيندي، جڏهن سينٽرل جيل جي احاطي ۾ گهڙي، تڏهن پريان لائوڊ اسپيڪر تان آواز ٻڌڻ ۾ آيا: "هٽ جائو" "هٽ جائو" "پيڇي هٽ جائو." شاهي دروازي

اڳيان هيسيل ۽ پريشان ماڻهن جا ٽولا بيٺل هئا ۽ اسان جا وڪيلن وارا ڪارا ڪوٽ ڏسي اسان کي وراڻيءَ ويا. ”ڇا ٿيندو“ اسان سلپون اندر ڏياري موڪليون. اڌ ڪلاڪ ڪان پوءِ وڏي در جي ڇوٽين پٽي کُلي. اندر گهڙياسون، سپرنٽينڊنٽ جو ڪمرو پريل هو. اسان سندس ڪيڪار وراڻي ڪيس پنهنجو مطلب ٻڌايو. چيائين: ”ليٽر لکي ڏيو.“ ليٽر لکي ڏنوسين. ”ملاقات ٻه ڪندو؟“ ”ها هدايتون وٺيون آهن،“ اسان مان ڪنهن چيو. سپرنٽينڊنٽ تمام فضيلت وارو ماڻهو هو. پر ڪير ٻه ڳالهائڻ جي موڊ ۾ ڪونه هو. ”معاف ڪجو، سرڪٽ هائوس مان ٿو ٿي اچان. پنج منٽ!“ ائين چئي سپرنٽينڊنٽ هليو ويو. اسان معنيٰ پريل نظرن سان هڪبئي کي ڏٺو. هڪڙي جي نگاهه چيو: ”مٿان هدايتون وٺي ويو آهي!“ ٻئي جي نگاهه چيو ”ڪا نئين چال ڪيڏندا!“ ٽئين جي نگاهه واچ تان موٽندي چيو، ”اچوڪو ڏينهن لنوائيندا!“ ڇوٿين نگاهه هيڪندي چيو ”مورڳو پاڻ کي ڦاسائڻ....“

اسين ٿهي ٿڪي مرڳو اهڙي انداز سان ڪرسين تي ٿي ويٺاسين، ڄڻ ڇا ٻه ٿي پوي ته ٻه ٿڪي بيزار نه ٿينداسين ۽ نڪي ڪنهن بهاني ۾ اچي واپس موٽنداسين.

جيلر ۽ قيدي آيا ويا پئي. جيل جو ڊاڪٽر اچي ويٺو. ڪجهه دير بعد هڪ برف جهڙين اڇين ٻانهن، ٻاهه جهڙن ڏڳندڙ ڳلن، نيرين، مرڪندڙ ۽ نچندڙ اکين واري ٢٥ سالن جي عورت اچي ويٺي. سيتي جون اکيون بي‌اختيار منجهس کپي ويون. پر هڪ دفعو ڏسي وري ڪنهن ٻه ڏانهس نه نهاريو. اڄ ڪنهن ٻه قسم جو لطف حاصل ڪرڻ ڄڻ انهن جذبن سان غداري هئي، جيڪي اسان جي سينن ۾ پئي پڙڪيا. ”ههڙي وقت تي....“ اسان سوچيو.

ڪلاڪ گذري ويو. اسين ڪاغذ پٽ تيار ڪرڻ ۾ لڳي وياسين. هڪڙو قيدي گهڙي آيو، اسان ڪان پاسيرو ٿي اچي بيٺو، اسان ڏانهن ڏسڻ بنا جيلر سان ڳالهائڻ لڳو. مون بي‌خياليءَ سان ڏانهس

ڏنو. ٺاهوڪو سنهڙو هلڪڙو نوجوان، ڦاٽل ڪپڙا، ڪنڊريل وار، وڌيل ڏاڙهي، اگهاڙا پير، نرم پر باوقار آواز ۽ جهڪي جيلر کي ڪجهه چئو پئي. اوچتو هن اسان ڏانهن لوڏون هنيو ۽ منهنجي دل جي ڌڙڪ بند ٿي ويئي.

مون کان بي‌اختيار نڪري ويو، ’يوسف لغاري‘ هن جي چهري تي هڪدم سندس جڳ موهيندڙ، معصوم، پياري ۽ پنهنجائپ واري مرڪ ڇانئجي ويئي.

”يوسف لغاري .... يونين جو صدر؟“ هڪ ساٿي پڇيو.

مون يوسف کي ڀاڪر پائيندي ڪنڌ ڌوڻي هاڪار ڪئي.

”ڪل گهڻا؟“ مون پڇيس.

”٢٠٧“ هن ورائيو.

”زخمي گهڻا؟“

”سڀ.“

”سخت؟“

”گهڻي ڀاڱي.“

يوسف ٻڌايو ته اڄا به رائيون اڳ هو منهنجي آفيس ۾ پئس جي جاءِ جي اپيل جا ڪاغذ ڪٺي آيو هو. چگو ڀلو ۽ آزاد هو. سندس نس نس مان زندگي پئي ڇلڪي.

سپرنٽينڊنٽ نيٽ موٽيو. ”ٻيا به ملاقاتي آيا آهن. اڳووپوءِ اوهان به گڏ هلو ته ڀڪي ملاقات ٿي وڃي.“ ته ڇئيو ته ملاقات واقعي ٿي پئي. ٻيا ملاقاتي ۽ اسين سڀ گڏ جيل جا ڇن سان لنبيل صاف سٿرا گس ڏيئي اندر وياسين. واٽ تي تعارف ٿيندا هليا.

”مجيب پيرزادو، انجنيئرنگ ڪاليج!“

”ڪامل راڄپر، ميڊيڪل ڪاليج!“

هڪ دروازو کليو ۽ اسين بس سؤ کن سي ڪلاس قيدين سان پريل هڪڙي شاهي اڱڻ ۾ داخل ٿياسون. اڱڻ اندران هڪ کليل جيل بلاڪ کليل اسپتال ٿي لڳو. قيدي ننڊين، اداس، ماتمي

ٿولين ۾ ورڇيا، اگهاڙي پٽ تي وڃنا هئا. اسان کي ڏسي سڀ دروازي ڏانهن وڌي آيا.

فضا ۾ آيوڊين جي بوءِ ڇانيل هئي. ڀرپائين مون پنهنجي پراڻي دوست علي احمد قريشيءَ جي پٽ اعجاز کي، سڃاتو. هو پيرين اگهاڙو پنهنجي منهن کجهه سوچيندو پريان پئي ويو. گوڙ تي ڪنڌ ورايائين ته اسان جون اکيون مليون. مون اڳ ۾ پاڻ کي سمجهائي ڇڏيو هو ته ڪهڙو به نظارو ڏسندس ته به جذبن جو اظهار نه ڪندس. مون ڪيس ڀاڪر پاتو ۽ هٿ دٻائي فقط ايترو چيومانس: ”خوش رهه.“ پر پنهنجن جذبن کي وس ۾ رکڻ ايڏو سولو نه هو. ڪيڏين جنهن وقت پنهنجن ڏکويل ۽ غصي ڀريل آوازن ۾ پنهنجي روئداد بيان ڪئي، جڏهن اسان جون نظرون سندن ڦاٿل مٿن، سڄي بند ٿيل ٽنگن، ڇچريل ۽ منهن ۽ بدن، ليڙون ليڙون ٿي مٽيءَ ۾ پيوت ٿيل ڪپڙن ۽ اگهاڙن پيرن تي پيون، جڏهن لئين ۽ گوڙها آڻيندڙ گئس جي دونهن، لانگ بوٽن، رائيفلن جي ڪنداڪن، گپ ۽ پاڻي ۾ لتاڙيل چيڀاٽيل ۽ ڇچريل نوخيز انساني جسمن جي تصويرن ذهن تي حملو ڪيو، تڏهن پنهنجي جذبن تي قبضو رکڻ مشڪل ٿي پيو. جڏهن هڪڙي زخميءَ منهنجي هٿ کي لوڏي چيو، ”ادا، آءٌ توهان جي ضلعي جو آهيان.“ جڏهن هڪڙي عرب ڇوڪري ٽٽل ڦٽل انگريزيءَ ۾ دانهن ڏيڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جڏهن هڪڙي نوجوان منهنجي ڪرسيءَ جي پرسان پٽ تي ويهي چيو ”ادا، اسان کي ڇياڻون مرغا ٿيوا!“ جڏهن ٻئي چيو، ”آءٌ هٿ ايا ڪري پاڻيءَ مان نڪتس ته مون کي ٻاهر نڪرڻ شرط رائيفل جو ڪنداڪ هڻي ڪيرائي وڌائون، هي ڏس منهنجو مٿو!“ جڏهن هنن گوڙهن کي پي سينا تاڻي، چيو ٿي، ”پرواهه ناهي، هي ڀڙيون امتحان هو، اسين هر امتحان لاءِ تيار آهيون!“ تڏهن نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ ڦاسي ٿي پيئي. ماڻهو ڊڄيو ٿي ويو ته اجهو ٿيون اکيون پرجيو اچن، هاڻ ٿا گوڙها وهن. مون پاڻ کي پٿر بنائي ڇڏيو. ٻه ڪلاڪ

پٽر بڻيو سخت زخمين جون لسٽون ۽ سنڌن ويل سامان جون لسٽون لکندو رهيس. مون کي خبر هئي ته ويل سامان ڪونه ملندو، اندريان زخم ڪونه ميٽبندا. نه هنن جا ۽ نه اسان جا. پر اسان لکندا رهياسين. ماڻهو ڪنهن نموني رڳل هجي ته سوچڻ کان بچيو پئي. پاسي ۾ ويٺل زخمي مٿي واري کي چيم، "تون ليٽي پئه. آرام ڪر!" هن پڇيو، "ڪٿي؟" مون لوڏو هنيو، اڳهاڙي پٽ تي وهاڻو به ڪونه هو. مون لڄي ٿي اکيون ڦيرائي ڇڏيون. وري ساڻس ڪونه ڳالهايم. ايتري ۾ آيل ملاقاتين پنهنجي قيدي ساٿين کي گڏ ٿيڻ لاءِ چيو. قيدي منبڪائيندا، پنهنجا زخمي بدن گهليندا، هڪ هنڌ گڏ ٿيا. تقرير ڪندڙ جو آواز بلند ٿيو: "ساٿيو، اڄ اسين ڀرين آزمائش مان لنگهيا آهيون، اڃا به ڏکيون گهڙيون اچڻيون آهن. پر اسين حق لاءِ سيڪجهه سهڻ لاءِ تيار آهيون."

آءٌ ميڙ مان هليو آيس. مون کي هنن سان گڏ ٻهڻ جو ڪو حق ڪونه هو. هو زخمي هئا ۽ آءٌ سڄن لڱن سان، هو بند هئا ۽ آءٌ آزاد، هو آزمائش ۾ مبتلا هئا ۽ آءٌ پنهنجيءَ ڏنڌي ۾. هو ٻي جنس هئا ۽ آءٌ ٻي جنس. مون کي بي‌اختيار فارسيءَ جو شعر ياد آيو. "ڪسي ڪ ڪشتہ نہ شد، از قبيلئہ ما نيست."
(جيڪو ڪٺل ناهي اهو اسان جي ساٿ مان ناهي.)

سهڻي لطيف به ته چيو آهي "وڍيو هئين ته وڍهہ نہ ته وڻيو وڃ واٽ تون." مون پنهنجي واٽ ورتي ۽ وري وڃي ڪرسيءَ تي ويٺس.

اسان جو بزرگ اڳواڻ ۽ ٻيا ساٿي به رڳل هئا، ڪو لکڻ ۾ ته ڪو پڙهڻ ۾. سنڌن ڇهرن تي سمنڊ جهڙا اونها تاثر هئا. رواني ٿيڻ وقت اسان کي چيائون: 'اڄ ڀلا ضامن ٿي ويندو؟"

مون ڪين ڪوڙو دلاسو ڏيڻ مناسب نہ سمجهيو. مون چيو: "شايد ڏينهن ٻہ ٻيا اڃا به وڌيڪ لڳن. اها تڪليف برداشت ڪرڻي آهي. ڇا ڪجي مجبوري آهي." تڏهن چيائون، "توهان

ڪوبہ خيال نہ ڪريو، ضامن ٿئي نہ ٿئي، پرواھہ ڪانهي، اسين سڀڪجهہ سهنداسين.“ موٽندي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ چانهہ گهرائي. اينري ۾ هڪڙو قداور، جاندو، چست ۽ ڦڙت، سهڻو انگريزي لباس پهريل ماڻهو لنگهي آيو. سندس بيحد دلڪش مرداڻي حسن ڪي ڏسي، مون پنجن ڏدين جي پاڻيءَ ڪي داد ڏنو، سڀ اٿي بيٺا. هن سپرنٽينڊنٽ جي ڪرسي والاري. سپرنٽينڊنٽ بيٺو رهيو. نئين آيل\ اسانجن قيدين بابت ڳالهہ ٻولهہ شروع ڪئي. سندس گفتگو هڪڙي سؤ في صدي حاڪم جي گفتگو هئي. هن بار بار ”تخريب پسند“، ”انتظام“، ”حڪومت“، ”ذميوارين“ جا لفظ پئي دهرايا. اسان کي ائين پئي خطاب ڪيائين، ڄڻ تہ اسين بہ ڪي چڱي چال وارا قيدي هئاسين. مون ڪي ائين لڳو ڄڻ مون هي ڪا هڙو ماڻهو ڪٿي ڪو ڏٺو آهي. اوچتو مون ڪي فلم ”گنس آف نوارون“ وارو جرمن گستاپو آفيسر ياد آيو. هي بہ ان ساڳيءَ جنس مان هو. پيدائشي حاڪم، سموري انساني مخلوق کان مٿي، افضل ۽ سمورن انسانن ڪي قيدي ۽ ڏوهاري سمجهندڙ.

اسين جڏهن سندس تقرير ڪي اڌ ۾ ڇڏي اٿياسين، تڏهن ڏٺوسين تہ هو ناراض ٿي پيو. پر اسان ڪي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. قيدين بابت ضروري ڪم لاهي، آءٌ شام جو گهر موٽيس. عادت موجب ماني کائڻ سان گڏ اخبار پڙهيم. منهنجي نظر پوئين صفحي تيءَ ڄمي بيهي رهي، مون ان جا پويان اکر وري وري پڙهيا.

لکيل هو، ”— ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آهي. ڪجهہ گرفتاريون ٿيون آهن، حالتون ٺيڪ ٺاڪ آهن.“

منهنجي اکيان ٢٠٧ قيدي، سوين ڇچريل ۽ سڄيل مٿا، منهن، ٽنگون، ڄاڙيون، ٻانهون ۽ پٺا ڦري ويا. ”ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آهي، ڪجهہ گرفتاريون ٿيون آهن. حالتون ٺيڪ

آهن.“ مون وري تلخيءَ سان دهرايو ۽ اخبار اڇلائي ڇڏيم. ٻئي ڏينهن ساڳي اخبار ۾ وڏين سُرخين سان ۲۰۷ قيدين جي ضمانت تي آزاد ٿيڻ جي خبر پڙهيم. ٻر جيڪي ويهه پنجويهه ڇٽا نوان قيد ٿيا هئا تن جي گرفتاريءَ جي خبر ڳولي ڳولي ٿڪجي پيس، پر ڪٿي به نظر ڪانه آئي. مون اخبار ڦاڙي، پرزا پرزا ڪري ڇڏي.

(ماهوار ”تحريڪ“، مارچ ۱۹۷۳ع ۾ ڇپيل)

ٻختاور

جنهن مهل تار آئي تنهن مهل مون. شيوُ پئي ڪئي. ڪريم لڳل منهن سان تار واري ڪان تار وٺي، ڪيس صحيح ڏيئي، ڪاپي هٿ ۾ جهليل سيڻتي (جيڪا بيخيالي ۾ ساڻ ڪئي ويو هئس) واپس آئي ميز تي رکيم ۽ لفافو کوليو، تار پڙهيم. پنهنجن هٿن ۾ نهاريم، اهي ڏکيا ڪونه پئي. آرسيءَ ۾ منهن ڏٺم: ڪريم لڳل هوندي به سمجهيم ته ان تي ڪوبه تاثر ڪونه هو. هاڻ سمورو ڌيان شيو ۾ لڳايم.

واچ ڏٺم ته ٻه لڳي ١٤ منٽ ٿيا هئا: تنهن جي معنيٰ ته سنڌ ايڪسپريس ۾ اڃا ڏهه ڪلاڪ هو.

”ڪريما!“

”جي، بابا.“

”پٽ! منهنجي بئگ تيار ڪر، مون کي ٻاهر وڃڻو آهي.“

ڪريما اهڙين ڳالهين تي هريل هئي.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ اُهي اسٽيشن تي پهچي ويس بلڪ اسين پهچي وياسين ڇو ته ڪريما به مون سان گڏ هئي. ريل ۾ چڙهي ويٺاسين. ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ اسان جي اسٽيشن اچي ويئي.

سول اسپتال جي گيٽ تي پهچي، ڪريما کي چيم: ”مون توکي ٻنهه نتي آندو پر تون ڦڏو ڪري زبردستيءَ آئي آهين، نيڪ؟“

”ها بابا.“

”توکي پنهنجو واعدو ياد آهي؟“

”ها بابا.“

هوءَ در ڪان ٽئين نمبر بستري تي ويٺي هئي. ڀرازيءَ جا پنج ڇهه زالون مرد سندس پرسان وينل ۽ بيٺل هئا. ويٺل به اسان کي ڏسي اٿي بيٺا: ”ڪنهن ڪنهن مهل هوش اچيس ٿو نه ته اٿين ٻڏل آهي. ٻه گوليون ڪڍيون اٿنس. هڪڙي سٿر مان، ٻيءَ ڪلهي مان.“

”ڊاڪٽر ويچارا رات ڏينهن ٻيرن پر بيٺا آهن. شابس هجين.... ٻن ڪلاڪن جي آپريشن ڪان پوءِ وچي گوليون نڪتيون....“

پاسيرا ٿياسين ته ڊاڪٽر الهه رکڻي چيو: ”اسان سيني وسئون ڪونه گهٽايو آهي. وڌيڪ ته رب جي اختيار آهي.... خوشقسمت آهي جو بروقت فرسٽ ايڊ ملي ويس ۽ رت حد کان وڌيڪ ڪونه وهيو. نه ته ٿڌي تي ڳي ختم ٿي وڃي ها. سٿر واري گولي به خوشقسمتيءَ سان ٻاهرئين پاسي گوشت ۾ لڳي اٿس. ڪلهي وٽ ٻه هڏيءَ ۾ فرڪچر ٿيو آهي. هڏو ٻن حصن ۾ ٽٽي پيو آهي. جوڙيو اٿئون. خدا ڪندو ته لڳي ويندو. اها گولي ٿورو هيڏانهن هوڏانهن لڳي ها ته اڃا به گهڻو نقصان ڪري ها ۽ شايد ٻانهن وڍڻي پوي ها.... وري به ڏسجي. خدا ڪري ڪي Complications نه ٿين. هونءَ صحتمند ۽ جوان آهي. جي ڪا ٻي پيچيدگي نه پيدا ٿي ته وڏي اميد آهي.“

تيسين ڪريما سڏ ڪيو. سندس اکيون سڪل هيون: ”چون ٿا ته او گروپ جو رت کپيس. منهنجو رت به او گروپ جو آهي. جڏهن اسان اسپتال ۾ داخل هئي ۽ رت کٽو ٿي، تڏهن ٽيسٽ ڪيو هئائون.“

ڪريما جڏهن رت ڏيئي واندي ٿي ته اسين سائين بخش جي گهر وياسين جيڪو اتان گهڻو پري ڪونه هو. شام جو وري اسپتال پهتاسين. هوءَ هوش ۾ نه آئي هئي. مون کيس جاچي ڏسڻ لاءِ پنهنجي سموري جذباتي ۽ ذهني همت گڏ ڪئي. سندس گلاب جي گل جهڙي ڀڪندڙ چهري تي ڪاراڻ ڇانيل هئي. اکيون

ڏرا ڏيئي ويون هيس. سندس سدائين ڇهڪندڙ چپ ڪاراٽجي ويا هئا. ڄڻ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ مهاڀاري لڙائي جاري هئي. مون ڪريما ۾ نهاريو. هوءَ بلڪل ماٺ هئي. باقي ڳوڙها هئا سي اکين مان لارون ڪري پئي وهيس. مون سوچيو، 'اها واعدي جي پڄڪڙي ڪانهي. پنهنجي ڪنهن پياري کي موت ۾ حياتيءَ جي ههڙي چڪتاڻ ۾ تڙڦندو ڏسي جيڪڏهن لڙڪ لڙي اچن ته ڪنهن جو ڪهڙو ڏوهه؟ بنيادي شرط اهو هو ته ڪنهن به حالت ۾ روح راڙو نه ڪرڻو آهي. سو هن ڪونه ٿي ڪيو. باقي ڳونگن ڳوڙهن تي ڪهڙي ميار؟'

ڪريما آهستي آهستي ڪري ماٺ ميٺ ۾ هن جي مس ۽ پين ماڻتياڻين ڪان به اڳيري تي هن تي قبضو ڪري ورتو. ٻيءَ رات جو هوءَ اسپتال ۾ ئي ترسي پئي. صبح جو ويس ته اوجاڳي سبب سندس اکيون سڄي ڳاڙهيون ٿي پيون هيون.

رات جو سائين بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ ليٽيو پيو هوس. سرءُ جي پڻ ڄڻ شروع ٿي ويئي هئي. هوا جي جهوٽن تي سڪل پنن ڪڙڪڙ پئي ڪئي. چانڊوڪي رات هئي. آسمان صاف هو. رڳو ڪنهن ڪنهن مهل ڪا اڪيلي رولاڪ ڪڪري الائي ڪٿان رلندي اچي تي نڪتي ۽ پل لاءِ اڪ ٻوٽ ڪري وري گم ٿي ٿي ويئي. اکين ننڊ بدران سوچن ۽ يادن جي دنيا ۾ گم هوس.

مون کي اهو ڏينهن ياد آيو جڏهن هوءَ پهريون پهريون دفعو اسان جي گهر آئي هئي. رضيه، صفيه تو ڙي سندن ماءُ جو هونئن ئي مون تي الزام آهي ته آءٌ ڪريما کي گهڻو ٿو ڀانيان ۽ مون ڪيس لاڏلي ڪري سندس دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي. پر سچ اهو آهي ته مون کي ٽيئي ڌيئرون هڪجهڙيون پياريون آهن. ڪريما ڪٿي زوريءَ پاڻ کي سيني ڪان معتبر بنائي ڇڏيو آهي. تنهن کي ڇا ٿو ڪري سگهجي؟ بي. اي فائينل ۾ آهي. پڙهائيءَ ۾ سيني ڪان پڙ، سدائين فرسٽ ڪلاس ۾ اچي. ٻئي پاسي پنهنجي عورتن جي انقلابي وطن دوست تنظيم ۾ به سرگرميءَ سان حصو وٺي ۽

ان سلسلي ۾ سڄي سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جي دورن تي به وڃي، اخبارون ۽ رسالا پڙهي، بحث مباحثا به ڪري. سڄو ڏينهن پيچ پيچ به لايو ويٺي هوندي آهي. سيني کي نصيحتون به پئي ڏيندي. وچٽ هوندي به سيني جي وڏي امان ٿيو ويٺي هوندي. منهنجي سڌ تي بس ڊوڙندي اچي، چرچا ۽ اهلون ڪري، وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي، کيلي ۽ کيلائي به. وطن، عوام، ٽين دنيا، سامراج ۽ بدلجندڙ عالمي صورتحال جي ڳڻتي به سيني کان وڌيڪ کيس ئي هوندي آهي. گهر ۾ به تنقيد ۽ خود تنقيد جون گڏجاڻيون پئي ڪرائيندي. جيڪڏهن منهنجي ڪا ڳالهه نه وڻنديس ته ڪاوڙجڻ بدران چوندي، ”بابامنهنجي توهان تي تنقيد آهي. جڏهن واندا ٿيو تڏهن تنقيدي گڏجاڻي ڪنداسين.“ سندس ڪاپين تي قسمين قسمين قول لکيا پيا هوندا، مثال طور ”مطالعو، تنظيم، جدوجهد“، ”عمل نظرئي بنان انڌو آهي“، ”نظريو عمل بنان لولو لنگڙو آهي“، ”تنظيم جدوجهد لاء، جدوجهد تنظيم لاء“، ”سادي رهڻي ڪهڻي ۽ اڻانگي جدوجهد“، ”وقت جي پابندي ۽ رازداري“، ”چڙواڳي خلاف جدوجهد ڪريو“ وغيره وغيره.

هڪڙي ڏينهن پڇڻ لڳي، ”بابا، پلا پڌائي وڃ ته جوينل ڪير هو؟“ مون وراڻيو: ”جوينل يا جوينال (Juvenal) رومي شاعر هو. اڄ کان ١٩ صديون اڳ جو چوو؟ جوينل ڪي چا ٿيو آهي؟“

چيائين: ”مون پڙهيو آهي ته هو ان وقت جي ظالمن جي مڪر، منافقي ۽ ظلم خلاف شعر چوندو هو؟“

مون وراڻيو: ”بلڪل! اهو سندس ئي قول آهي ته ”ڪاوڙ شعر لکائي ٿي!“

تنهن ڏينهن شدو پئي ڪم ته ٻاهران چوندي آئي: ”بابا!“

مون چيو: ”جي بابا!“

”بابا، ڪنهن سان پيو وڙهين؟“

”ڪنهن سان به نه!“

”هي جو چئي پئي ’انسان ٿيءُ! انسان.‘ اهو ڪنهن کي پئي چيئه؟“

”اهو....اهو ته ماڪوڙي کي پئي چيم....هر هر اچيو هٿ تي چڙهي ۽ شيو ۾ رنڊڪ وجهي.“

پويان نڪتو پاڻس اصغر ڊوڙندو آيو ۽ اچڻ شرط چيائين:
”بابا! بابا توکي پڌايان! ڪريما اڄ چو ايڏي خوش آهي؟ ڇو ته سندس پياري ساهيڙي بختاور اچڻي آهي پنهنجي گهرا“

بختاور جو نالو مون ڪريما توڙي ٻين واتان گهڻو ٻڌو هو. هوءَ عورتن جي تنظيم جي برک ڪارڪنن منجهان ٿي ٻڌڻ ۾ آئي. سندس همت، اورچائي، جاکوڙ، جفاڪشي سان گڏ سندس شعور، قابليت ۽ تقرير توڙي تحرير جي ڏاڍي ساراهه ٻڌي هيم. ڪريما سندس ڪي خط مون کي پڙهايا هئا. انهن مان سندس جوش جذبي، سادگي، خلوص، نهٺائي ۽ اعليٰ اصولن ۽ آدرشن جو پتو پيو ٿي. چيائون ٿي ته ڪيٽي بندر کان ڪشمور تائين، ڪراچي کان ڪارونجهر تائين زالن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ لاءِ پنڌ جهاڳيا اٿس. اينري ۾ پريان ڪريما جي ماءُ اچي ڪڙڪي:

”ڏيٺين کي سمجهائين نٿو؟ نه پڇڻ نه آچڻ، ماڻهن جون دعوتون ڪندي وتي. مهمان گهرايا اٿس. گهر ۾ نه آبروءَ جهڙو هنڌ ڪٿولو ۽ نه فضيلت وارو گهر، زال مڙس اينڌا ته رهندا ڪٿي؟“

”بابا آءٌ ٻڌايان؟“ اصغر چوڻ لڳو: ”زال گهر ۾ رهي ۽ مڙس اوطاق ۾.“

ماڻس ڪاوڙجي چيس: ”تون ته ڏولڪار بند ڪر وڃان.“

(٢)

بهار جي رُت اچي چڪي هئي. اڱڻ ۾ گلاب ۽ موتئي جي ٻوٽن جي جوڙين ۾ گل ڏيڙيا بيٺا هئا. آسمان ۾ پري پري سرڻين شيل پئي ڪيا. آءٌ ڪنهن سوچ ۾ گم هئس ته اينري ۾ ڪريما چيو، ”بابا، هڪڙو اخباري نمائندو توهان جو انٽرويو وٺڻ آيو آهي.“

ساٿس گڏ ٽيڪرن جي ٽوپي پاتل هڪ ڇهن سالن جو سهڻو ٻار سندس ڇيڇ ۾ هٿ وجهي اچي منهنجي اکيان بيٺو هو. ڪريما چيو: ”هاڻ اوهين ٻنهي هڪٻئي سان پنهنجي واقفيت ڪرايو.“

مون هڪدم ڇوڪر کي چيو: ”آءٌ تنهنجي ماسيءَ ڪريما جو پيءُ نور محمد وڪيل آهيان ۽ تون مائي بختاور جو پٽ آهين. ها نه؟“

ڇوڪر مرڪي هائو ڪئي.

ڪريما گوڙ ڪندي چيو: ”بابا! اها گڏي آهي....اِها گڏي آهي! توکي هن بي‌ايمان اصغر اڳوات ئي ٻڌائي ڇڏيو هوندو.“

اصغر چيو: ”آءٌ ٻڌايان؟ هنن کي گهر ۾ گهڙندي شرط بابا ڏسي ورتو هوندو.“

مون چيو: ”آءٌ ٻڌايان؟ مون اوهان سڀني جي اتاولائيءَ مان سمجهي ورتو ته هي مهمان اهي ئي هوندا، جن جي ميزبانيءَ جي شرف لاءِ توهان جي مهربان ماءُ اهڙيءَ خوشدليءَ مان اوسيئڙو پئي ڪري.“ ٻنهي ڀاءُ ڀيڻ مرڪي ڏنو.

ايتري ۾ هڪڙي زالفان لٿو. ڏيئي اندر گهڙي آئي ۽ سڌو اچي مون کي پيرين پئي هٿ ڏنائين. مون سندس مٿي تي هٿ رکي قرب مان چيومانس: ”امان بختاور، ڀلي ڪري آئينءَ!“

سندس جواب ڏيڻ کان اڳ ۾ پٽس مون کان چرڪ نڪري ويو. چيائين: ”بابا، تون ته خوش چڱو ڀلو آهين؟“ هوءَ پنهنجي سموري اتاهم سونهن، ٻيپاڪيءَ ۽ ڏيا سان، بي‌پناهه پنهنجائپ ۽ قرب سان ٽمٽار، منهنجي اکيان بيٺي هئي. آءٌ ڪيس واڻڙن وانگر ڏسڻ لڳس. بي‌اختيار ڪانئس پڇيم، ”پر تون هتي ڪيئن؟ ڪريما کي ڪيئن سڃاڻين؟“

ڪريما وچ ۾ ڳالهائيندي چيو: ”پر جناب پيارا بابا صاحب! معاف ڪجانءِ! پهرين تون ٻڌاءِ ته تون بختاور کي ڪيئن سڃاڻين ۽ ڪڏهن کان سڃاڻين؟ آءٌ ٻن سالن کان ’بختاور - بختاور‘ ڪندي

اچان. هيترا خط پٽ پيا لکون ۽ توکي پڙهايون پر تو ته مون کي ڪڏهن چيو ئي ڪونهي ته آءٌ ڪو بختاور کي سڃاڻان."

چيم: "پر بختاور کي سڃاڻي به ڪير تو؟ اها آهي ڪٿي؟ اڇٽي ته اها هئي نه!"

ايتري ۾ جوڻس آئي ۽ چوڻ لڳي، "هلو ڊيئربون! ماني تيار آهي. اصغر! تون هيڏانهن اچ! وچي اوطاق ۾ ماني ڏيئي اچ."

ائين چئي، هوءَ سيني کي پاسي واري ڪمري ۾ ڪنهي ڪٽي ويئي هلي. منٽ کان پوءِ آيل مهمانَ ٽڪڙي مون ڏانهن موٽي آئي. چيائين: "چريا بابا وڪيل صاحب! ماڻهن جا تنظيمي نالا به ته ٿيندا آهن يا نه؟ تنظيم جي سائياڻين وٽ آءٌ بختاور آهيان. پنهي نالن جي معني ته ساڳي آهي نه؟ پر هو نالو ماڻٿن رکيو هو، جڏهن مون ۾ ڪو شعور ڪونه هو. هيءُ نالو مون سمجهه ۽ شعور حاصل ڪرڻ کان پوءِ پاڻيهي پاڻ تي رکيو آهي. آيو خيال شريف ۾؟" اهو چئي، هوءَ ٽڪڙي ٽڪڙي هلي ويئي.

منهنجو ذهن ان ڏينهن کان پنج ڇهه سال اڳ جي واقعن ڏانهن موٽي ويو.

... ...

تن ڏينهين آءٌ سينٽرل جيل.... ۾ بند هئس.

هڪڙو اڳيئي ملڪ جي مالڪن کي نئي وٺياسين. باقي ٻئان وري جو قيد ۾ هڙتال ڪئيسون، تنهن تان ڏمرجي، اسان کي انهيءَ جيل مان سزا طور هڪ هڪ، ٻه ٻه، ٽي ٽي ڪري، مختلف جيلن ڏانهن موڪلي ڇڏيو هئائون. مون کي ۽ ڪرم علي شاهه کي سينٽرل جيل.... موڪليائون. جيل ته اڳئي ٿي جيل، پر هي جيل رب جي قدرت آهي: ڪلر جون ڀڀون ڳولهي هٿ ڪري، انهن مٿان اڏيو هئائون. جيئن ڏينهن ٿي ٽتو تيئن ٿي ڪلر مان ٻاڦون نڪرڻ شروع ٿيون. ڏرتي ٽپيو ٽامڙي ٿيو ويندي هئي. ماڻهن جا بدن ٻچي ڦلٽا ٿيو ٿي پيا. جيڪي انهيءَ پٽ

جا هئا، سي ته وري به جيئن تيئن، باقي جيڪي آن پٺ جي گرميءَ تي هيريل نه هئا، تن سان ويڌن هئي! آءٌ هڪ سال اڳ به هتي رهي ويو هئس پر ان سال گرمي ڪجهه اور هئي. هڪڙي ڏينهن ڏٺم ته منهنجي وارڊ جي انچارج جوابدار رحيم جي ڪنڌ تي هيڏا شاهي ڦلڙا ٿيا پيئا آهن! ڊڄي ويس ته جي هن مان وچڙي مون کي به ڦلڙا ٿي پيا ته مارجي ويندس. ڊپٽيءَ کي نياپو اماڻيم. تنهن چوائي موڪليو ته "شام جو پيو ماڻهو موڪليندس."

برابر، شام جو پيو ماڻهو اچي ويو: قيدي — ڪپڙا صفا ميرا، قد جو ڇوٽو، بدن ۾ وچٿرو، منهن تي ماتا جا نشان، رنگ جو ڪارڙو، ڪن وڏا، الائي ڇو مون کي ائين لڳو ڄڻ منهنجي اڳيان هڪڙو وڏو شاهي ڪوڏو بيٺو هوا ڇمڙيءَ جي بيماري لڳل نٿي نظر آيس. تنهنڪري مون سوچيو ته، پلي مون وٽ رکنس. نالو عبدالجبار ٻڌايائين. ڳالهايائين آهستي ٿي. ٻولي ۽ لهجو مٺو، پر منجهس بيساختگي ٻنهي ڪانه هئي. اکر چٻي چٻي، پڪائيءَ سان ٿي ڳالهايائين. ڏسڻ ۾ غريبڙو، مسڪين، قاتل ڪپڙا، پر جڏهن ڳالهايائين ٿي ته ڪجهه پيو پئي لڳو.

جيل ۾ ماڻهن لاءِ ٿيا آهن. پنهنجي حال سارو اسين به ڪنهن زماني کان وٺي ان سان جوڳون ڏيندا اچون، ۽ اتي جيڪا وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي گڏ ٿئي ٿي، تنهن کان واقف ٿيندا پيا اچون. پر مون کي هن نئين جوابدار ۾ ڪا اهڙي ڳالهه نظر آئي، جا مون ڪنهن به پئي قيديءَ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. اها ڳالهه ڪهڙي هئي، ڇا هئي، سو سمجهه ۾ نٿي آيو. پر ڪا ڳالهه هئي ضرور. نرالي، سڀني کان نرالي. گهٽ ۾ گهٽ منهنجي ذات لاءِ! ميسڻائي؟ چالاڪي؟ مڪاري؟ شايد اهي به.... پر ڪجهه پيو به.... اچا به ڪجهه پيو!

جيئن هرڪنهن قيديءَ کان پڇبو آهي، تيئن هن کان پڇيم: "ڇا ۾ آيو آهين؟"

"گيرت ۾."

”ڪنهن کي ماريئه؟“

”زال کي.“

”ٻئي ڪنهن کي به؟“

”نه.“

”سزا گهٽي اٿئي؟“

”بس سائين ڇٽڻ وارا آهيون! آه ـ جي. اڇو آهي. ان به مهينا معافي ڏني ۽ ٻي ڪا ٻوڏ سوڏ جي به چار مهينا معافي ملي ته پاڻ ٻاهر آهيون.“

”ڪل سزا گهٽي مليئه؟“

”اڍائي سال ـــ تنهن مان سال سوا ڪاٽيو اٿم. ٻي معافي آهي. بس اوهان جي دعا سان ٻاهر ويئا آهيون!“

”تمام ٿوري سزا ملي اٿئي. ماڻهو مارڻ جي عيوض جنم ٽيپون ملنديون آهن.... گهڻا ته ڦاهيءَ چڙهيو وڃن اهڙن ڏوهن ۾.“

”سائين، اسين غريب ماڻهو وڪيلن ٻڪيلن مان ڇا ڄاڻون؟ بس ڪورٽ ۾ گهڙڻ شرط هٿ ٻڌي جج کي چيم ’سائين، مسلمان آهين. تخت سليمانيءَ تي ويٺو آهين. سونو قلم هٿ ۾ اٿيئي. ڪجهه مڙيئي گيرتڙي آهي. توسان ڪوڙ ڪونهي. گيرت جي ڏوهه جو ڏوهاري آهيان. بي گيرتي برداشت نه ٿي سگهي. خطا ٿي پئي. تو کي جهڙا انصافي انصاف سزا ڏيڻي آهي سا پلي ڏينم.‘ هو به مڙس هو گيرتي ۽ انصافي. تنهن چيو: ”هل پٽ! اڍائي سال!“

هن اها ڳالهه اُئين ٿي ڪئي ڄڻ ڪنهن ماڻهوءَ جي خون جي سزا جي ڳالهه ڪانه هئي، جوئُر ۽ سارين جي اگهن جي ڳالهه هئي.

ڪجهه ڏينهن لنگهي ويا. هڪ ڏينهن گرميءَ حد ڪري ڇڏي! شام ڌاري مون کي بخار ٿي پيو. جيل واري اسپتال جي ڪمپائونڊر گوريون ڏنيون ۽ سڄي هفتي پر بخار رهيو. وچينءَ مهل ڪوٺ ڪڙا بند ٿيڻ کان پوءِ نئون جوابدار عبدالجبار منهنجي پرسان اچي ويٺو ۽ مون کي زور ڏيڻ لڳو. ٿوري دير هيڏانهن

هوڏانهن جون خبرون ڪري پوءِ پنهنجو قصو ٻڌايائين (هونئن ته عام قيدي پنهنجي واردات جو قصو ضرور ٻڌائيندو آهي):

"ڪڇي ۾ وينا آهيون. مسڪين مارو ماڻهو آهيون. پر در تي ته ٻه ٽي ڍڳيون آهن. ٻه ٻارا زمين جا به آهن. تنهن کان سواءِ بابا پڙهيل آهي. مسيت ۾ امامتون ڪري. شڪر آهي. ٻڪ ڪانهي. بابا جي آس پاس گهڻي عزت آهي. بي غيرت جو دشمن آهي. 'ڇي زال ذات جو سڳي سوٽ کي به منهن ڏيڻ جو ضرور ڪونهي.' هوڏانهن چاچا مون وارا بي غيرت. چاچا ڇا، سڄو ڳوٺ بي غيرت. رنون مرد گڏجيو ڪيل جو نڪاءُ لڳايو وينا آهن. ڳوٺ ۾ رانديون پيون ٿين. ڪافيون پيون ڳائجن. ڇوريون ڇورا گڏ پيا پڙهن پاسي واري اسڪول ۾. مطلب ته ٺٺري مٺي پيئي هئي. بابا گهڻو ئي سمجهائين، پر هو هڪڙو ماڻهو ۽ هوڏانهن بي غيرتن جو سڄو راڄ.... بابا ڪاوڙجي ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. وڃي ٻئي پاسي جي مسيت ۾ امام ٿيو. ٻه ٽي سال اتي رهياسين. منهنجي چاچي کي ٽي ڌيئون ۽ هڪڙو ننڍڙو پٽ هو. سڀني کي وڌائين اسڪول ۾ — ڌيئون به ته پٽ به. ٻن ٽن سالن ۾ وڏي اچي ساماڻي ۽ اچي مئٽنگ (مئٽرڪ) کي هٿ وڌائين. ننڍي به اچي انين درجي کي رسي. بابا چيو ته جي اها مئٽنگ پاس ڪيائين ته ڪم ويو هٿان. سو هڪڙي ڏينهن وري لڏي اچي ڳوٺ سهڙياسين ۽ اچڻ شرط وڏيءَ ڀائهن جي گهُر ڪئي سون. پر هو چون ته 'اسين ڪو هن شڪاريءَ کي ڏينداسين ڇا؟ اسان جي ڌيءَ لکن جي مٽ. هيءَ سڄو ڏينهن رڳو ٽوڙهو هٿ ۾ کڻيو، وڙهه وڙهان ڪندو وتي، تنهن کي ڪو اسين پنهنجي مومل ڌيءَ ڏينداسين ڇا؟"

"ماڻهن ۾ اڄڪلهه شرم ڏسو تا ڪهڙو وڃي رهيو آهي! ڏهه گهوٽ سنپريا بيٺا هئا. پلا ڀانهن به هئي پڻ ڳوٺ وارين کان آرڪاڻ ۽ منهن مهانڊي ۾ ڪجهه سرس، ٻيو هجي، پڙهيل سو سيڪو رن لاءِ ٽورو ٽي ٻيهي رهيو. هوءَ به مون لاءِ چوي

ته ”آءٌ ته هن جي چم مان جُتي به نه گهڙايان.“

”اسان به چيو ته مرندي مري ويندا سون پر پنهنجو حق ڪونه ڇڏينداسون. مون چيو ته ’جيڪو مائيءَ جو لال سر تان اختياري اچي، سو اچي پاڻهن جو دعويدار ٿئي.‘ هوڏانهن بابا راڄ گڏ ڪري وڏا. هيڏانهن ڪهاڙي منهنجي هٿ ۾. هو بکيا ماڻهو جيڪي گهر ۾ هئن سو چوريون چورو پڙهائڻ تي دق ڪري ڇڏياڻون. اتي لاءِ به لاچار هئا. اسان وٽ چار داڻا هئا. قصو ڪوتاهه، اسان وڏيرا نديرا مولوي مڙا سڀ ٺاهي ورتا. ڏنڊي جو به ٽيڪڙو هو. مون کي سيڻي سڃاتو ٿي ته ڪونه مڙندو. سيڻي جي حشمت ونجي ويئي. سڳ جا گهورا هڪڙو هڪڙو تي وڃي ڪک پن ٿيا. ڪُسندي ڪُسندي نيٺ سڳ ڏناڻون. مون شادي ڪرڻ شرط زال کي ٺئين سريل ڪهاڙي ڏيکاري چيو ’هيءَ خاص تو لاءِ آهي، سڀ اڳيان پويان حساب ٿيندا! هڪڙي ڏينهن توکي هن هٿان مرڻو آهي، تيار ٿي ويٺي هُجا! بي ڳالهه، ته منهنجي پيءُ جو چيو متان ٽاريو اٿئي. جي بابا چوندئي ته سڄو ڏينهن ڪاڙهي ۾ بيٺي هُج ته توکي بيهڻو آهي. بي گيرت گهر پنيان ڇڏي آئي آهين. هاڻ توکي هٿان ٻاهر نڪرڻو ٿي ناهي!‘

”پهرين به ٿي عيدون مائٽن جي گهر ڇڏيومانس. پر پوءِ يڪو بند ڪري ڇڏيومانس. ڪهڙو فائدو؟ پٽس ڏاڙهي ڪٽي آيو عيد تي وٺي وڃڻ لاءِ. پر مون بيعزتو ڪري ڪڍي ڇڏيومانس.

”ڏنم ته هتي هي بي گيرت روز بروز ٽُورا ٿيا بيٺا هوندا. سو مورڳو لڏي وڃي ٻئي طرف ڪان نڪتاسين ۽ شهر ۾ وڃي رهياسين. بابا شهر جي مسيت ۾ پيش امام ٿيو. وقت خير جو پئي گذريو. ايرو سيرو گذر ٻَمي ٿيو. پاڙي جي هڪڙي ماڻهوءَ سان منهنجو ڪجهه عشقڙو به ٿي ويو. ٻه ٽي مهينا ته وقت خير جو مزي سان گذريو. پر پوءِ هڪڙي ڏينهن اهو ماڻهو مون وٽان موٽندي پڪڙجي پيو. مڙس مٿو ڪوڙي، طلاق ڏيئي، گهر مان ڪڍي ڇڏيس. روئيندي مائٽن هلي ويئي. چيوسين ته مولا وري

ڪا ٻي ڏياريندو. ڇا ڪجي سائين؟ توهان تہ داناءَ آهيو! پنهنجي زال پلي ڪٿي سون جي هجي، تہ بہ مرد جي دل چوندي تہ ڪجهہ سواد متائجي تہ چڱو آهي. زال مون واريءَ جي منهنجي اکيان مرلي بند هئي. اکئين پيئي ڏسندي هئي تہ بہ ڪڇڻ جي جرئت ڪانہ ٿيندي هيس. اصل ميس مُئل هيس. هڪڙي هڪل ڏيندو هوسانس تہ بدن ۾ رڳٽي وڃي ويندي هيس. ڇا جو حسن، ڇا جو علم؟ پنهنجي اکيان سڀ قلهيار هئا. خدا جي حڪم سان ان وچ ۾ ڇوڪرو ڄائو هو. سو بہ اڃي ڇهن پنجن سالن جو ٿيو. نياڻي ڄائي سا بہ ٻن ٽن سالن جي ٿي.

”رمضان جي پڇاڙي هجي. هڪ ڏينهن اوچتو وڃي سُر ڪنيائين تہ: ”مون کي مائٽ ڏاڍا ياد ٿا پون. مون کي هن عيد تي ڳوٺ وڃي هل.“ آخر گهر آهي. مار موچڙو پيو ٿيندو آهي. اڳي خسيس ڳالهہ تان سٽي ڍير ڪري ڇڏيندو هومانس تہ اهڙو ڪُچي جهڙي پيٽ. پر هن دفعي هڪڙي لٺ هنئيمانس تہ وڃي گهوڙا گهوڙا ڪيائين. کهاڙي ڪنڌ تي رکيمانس، تہ بہ ماٺ نہ ڪري. شهر جهڙي ڳالهہ! سڄو پاڙو اچي گڏ ٿيو. ابا خبر پڌي تہ ڏاڍو ڪاوڙيو. چي: ’توکان هڪڙي رن سڌي نٿي ٿئي. هن خواريءَ کان چڱو آهي تہ ڇڏي اچينس مائٽن ۾!‘ آخر ڇيم تہ ڪجهہ هيناهينءَ کان ڪم وٺي ڏسجي. چيومانس: ’رحمت! ڳالهہ ٻڌ! (نالو رحمت هئس) چڱو هينئر ٺهيو! ايندڙ حج جي عيد تي توکي مائٽن ۾ وٺي هلندس. تو لاءِ ۽ ٻارن لاءِ ڪپڙا بہ سبايون. ڪنهن حال ۾ تہ ٿي هلون. ماٺ ڇا چوندا؟‘ پر هوءَ ڪا مڃي ڇا؟ چيائين: ”ڇا بہ ٿي پوي، مون کي مائٽ ياد ٿا پون. مون کان هڪ گهڙي بہ هٽ گهارڻ ڪونہ ٿيندو. پاڻي ڏڪ هڻي ماري وجهيئم تہ ماري وجهہ.‘

”دل ۾ خيال ڪيم تہ هيءَ قصو هاڻ نہ هلندو. گيرت جي ڳالهہ آهي. رن هيئن ڇڙواڳ ٿي ۽ جيڪر هيئن ڏيپ ڇڏيائين تہ پوءِ گهر نہ ڪندي. ڪٿي هزار حيلا ڪيا تہ بہ هن جو هينئر

هيترن سالن کان پوءِ ٻپ ڇڏي وات کوليو آهي سا مُٺي مارائي بنا مات ڪانءَ ڪندي، ۽ بي‌غيرت ٿي مري وڃبو.

”سو نيٺ ڇوڪري ڪنهن ڪڇ تي. چيومانس: ’تيار ٿي ته هلون! تو ڪٿيو مون هارايو!‘ ستاويهينءَ جو روزو هجي شب قدر جو. ابا ۽ پٽ کي گهر ڇڏي، ٻئي روانا ٿياسون.

”لاريءَ رستي پنڌ پندرهن سورهن ميل هو، پر وچان ڪچي مان ڇهه ست ميل هو. چيومانس ’گريب ماڻهو، ڀاڙو به بچندو، پهچنداسين به تڪڙا. وچان ٿا پنڌ هلون.‘

”هوءَ ته ويهه ڪوهه ڪرڻ لاءِ به تيار بيٺي هئي. ٿيڙي گل تي پئي. منٿ ڪرائي ورتائين: ڪپڙن جي هڙ ٻڌي کڻي کنيائين. گس مون کي سارِيل هو. وات تي اڌ پنڌ گهاٽو جهنگ هو. اتي پهتاسون ته ڏينهن گهٽو ٽپي ويو هو. چيومانس: ’ڪجهه وقت ترسي، ڏينهن ٺاري، پوءِ نڪرنداسين.‘

چوطرف سڃ لڳي پيئي هئي. ٻئي ليٽي پياسين. ننڍڙي ڏيءَ به جلدي سمهي رهي. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ جڏهن ڏٺم ته جوئم جي اک لڳي ويئي آهي، تڏهن وڃي مٿان ڪڙڪيومانس. اکيون ڦوٽارجي پيس، گهڻو ئي زور ڏنائين پر مڙس جي اڳيان زال جي ڇا هلندي. مون ٻي ڪار ڪانه ڪئي. نڙگهٽ مان کڻي ورتومانس. ٿڙي ڦٿڙي پر وات مان اکر به ڪونه ڪڍي سگهي. آخر لڇندي ڦٿڪندي، نستي ۽ بي‌جان ٿي ويئي. جڏهن پڪ ٿيم ته هاڻ پوري ٿي ويئي آهي، تڏهن وڃي نڙيءَ مان هٿ ڪڍيامانس. ڏيءَ کي کڻي واپس شهر ورڻ لڳس. اڃا ٿورو اڳتي هليس ته ويچار آيم ته ’جي منجهس ڪو ساهه رهجي ويو هجي ته پوءِ؟ سنئين سڌي ڦاسي ڪارائي ڇڏيندي!‘ سو خاطري ڪرڻ لاءِ موٽي ويس. ڏسان ڪٿي ته سچ پچ اکيون کوليو پيئي آهي! اکين مان ڳوڙها پيا وهنس، مون کي ڏسي، دهلجي سُسي ويئي. ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر وات مان اکر به ڪونه اڪلي سگهيس. آهستي آهستي ٻانهون مٿي ڪري، جانو پيري، مون کي کڻي ٻانهون

ٻڌائين ۽ معافيون گهرڻ لڳي. پر هاڻي آءٌ ڪٿي ٿو ڇڏيانس! چاڙهيءَ تي چڙهي ويٺو مانس. اڌ ڪلاڪ سڄو گهٽتا ڏيندو رهيوسانس. پوءِ ڪيتريءَ دير تائين سندس نبض جاچي، جڏهن پڪ ڪيم ته صفا ختم ٿي ويئي آهي، تڏهن کيس ڇڏيم ۽ ڏيءَ ڪٺي، گهر ڇڏي، وڃي ٿاڻي تي پاڻيهي پيش ٿيس.

”هڪ پوليس واري ٿوري ٽرٽر ڪئي. پر صوبيدار چيس: 'بس ڪر! گيرت وارو آهي. گيرت ۾ آيو آهي. اگر به نه ڇنيئس.'

”پوءِ ڏاڍيءَ عزت سان مون کي لاڪپ ۾ رکيائون. ان وچ ۾ ڏاڍا ميڙهن پڇي ويا. چوٿين پنجين ڏينهن واردات واري هنڌ تي وٺي هليا. سڄو جهنگ پاڻي ٿيو پيو هو. لاش ۾ هٿ وڌائون ته پيٽ ٿيو پيو هو. ڇڪي ڪڍڻ سان عضوا ڇڪجي ڌار ٿي پيا.

”پيا ماڻهو ڪيسن ۾ سالن جا سال ڪچا پيا سور ڇرندا آهن. مون پهرئين ڏينهن درخواست لکائي ڏني ته آءٌ جڏهن قبولدار آهيان ته پوءِ منهنجو ڪيس هڪدم هلائي مون کي جيڪا انصافي انصاف سزا هجي سا ڏني وڃي. ايئن يڪدم منهنجو ڪيس ڪڍي ويو ۽ پهرينءَ شنوائيءَ تي فيصلو ٿي ويو.

”هاڻ پنڌرو جيل جي ڊاڪٽر جي گهر ڇڏيو اٿم ڪمڪار لاءِ، ان جا چاليهه رپيا مهينو مليم. ٿوريون ناهيان، سئو کن انهن مان به نڪري. باقي ڇهه مهينا سال آهي. ويندو وقت خير سان گذري.“

مون پڇيس ته ”پاهر نڪري ڇا ڪندين؟“

”پاهر ضرور ڪو ڌنڌو ڌاڙي ڪبو. پر اول گهر جو خيال ڪبو. گهر ۾ زال هجڻ ضروري آهي، زال بنان گهر برباد آهي.“

مون چيس: ”تو کي هاڻ هن گناهه کان پوءِ ماڻهو سڱ ڏيندا؟“

چيائين: ”ڇو نه ڏيندا؟ هونئن به مون کي ٻين ماڻهن جي ڪاڻ ڪڍڻ جي ڪهڙي لوڙهه آهي؟ منهنجي سوٽ ويٺي آهي. اڳينءَ زال جي ڀيڻ پڙهي پئي. مڱڻ پاس ڪئي اٿس. مون اڳئي نياپا ڏياري موڪليا آهن ته ان کي جيڪو ويجهو ويندو

سو پنهنجي سر جو خير نه سمجهي. ويچارا اڳ ۾ ئي مثل ماڻهو آهن. منهنجي هڪل ٻڌندا ته مٽ نڪري ايندن. مجال آهي جو انڪار ڪن. ايئن سائين تڪبر ڪونهي، پر پنهنجون پريٽ رڙيون آهن!"

چيومانس: "هڪڙي ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه آئي. جيڪا حقيقت تي گذري، جي آها تو پوليس يا ڪورٽ کي جيئن جو تيئن ٻڌائي هوندي ته پوءِ دنيا جي ڪابه ڪورٽ توکي ايتري ٿورڙي سزا ڏيئي، ڇڏي ڪانه سگهندي. هوءَ چوندي هي سنئون سڌو قتل آهي. غيرت ٻيرت ڪابه ڪانهي. پوءِ توکي ڪورٽ ڪيئن هڙيءَ آسانيءَ سان ڇڏيو؟"

هو عجيب نموني کلِيو ۽ پوءِ چيائين: "سائين، اوهين هاڻ باليسٽر وڪيل آهيو، اسان اوهان جي اڳيان بيسمجهه ٻار آهيون. پر ايترو عقل اسان بيعقلن ۾ به آهي ته ان ڳالهه ۾ ڦاسي ڪائي وجهي. مڙيئي ڳالهه کي وٺ سٽ ڏيئي جان ڇڏائي ٿي پيو...."

آخر اهو وٺ سٽ به ٻڌايائين: "ڪورٽ کي ٻڌايم ته واردات واري ڏينهن زال ۽ ڌيءَ کي آءٌ اتي ويهاري، پاسي واري ڳوٺ مان پاڻي کڻڻ ويس ته متان واٽ ۾ سج لهي وڃي ته پوءِ حال روزو ته کوليون، جو پوءِ اڳيان ڪا وسندي ڪانه هئي، نڪو پاڻي هو. ڇڱو اڳتي نڪري ويس ته واٽ ۾ خيال آيم ته زال پروسي جهڙي ڪانهي. اڳ هڪڙي ماڻهوءَ بابت مون کي مٿس شڪ هو. سوچيم ته متان ان کي ٿم ڏيئي گهرايو هجيس ۽ ڪا خرابي ٿي پئي. تنهنڪري پاڻي نهيو. ڪٿي سويل پرو ٿا نڪرون ته تڪڙو وڃي ڳوٺ پهچون. واپس اچي ڏسان ته اهو ماڻهو واقعي وٽس اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ويٺو آهي. مون کي ڏسي اهو وٺي ڀڳو. مون کان پڪڙيو نه ٿيو. باقي زال کي گيرت وچان ڪاوڙ مان وٺي گهوگها ڏنم ته اتفاق سان ڳچ زور اچي ويس ۽ اتفاقي نموني مري پيئي."

"هاڻ سمجهيم،" مون کيس ورندي ڏني ۽ دل ۾ اها ڳالهه به سمجهي ويس جيڪا اڳ مون کي منجهس نظر نه آئي ٿي پر سمجهه ۾ نٿي آئي.

وڏن جيلن ۾ قتل جي ڏوهه جا مجرم الاهي هوندا آهن. گهڻا پاڻ ٻاسيندا آهن ته اسان برابر قتل ڪيا هنن، هنن حالتن ۾. پر اهي ذري گهٽ سمورا اتفاقي قاتل هوندا آهن، جيڪي هيڪاندي جوش يا حالتن جي مجبورين وچان قتل ڪري وجهندا آهن. هونئن هو بلڪل تو مون جهڙا عام رواجي ماڻهو هوندا آهن. منجهانئن ڪيترا اهوجهه، سادا سودا، وفادار، نرم دل ۽ غريب طبيعت جا هوندا آهن. ڪي ڪي ته نهايت اعليٰ ۽ لاجواب انسان به هوندا آهن پر رڳو مجبوريءَ جو شڪار ٿي ويندا آهن.

هاڻ مون سمجهي ورتو ته نئون جوابدار هڪ سنئون سڌو قاتل صفت انسان آهي، جيڪو ڏاڍي آرام ۽ وڏيءَ قابليت سان ڪنهن جي به نڙي وڍي سگهي ٿو.

ان ڏينهن ڀيريون ڀيرو مون پنهنجي هڪ قيديءَ ساٿيءَ بابت سوچيو ته هن کي پوري سزا ملڻ کپي ها. ان ڏينهن ٿي ڀيريون دفعو مون کي هڪڙي قيدي ساٿيءَ کان سچ پچ ڊپ لڳو هو. سوچيم ته ’هڙو ماڻهو ڪنهن کي به گهٽو ڏيئي، ماري، معصوم ٻچي، چالاڪيءَ سان ڪو نه ڪو ٻهانو ڏيئي، سيني جي اکين ۾ سُرمو پائي، ڏيڍ سال جي ٽيپ ڪاٽي پاڻ کي صاف بچائي سگهي ٿو.

انهن ٿي ڏينهن ۾ هڪ سنڌي رسالي تي هڪ ويٽنامي ڇوڪريءَ جي تصوير ڇپي هئي، انهيءَ جوان جماڻ ۽ ناهوڪيءَ ڇوڪريءَ جي مٿي تي ڪکن مان ٺهيل ٽوپلو هو. هنج ۾ ٻار هئس ۽ هٿ ۾ رائيفل. هوءَ ڪنهن گوريلا دستي جي ڪمانڊر هئي.

(٣)

رات پنهنجي ڊيٺي. ٻاهر طوفاني هوا پئي لڳي. دروازن جا ڪلف. پئي لڏيا ۽ ڪڙن ڌڪ ڌڪ پئي ڪئي. ان رات گهڻي عرصي کان پوءِ مون هڪ خواب ڏٺو.

ڏٺم ته ان تصوير ۾ ڏنل ٽوپلي واري ويٽنامي ڇوڪريءَ جهڙي سنهڙي ۽ سهڻي ڇوڪري ٻن ٽن گوريلن جهڙن هٿياربندن سان گڏ دروازي تي اچي بيٺي. در کي اشارو ڪيائين ته دروازو پاڻهي کلي پيو. سندس لباس ويٽنامي هو. ٽوپلو ۽ رائيفل به ساڳي هيس. فقط منهن مهانڊي مان سنڌياڻي پئي لڳي. مون هڪدم کيس سڃاتو! هوءَ سامهون پٽ تي ستل ٻچڙيءَ شڪل واري خونيءَ جي سدا ملوڪ زال رحمت هئي. هن وڏي اچي ڪچ تان ڏيءَ کي لاهي، پٽ تي ويهاريو ۽ رائيفل ٻئي گوريلي کي جهلڻ لاءِ ڏنائين. پوءِ پٽ تي ستل جوابدار جي ڇاتيءَ تي چڙهي کيس گهٽا ڏيڻ لڳي. هن ڀاڻ ڇڏائڻ لاءِ گهڻا ئي زور ڏنا پر ڇڏائي ڪونه سگهيو. آخر ڦٿڪي ڦٿڪي ٿڌو ٿي ويو. گوريلي ڪمانڊرياڻي ڏيءَ کڻي، رائيفل ڪلهي تي لٽڪائي، ٻين گوريلن سميت واپس وٺي هلي. در دروازا ۽ ڪلف ڪڙا ازخود بند ٿي ويا. ايتري ۾ گهڻا ڏنل ماڻهوءَ آهستي آهستي اکيون کوليون. سندس اکين مان ڳوڙها پئي وهيا! اوچتو دروازو وري به بنان آواز جي کلي پيو. گوريلا ڪمانڊرياڻي وري پنهنجي دستي سميت ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ هن کي جيئرو ڏسي ڏانهس وڌي. هن روئي، هٿ ٻڌي، ڪانئس جان جي بخشش گهري. هوءَ به منٿ کيس قهر وچان گهوريندي رهي. پوءِ هڪڙي انتهائي نفرت ۽ حقارت ڀريل نظر مٿس اڇلائي، اڳتي وڌي، ڏيءَ کي کنيائين ۽ رائيفل ڪلهي تي رکي، پنهنجي دستي سميت واپس روانو ٿي ويئي. در دروازا چپ چاپ وري پاڻهي بند ٿي ويا.

سجاڳ ٿيس ته ڏٺم ته منهنجو بدن سڄو پگهريل هو. هيٺ نمي ڏٺم ته جوابدار ستو پيو هو.

ڪجھ ڏينھن تمام نھٺو، اشراف ۽ غريب نوڙتي هليو. هڪڙي ڏينھن ماني ڀچائڻ واري برداشتي پڌايم تہ "جوابدار چئي ٿو مون لاءِ فلاڻي (منھنجي نالي) جي ٻوڙ مان الڳ ٻوڙ ڪيئي رکندو ڪر، ماڻ اوهان سان گڏ نہ کائيندس." برداشتي حد درجي جو اشراف ۽ مڙس ماڻهو هو. منھنجي وات تان لاهي پئي گھرجائوءِ کي ڏيڻ وارو، مون کيس چيو تہ ڇڏي ڏينس!"

اچا پئي ڏينھن مس گذريا تہ برداشتي وري آيو، چي، "سائين! هاڻ مون کي هتان بدلي ڪرايو!"

"خير؟!"

"سائين، آءٌ ويٺو اخبار پڙهان تہ هي ٻوڙ ڪري قرآن شريف کڻيو، اچيو منھنجي مٿان ويھي ۽ اهو ڪچو پڪو زور زور سان پڙهي. آءٌ ڇا ڪريان؟ روڪيانس تہ قرآن شريف جي تلاوت نہ ڪر، يا ٿورو هٽي ڪنڊ ۾ ويھي ڪر! هن جو مطلب ٿي اهو ٿو ڏسجي تہ مان اتفاق سان وات مان اهڙو ڪٿو اکر ڪڍي وجھان، جو هو سڄي جيل ۾ وڃي هلائي تہ 'مون کي فلاڻو قرآن شريف جي تلاوت ٿي نٿو ڪرڻ ڏئي! پوءِ تہ آءٌ تباهہ ٿي ويس نہ!'"

مس مس ڪري اهو جوابدار بدلي ڪرايم. دل ۾ چيم تہ 'ڀي ٿيي بيمار ٿيندا سون، سر جو خطرو تہ نہ رهندو!'

ان ڳالھہ کي سال کن ٿي ويو. آءٌ تنھن وچ ۾ بدلي ٿي سينٽرل جيل .... آيل هئس. پهريائين پاڻ ۾ ولر مڙسن جو هئاسون. هاڻ گھٽجي باقي ڇهہ ڄڻا رهياسون. ٻہ وڪيل هئاسون، ٽي شاگرد هئا، هڪ غير سياسي بي ڪلاس قيدي هو.

... ...

جيل ۾ يا آهي ڪم ۽ مار موچڙو، يا آهن افواهہ، اوندهيون سيڌيون ڳالھيون، ڀوڳ ٺٺول، راڳ روپ جون محفلون وغيره.

هن جيل ۾ عبدالجبار بابت اهڙو افواهہ پئي هليا. هڪ افواهہ هليو تہ عبدالجبار قيد مان ڇٽي ويو ۽ ويندي شرط شادي

ڪئي هئائين. ۽ ٻيءَ زال کي بہ غيرت ۾ قتل ڪري هاڻ وري جيل ۾ پيو آهي. ٻين چيو تہ ”نہ، زال نہ، ڪو ٻيو ماڻهو ماريو اٿس.“ ٽئين تہ چيو تہ ”موڙڪو ٻيءَ زال ڪيس ئي ماري ڇڏيو.“ تصديق ڪانہ ٿي سگهي تہ ڪهڙو افواهہ سچو هو. اسپيشل وارڊ جهڙن واردن ۾ بنيادي ڳالهيون تہ هونديون آهن سياسي. رات ڏينهن بحث مباحثي جي ڏم لڳل هوندي آهي. ٿوري ٿوريءَ ڳالهہ تي ماڻهو هڪٻئي سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. هر ڳالهہ ڄڻ حياتيءَ موت جو سوال لڳندي آهي. پر آهستي آهستي ڪي ماڻهو پاڻ ۾ ڳالهين وسيلي ڌهي ويندا آهن. پوءِ ذاتي ڳالهين جا سلسلا بہ نڪري پوندا آهن. ساڳيا ماڻهو سياسي ڳالهہ ٻولهہ مهل هڪٻئي جا سخت مخالف ڏسبا ۽ وري جڏهن اها ڳالهہ پوري ٿي تہ پاڻ ۾ قرب واريون ڪچهريون پيا ڪندا ۽ گهرگهاٽ ٻوڙي هوند اڻ هوند جا ڏک سور پيا اوريندا. مطلب تہ ٻئي ڪم گڏ پيا هلندا آهن. آهستي آهستي ماڻهو هڪٻئي جي حال احوال کان سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح ڪجھ جيترو واقف ٿي ويندا آهن.

اسين باقي رهيل ڇهہ ئي ڄڻا آهستي آهستي پاڻ ۾ ڌهي ويا هئاسون. خيال هرڪنهن جا پنهنجا پنهنجا پر ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي جا همڏوکي ٿي ويا هئاسون.

محمد علي خون جي ڪيس ۾ هو، ضامن نہ ٿي ٿيس. ٻيو انور هو. بي-اي فائنل پڙهندڙ سهڻو جوان، جنهن جي ڳوٺ ۾ سڱاوتيءَ تان مائٽن ۾ تفرقو هو. سندس شادي جتان ٿيڻي هئي اتان نہ ٿي. خانداني جهيڙن سبب راڄ ۾ ٻيو ڪٿان بہ آسرو ڪونہ هئس. ايڏي پهچ ۽ آمدني ڪانہ هيس، جو ٻاهران سگهہ مليس. سندس خيال تمام سٺا هئا. پڙهائيءَ جو بہ گهڻو شوق هوندو هئس. مون وٽ جيڪي چاليهارو کن چڱا ڪتاب هئا، تن مان ورلي ڇڏيو هئائين. مطلب تہ انور ڏاڍو ڀلو ۽ ڪارائتو جوان هو.

ٻئي شاگرد جمال جي ماءُ سخت بيمار هئي، معافي وٺڻ کان سواءِ نٿي نڪري سگهيو. معافيءَ لاءِ هو تيار نہ هو. هيڏانهن

منهنجا ڪيس رُلي دربدر ٿي ويا هئا ۽ وڪالت ختم ٿي ويئي هئي. مطلب ته هرڪو هرڪنهن جي مسئلن ۽ عادتن کان واقف هو.

هڪڙيءَ بهار جي منڊ ۾ شام جي مهل هئي. دروازا ۽ ڪلف ڪڙا بند ٿيڻ ۾ اجا ٻه ٽي ڪلاڪ هئا. ڏاڍي وڻندڙ ۽ خمار ڏيندڙ هوا پئي لڳي. اڱڻ ۾ موتئي ۽ گلاب جي گلن جي مهڪار من کي آزاد فضائن لاءِ آتو پئي ڪيو. سرور جيلر به اچي ڪچهريءَ ۾ شامل ٿيو. بحث هلي هلي وڃي فلسفيائين ڳالهين، تقدير ۽ تدبير، ٿيڻي ان ٿيڻي، اتفاق يا قسمت جي لکئي جهڙن موضوعن تي پهتو. سرور تمام سريلو جوان هو ۽ قيدين کي به انسان سمجهڻ وارن اٿلپ جيلرن منجهان هڪ هو. وڏي جوش خروش سان بحث ۾ حصو وٺندي چيائين: ”سائين، توهان چيو ته ڪيترين ان ٿيڻيون ڳالهيون رڳو ظاهري طرح ان ٿيڻيون هونديون آهن. ٿورين وڏيڪ سازگار حالتن ملڻ سان اهي ٿيڻيون ۽ ممڪن ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. مثال ڏيو؟“

چيم: ”مثال طور پاڻ هتي ست ڄڻا ويٺا آهيون. ڀلا ست ئي ڄڻا جيڪڏهن نيڪ نيتيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي اعليٰ آدرشن جي ڪري پاڻ ۾ هڏي ڪري پنهنجا سمورا وسيلا اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڪتب آڻن جو پڪو پهه ڪريون ته پاڻ هتي جيل اندر بند هوندي به ڪئين انساني زندگيون بچائي سگهون ٿا: فرض ڪريو ته هتي ڪو لاوارث قيدي آهي. هو بيگناه آهي پر ڪيس مٿس سوڙهن آنسا ٻڌي ويو آهي ۽ گهٽو ڪري سزا کائيندو. هاڻ پاڻ هتي ويٺل ماڻهو هن جيل سارو ۽ پنهنجي پنهنجي حال سارو ويهن ٿي ننهن جو زور لڳايون ته گهٽو ڪري پاڻ ڪيس بچائي وٺنداسين.“

”جي اهو قبولدار هجي ته پوءِ؟“ سرور پڇيو.

چيم: ”زوريءَ ورتل قبولداريءَ تان ڦري به سگهي ٿو. ڪيترين ئي حالتن ۾ ڪورٽون به اهڙيءَ قبولداريءَ کي رد ڪري ڇڏينديون آهن.“

سرور هڪ مٿان ٻيو سوال ڪندو رهيو: ”پر جي جوابدار قبوليت تان نه ڦرجي، تڏهن؟ جي ڦرڻ لاءِ تيار ٿي نه هجي ۽ چوي ته مون ٻڌلو ورتو آهي، ته پوءِ ڇا ڪري سگهبو؟“

مون چيو، ”گهڻا گهڻا سال اڳ وڪالت جي شروعاتي دور ۾ هڪڙو اهڙو همراهه مون کي به گڏيو هو. غريب هو، پاڻ وڪيل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. سو آءٌ سرڪار طرفان مقرر ٿيل Pauper's Advocate يعني مفلس جوابدار جو نالي ماتر سرڪاري فيءَ تي مقرر ٿيل خيراتي وڪيل ٿيو هئس.

”چيومانس ته چئو ته ’مون زال وٽان هڪڙو شڪي ماڻهو ڀڄندي ڏٺو هو ته ڪري اوچتي ڪاوڙ وچان پٽ تي پيل بصر وڍڻ جي ڇري کڻي هڻي ڪڍيمانس.‘ ته چئي ته ’نه سائين، نه! مون کي شڪ هو، ان ڪري آءٌ ڪماڪمي ڪري بازار مان نئون ڇرو وٺي آيس کيس مارڻ لاءِ. گهر آيس ته سٽي پيئي هئي .... اڪيلي اڪيلي. ڇرو نڙيءَ تي رکي، نڙي وڍي رکيمانس. ماڻهو ڀاڄهو ان مهل نه ڪو هو نه ٿي ڪو ڏٺو!‘ اها ڳالهه ٻڌي مون کيس ڏيڇاريو، ڌڙڪا ڏنامانس، پوليس وارن کي منٿ ڪري گهوگها ڏيارائي، کيس ٻڌايم ته ڦاسيءَ مهل هنن کان به سخت گهوگها ملندء، پر سڀ جون ٽنگون ٿي، چوئين نهي ٿي ڪانه! چئي، ’سائين! مون ڏوهه ڪيو آهي، پوءِ ته مون کي سزا ملي! آءٌ مٿيءَ زال تي ڪوڙ ڪيئن وجهان ته مون وٽانئس ماڻهو ڀڄندي ڏٺو ۽ بصر وڍڻ جي ڇريءَ سان کيس اوچتو ماري ڇڏيم؟‘

”ڪورٽ ۾ بيان مهل مون اٿي سندس پاران سندس فائدي ۾ بيان ڏنو پر هو به اٿي بيٺو ۽ ڳالهائڻ جي موڪل گهريائين. سيشن جج کيس ڳالهائڻ جي موڪل ڏني. چيائين: ’سائين، وڪيل صاحب کي شاباس هجي! منهنجي ڀلي لاءِ ٿو ڪري، پر مون خون ڪيو آهي. نڪو ماڻهو نڪو ڇيڙو، نڪو بصر نڪا ٿوم. حڪماحڪميءَ ڪيئو اٿمانس. ٿون انصاف ڪر.‘

مون درخواست ڏني تہ منهنجو اپيل چريو آهي. سيشن ڪورٽ سول سرجن ڏانهن موڪليس. ان ليکي موڪليو تہ سوڙنهن آنا سنئون آهي. سيشن جج کي هن جي ايمانداريءَ سان گهٽي ٿي همدردي پر سندس هٿ ٻڌل. سزا ڏنائين — ڦاسي. هاءِ ڪورٽ جو بہ سزا بحال لاءِ هٿ ڇيو نہ ڪري. اسپيشل طبي بورڊ ويهارياڻون پر انهن بہ ڇيو "سنئون آهي." لاچار انهن بہ ڦاسي بحال رکي ۽ همراهہ ايمانداري جا ڪلما پڙهندو ڦاسي چڙهي ويو .... اهڙا ماڻهو پيا آهن. پر بنهہ خاص حالتن کي ڇڏي عام حالتن ۾ قبولداريءَ تي محڪم بيٺل ۽ "سزا! سزا!" ڪندڙ بي گناهہ ماڻهن کي بہ بچائي سگهجي ٿو. بشرطيڪ ڪجهہ هڏڏوکي ماڻهو گڏجي سندس پرخلوص ۽ ڀرپور مدد ڪن ...."

ايتري ۾ سرور کي سڏ ٿيو. هو هليو ويو. بحث سندس پرپٺ هلندو رهيو.

(۴)

هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڪم سان ڊپٽي سپريڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو هئس. سرور جيلر بہ پاسي ۾ ويٺو هو. ڊپٽيءَ کي وڏي سپريڊنٽ گهرايو. سو متي هليو ويو. اسين ويٺا رهياسين. ڪنهن مهل سرور ٿورڙو نمي، مون کي ڪن ۾ چيو: "سائين، ڀلا هڙڙي ماڻهوءَ کي مرڻ گهرجي يا جيئرو رهڻ گهرجي؟" مون اوڏانهن لوڏو هنيو جيڏانهن نهاريندي هن اها ڳالهہ چئي هئي. هڪڙي سنتريائيءَ سان گڏ هوءَ بيٺي هئي. ڪي گهڙيون منهنجون اکيون حيرانيءَ سان تڪينديون رهيون. اج ڏينهن تائين ڪوبہ اهو فيصلو ڪري ڪونہ سگهيو آهي تہ اصل ۾ حسن ڇا مان ٻڌجي ٿو؟ حسن ڇا آهي؟ حسن جا ڪل گهڻا قسم آهن؟ گهڻيون جنسون آهن؟ حسن ڇا ۾ آهي؟ اکين ۾؟ نڪ ۾؟ هٿن پيرن ۾، يا چپن ۾؟ پيو ڪٿي ڪٿي؟ شخصيت جي مجموعي تاثر ۾؟

ڪنهن فارسي شاعر سچ چيو آهي ته: ”سهڻن جون ڪئين ادائون اهڙيون آهن جن تي ڪو نالو رکيل ڪونهي.“

منهنجون اکيون جتي هيون اتي اٽڪي بيهي رهيون.

واڱڻائي ڇيٽ جي چولي، سٿڻ، ڪاري پوتيءَ ۽ سادي سودي چمپل ۾ هوءَ سورهن سترهن ورهين جي هڪڙي اهڙي ڇوڪري هئي، جنهن جا هٿ، پير، نڪ، اکيون عام ڇوڪرين جهڙا يا انهن کان ڪجهه ڇڱا هئا. پر سندس بيهڻ ۽ نهارڻ جو انداز، سندس سموري جسم ۽ چهري مان بکندڙ سندس ذهني ۽ جذباتي شخصيت جو اثر، جادوءَ جو حڪم رکندڙ هو. الائي نئين قيد تي آئي هئي يا شنوائي تان موٽي هئي يا الائي پيشي هيس. (جيل ۾ ڪو ڏوهه ڪبو آهي ته وڏن صاحبن اڳيان سزا لاءِ وني ايندا آهن. اها ئي پيشي).

سرور پڇيو: ”سائين، ڪهڙي دنيا ۾ آهيو؟ سوال جو جواب ڪونه ڏنو؟“

مون چيو: ”ڪهڙو سوال؟.... ها.... نه، هن کي جيئرو رهڻ گهرجي!“

سرور چيو: ”مون انهيءَ جي ڳالهه تي ڪئي تنهن ڏينهن. مڙس ماريو اٿس. چئي ٿي مون برابر ماريو آهي. پنهنجي پيءُ جو بدلو ورتو اٿم. وري جيئرو ٿي اچي ته وري به ماريندي سانس، مون کي ڦاسي کپي يا ڪجهه به نه کپي. منهنجو مقصد پورو ٿيو. مون پنهنجي مظلوم پيءُ جو بدلو ورتو. هاڻ مون کي جيئري رهڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي... ڏسو تا چري جا ڪم؟!“

هن شوخيءَ سان وراڻيو: “Mister! ~~Mind~~ your own business.”

(مسٽر! توهان پنهنجي ڪم جي ڪريو!)

هن جو اهو انگريزي جملو ٻڌي، مون کي اوچتو هڪڙي چريائيءَ جو خيال آيو. سوچيم ته ڏک هٿان ۽ ڇوڪريءَ کي حيرت ۾ وجهي، سندس لاپرواهيءَ جي زرهه کي هيڪر ٽوڙي

رِکان. ڏُکو وري ڇا جو....؟.... آءٌ سمجهي ويس ته ڪ ايئن هوندو، ٻي ڳالهه ته ٿي نٿي سگهي.

هڪدم ڪانئس پڇيم: ”تون مٺڙڪ پاس آهين؟“

چيائين: ”تڪڙ ڪانهي! ان ۾ توهان جو ڇا؟ توهان پنهنجو ڪم ڪريو.“

مون وري چيو: ”تون ڳوٺ وسندپور جي رهندڙ آهين؟“

هوءَ ٿورو هٻڪي، ”جي آهيان ته ان ۾ ڏوهه ٿي پيو ڇا؟“

چيم: ”تون رحمت جي ننڍي ڀيڻ ڀاڳڀري آهين.“

هاڻ هوءَ واقعي حيران ٿي ويئي! مون سواءِ ترسڻ جي کيس چيو، ”تون عبدالجبار جي ٻي زال آهين.“

چيائين: ”ها، ها، مون ان کي قتل ڪيو! ڪيو! توهان کي جيڪي ڪرڻو آهي سو ڪريو!“

چيم: ”تنهنجي ڀيڻ رحمت کي عبدالجبار، ڳوٺ عبدالله خان جي ڀرسان ڪنڌ جي جهنگ ۾ قتل ڪيو هو؟“

مون عبدالجبار جي ڪيس جو سڄو فائيل پڙهيو هو ۽ جاءِ واردات جو مشهورنامو ذهن ۾ هوم. چيائين: ”مون به ان ساڳئي هنڌ پورو ڪيومانس. پر.... پر توهان کي ڪيئن خبر پئي؟ ”توهان پوليس وارا آهيو ڇا؟“

”آءٌ جادوگر آهيان،“ ورنديءَ ۾ چيم، ”مون کي سڀ خبر آهي ته عبدالجبار ڇا هو ۽ جي تو کيس سچ پچ ماري وڌو آهي ته ان ۾ ڏوهه تنهنجو ڪونه هوندو. هن رحمت کي بـه راڳناهه قتل ڪيو هو.... هن کي ته گهٽ ۾ گهٽ ڦاسي ملڻ گهرجي هئي.“

پهريون ڀيرو هن جي چهري جو تاثر بدليو. سندس منهن تي بيباڪي، چٽائينج ۽ ويـڙهه جي جذبن منجهان اداسيءَ ۽ درد جا پاڇولا اڀري آيا ۽ پوءِ سندس نيڻن جي ڪنڊن مان به ڳوڙها آهستڙي آهستڙي ڳڙيـا ۽ هيٺ سُري آيا. هن کين اگهڻ يا لڪائڻ جي ڪابه ضرورت نـه سمجهي. فقط ڪنڌ هيٺ ڪري

*ڇڏيائين. آءٌ جنهن ڪم لاءِ ٻپهريءَ وٽ آيو هئس اهو ڇڏي، ماڙي ڪري، اتي پنهنجي وارڊ ڏانهن موٽي آيس.

ٻن ڇئن ڏينهن ڪان پوءِ سرور هڪڙو فائيل کڻي آيو. چيائين: ”هي ياڳيريءَ جي ڪيس جا نقل آهن. باقي سندس قبولداريءَ جو نقل انهن ۾ ڪونهي. اهو ٻه آءٌ جيئن تيئن ڪري، پنهنجي خرچ تي هتوهٽ ليٽر موڪلي يا پاڻ وڃي وٺي ايندس. توهان جي ليڪچر جو ڪجهه اسان تي ٻه اثر پوڻ شروع ٿيو آهي ته هڪٻئي جي جائز مدد ڪجي. خاص ڪري مظلوم انسانن جي ٻنان لالچ جي مدد ڪجي. هاڻ اوهين ڇهه پهاڙ جيڏا مڙس آهيو. آءٌ اوهان جي ذاتي قانوني قابليت کي ۽ اوهان ڇهن ئي جي خلوص ڀريل انساني همدرديءَ جي جذبي کي تڏهن سلام ڪندس جڏهن توهان هن ڇوڪريءَ جي زندگيءَ کي موت جي منهن مان بچائي ڏيکاريندا!“

ٻئي هفتي قبوليت جو نقل ٻه اچي مليو جيڪو انور پڙهيو ۽ اسان سڀني ٻڌو:

”آڏون ياڳيري زال عبدالجبارَ مسلمان، بالغ، عمر اٽڪل ١٦ سال، ذات.... ڇوان ٿي ته مون کي ڪنهن ٻه ڪونه ٻرغلايو آهي. نڪي ڪو آسرو ڏنو آهي يا لالچايو آهي. هوش حواس جي سلامتيءَ ۽ پنهنجي رضا خوشيءَ سان هيٺيون بيان ڏيان ٿي:

”منهنجو نالو ياڳيري ڌيءَ الهڏنو، زال فوتي عبدالجبار، ذات .... ويٺل ڳوٺ وسيدپور تعلقو.... ضلع.... آهي. آءٌ الهڏني جي ٻي نمبر ڌيءَ آهيان. ٻهريون نمبر ڌي رحمت هئي جيڪا نائين ۾ پڙهندي هئي. فوتي عبدالجبار ٻهرين منهنجي ماٽن کي ڌمڪائي، ڊيڄاري، منهنجي وڏي ڀيڻ سان شادي ڪئي. پوءِ ان کي ٻند ڪري ويهاري ڇڏيائين. اسان وٽ اچڻ ڪونه ڇڏيندو هئس. پوءِ مورڳو ڪيس شهر وٺي هليو ويو. آخر هڪڙي ڏينهن اچڻ جي بهاني، واٽ تي گهٽيا ڏيئي، خون ڪري ڇڏيائين ۽ منهنجي ڀيڻ تي ڪوڙو الزام هڻي، غيرت جو بهانو ڏاهي، پاڻ کي نڱي ڪري

بچائي ورتائين. ڏيڍ سال کان پوءِ هو آزاد ٿي موٽي آيو. مون مٺڙڪ پاس ڪئي هئي. فوتي وري به منهنجي پيءُ ماءُ کي خون جا دڙڪا ڏيئي ۽ راڄوٽي ديا؍ وجهي، مون سان زوريءَ شادي ڪئي. مون نڪاح ۾ وارث به ڪونه ڪئيو ۽ صاف انڪار ڪري ڇڏيو. پر مون کي مائٽن ڊپ وچان زبردستي عبدالجبار کي ڏيئي ڇڏيو. رڳو اها راڄوٽي ضمانت ڏنائين ته عيدن پرادن تي مائٽن کان ڪونه جهليندس. پوءِ هو مون کي به ان شهر ۾ ڏي وٺي وڃي رهيو جتي منهنجي پيڻ سائڻس رهندي هئي. هو مون کي اجائي مارڪٽ ڪندو هو. سدائين چوندو هو ته 'پڙهي ڪري تنهنجو دماغ خراب ٿي ويو آهي. آءٌ توکي به پورو ڪري ڇڏيندس. وري تين شادي به ڪري سگهان ٿو.' مون کي منجهانئس هروقت سر جو خطرو رهندو هو. مون دل ئي دل ۾ پاڻ سان وچن ڪري ڇڏيو ته جي ڪو اهڙو وقت آيو ته آءٌ پاڻ کي رڍ ٻڪريءَ وانگر بنا مقابلي جي چپ چاپ ڪُسجڻ ڪانه ڏينديس.

"واقعي واري ڏينهن اسين عيد تي شهر کان منهنجي پيءُ جي ڳوٺ پئي آياسين. جڏهن ڳوٺ عيدالله جي پرسان جيڪو ڪنڊ جو جهنگ آهي اتي پهتاسين ته هن مون کي چيو ته ٿورو آرام ڪنداسين. اسين ويهي رهياسين. آءٌ ڪنڊي جي هڪ ٿلهي وڻ کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. هن وري اهي دستوري ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون ته عيد تي هلڻ جو ڪوبه ضرور ڪونه آهي. تون ضد ۽ نافرماني ڪري پيئي هلين. آءٌ غيرت وارو ماڻهو آهيان ۽ دلير آهيان. مون کي ڪير به هٿ لائي نٿو سگهي. تون پيڻين کان به وڌيڪ هٿيلي آهين. مٺڙڪ پاس ڪيو اٿئي ته پاڻ کي وڏي شيءِ سمجهڻ لڳي آهين. آءٌ توکي اهڙو ٺيڪ ڪندس جو جڳ ڏسندو. هي سامهون جيڪو وڻ ڏسون پيئي نه.... ان ساڳئي وڻ هيٺ پيڻون کي به سندس هٿ جي سزا ڏني هيم.

"فوتيءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي منهنجي من ۾ پنهنجي بي گناهه پيڻ جي مظلوميت جي ڏک وچان آگ ٻرڻ لڳي. مون

ٻہ چئي ڏنو مانس تہ ”جبارا! تون ايڏو تڪبر نہ ڪرا قدرت جي قهر کان ڊڄ! قدرت چاهي تہ تون ٻہ ڪنهن ڏينهن منهنجي ڀيڻ وانگر ڳريل لاش تي سڳهين ٿو!“

اها ڳالهہ ٻڌي ڪيس ڇر وٺي ويئي ۽ ائين چوندي تہ ”تنهنجي ايڏي مجال!“ ڪهاڙي کڻي مون تي حملو ڪرڻ لاءِ ڊوڙيو.

”مون کي ڀڪ ٿي تہ اڄ هي مون کي ماري پورو ڪندو. موت کي اکين آڏو ڏسي مون ۾ ڄڻ ازغيبي قوت ۽ ڦڙتي اچي ويئي. مون سوچي ورتو تہ جي هن حملو ڪيو تہ ڇا ڪرڻ گهرجي. جڏهن هن ڊوڙي مون کي ڪهاڙي هنئي تہ آءٌ يڪدم هيٺ جهڪي ويس ۽ ڪهاڙي وڻ ۾ کُپي ويئي. لٺ جهڙي هڪ ٿلهي سڪل ٽاري منهنجي پاسي ۾ پئي هئي. جيسين هو ڪهاڙيءَ کي وڻ جي ٿڙ مان ڇڏائي، تيسين مون وڄ جهڙي تيزيءَ سان سٽ ڏيئي اها ٽاري کڻي ورتي ۽ سر جو آسرو ڀلي تمام زور سان ڪيس وهائي ڪڍيم. ڀھريون ئي ڌڪ وڃي لونڌڙيءَ ۾ لڳس. مون ڊپ ۾ وارو وار ٻڌي ڏني. نيٺ هو ڪِري پيو. پر وري اٿڻ جي ڪيائين. مون ڊپ وچان ڪيس ٽيستائين ڌڪ پئي هنيا، جيسين پڪ ٿيم تہ هو ساڻو ٿي ڊهي پيو آهي. پوءِ جڏهن ڏسي پڪ ڪيم تہ هو مري ويو آهي، تڏهن اها لٺ جهڙي ٿلهي ٽاري کڻي، پاسي واري عبدالله خان جي ڳوٺ ويس. اتي ماڻهن کي ٻڌايم تہ مون مڙس ماريو آهي. انهن مون کي پوليس ۾ پيش ڪيو.

مون پنهنجي ڀيڻ جي ناحق خون جو ٻلاند ورتو آهي ۽ سندس قاتل کي قتل ڪيو آهي. ڪورٽ سڳوري انصاف ڪري.“

جڏهن بيان جو نقل پڙهجي پورو ٿيو تہ سڀ کان اڳ محمد علي خان وڏي هڪل سان تبصرو ڪيو:

”لخنالت هجنئي! بيغيرت رن! مڙس ماري هاڻي ويٺي آهي ٽال و گهار ڪرڻ! ٿڪ اٿيئي پڙوي!“

انور تپي ڳاڙهو ٿي ويو. چيائين: ”واهہ جو انصاف ڪيو اٿيئي محمد علي خان! آخر وٺين نہ پنهنجي رجعت پسند لائين تي!“

مون همراهن کي چيو، ”نور محمد چارليءَ جي هڪڙي فلم هئي جنهن ۾ پاڻ ۾ ٽي يار آهن. چارليءَ جي هٿ ۾ هڪ ننڍڙي گهنڊڙي آهي. ڪيڏانهن گهمڻ وڃن ٿا ته هڪٻئي جي ڪنڌن ۾ ٻانهون وجهيو هلن. وچ ۾ چارلي، پاسي ۾ ٻيا ٻه. جتي به چارليءَ کي ڪو خيال اچي ٿو ته، فلاڻيءَ ڳالهه تي پاڻ ۾ صلاح ڪريون ته هٿ سان ويٺو گهنڊ وڄائي ۽ زبان سان واڪو ڪريو چوي ”ميٽنگ!“ اهي آواز ٻڌيو سڀ ٻيهو رهن ۽ ائين بيٺي بيٺي پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳن ٿا. پاڻ وٽ گهنڊڙي ته ڪانهي پر پاڻ به هاڻ هن مسئلي تي پاڻ ۾ چارلي ۽ سندس يارن وانگر ميٽنگ ڪنداسين.“

عبدالجبار جيڪا مون سان حقيقت ڪئي هئي سا مون سربستي ”ميٽنگ“ کي ٻڌائي ۽ کين چيو ”هاڻ سموريون معلوم ٿي سگهڻ جهڙيون حقيقتون اوهان جي اڳيان آهن. هاڻ آءٌ سوال ٿو پڇان ته ”ڇا هن ڇوڪريءَ بي واجبي قتل ڪيو آهي؟“

ڀرپائين محمد علي خان چيو: ”بلڪل بي واجبي! لعنت هجيس!“

پوءِ انور چيو: ”قتل ته ڪيو ٿي ڪونه اٿس. پنهنجو سر بچايو اٿس. پر جي واقعي قتل ڪري ها ته به جائز هو. پيءُ جو بدلو وٺڻ سندس فرض هو.“

جمال چيو: ”حق تي آهي! اسان جو ڪيس سلام آهي!“

ٻئي شاگرد ڪمال الدين رکيو ايترو چيو: ”بي ڏوهه آهي. مٿس سلام آهي.“

وڪيل محمد اسماعيل چيو: Self Defence يعني پاڻ بچاءَ جو ڪيس ٿو ڏسجي. بظاهر ڇوڪري سچ ٿي ڳالهائي.“

مون چيو: ”آءٌ گهٽائيءَ جي راهه سان ٻڌل آهيان، ڇوڪريءَ کي پاڻ بچائڻ توڙي بدلي وٺڻ ٻنهي قسمن جا حق هئا. هوءَ بي ڏوهي آهي.“

سڀ اٿي لڳا. مون چيو: "اڃا ميٽنگ جاري آهي. منهنجي رٿ آهي ته جي پاڻ متفق هجون ته هن بي گناهه ڇوڪريءَ جي بچاءَ لاءِ پنهنجي حال آهر ڀرپور ڪوشش ڪريون."

محمد علي خان چيو: "آءٌ رٿ جو مخالف آهيان. باقي سنگت جيڪو گهڻائيءَ سان فيصلو ڪندي سو مون کي منظور آهي."

ٻين رٿ سان اتفاق ڪيو. آخر فيصلو ٿيو ته هرڪو پنهنجي وت آهر ڪجهه پئسا ڏئي.

محمد اسماعيل ڪيس جي حقيقت واري پاسي Factual Aspect جي قانوني يادداشت Brief ٺاهي. آءٌ قانوني پاسي Legal Aspect جي Brief ٺاهيان، ۽ محمد اسماعيل سان گڏجي پنهنجي دوست مسٽر فيض محمد وڪيل کي خط لکان ته هيءَ ڪيس کڻي ۽ هلائي، جوابدارڻ آزاد ڪرائي. خط کڻي وڃڻ لاءِ ماڻهو محمد علي خان جو وڃي.

محمد علي خان پنج سؤ ڏنا، مون ۽ محمد اسماعيل ٻه ٻه سؤ ڏنا، شاگردن پنجاهه پنجاهه رپيا ڏنا. ڪل ٿيا ١٠٥٠ رپيا. ان مان پنجاهه رپيا محمد علي خان جي ماڻهو کي ڀاڙي جا ڏيئي هزار رپين ۽ خط سان ڪيس مسٽر فيض محمد وڪيل ڏانهن موڪليوسون. ڪيس لکيوسون:

پيارا مسٽر فيض محمد،

انسان دوستيءَ جي جذبي وچان اسان هن ڪيس ۾ هٿ وڌا آهن، توهان جي آسري. اوهان هي اسان جو ڇڻ ذاتي ڪم ڪري سمجهندا ۽ ان ۾ ايتريقدر دلچسپي وٺندا. في اسين ڏيئي نٿا سگهون. هيءَ ٿورڙي رقم فقط ڀاڙي ڀتي لاءِ موڪليون ٿا. ڪيس هلڻ وارو هوندو. وڪالت نامو جلد ڏياري موڪليو. پاڻ کي خبر آهي ته عدالت قانون موجب رڳو شاهدي جي ٻاهرين روپ Form کي ڪانه ڏسندي آهي پر تهه ۾ وڃي ان جي اصليت Content کي ڏسندي ۽ ٻنهي ۾ ٽڪر جي حالت ۾ حقيقي اصليت کي ٻاهرين ڏيک تي فوقيت ڏيندي.

هن ڪيس ۾ قبوليت کان سواءِ ٻي ڪابہ اکين ڏٺي شاهدي Occular Evidence ڪانهي. قبوليت ۾ بہ تضاد آهي. جيئن واقعو بيان ڪيل آهي، تنهن موجب سر بچايو ويو آهي ۽ اهڙي ريت ذاتي بچاءُ جو قانوني حق استعمال ڪيو ويو آهي جيڪو ڏوهہ ناهي. رڳو پڇاڙي ۾ بدلي وٺڻ جو ذڪر ڪيل آهي. ان جملي جو اصل واقعي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهو فقط پاڻ کي هڪڙي نفسياتي آٿت ۽ جواز ڏيڻ لاءِ چيو ويو آهي. ڇو تہ جوابدارڻ ذاتي بچاءُ جي قانوني حق جي موجودگي ۽ سو بہ ڪنهن عورت کي اهڙي قانوني حق ميسر هجڻ ۽ اهو بہ خود پنهنجي مڙس جي خلاف، تنهن حقيقت کان اڻ ڄاڻ آهي. ٻئي طرف پلاند جي ڳالهہ هرڪو پيو ڪندو آهي. ان ڪري هن پنهنجي قانوني طرح جائز (پر سندس اڻ ڄاڻائيءَ ڪري خود سندس نظر ۾ ناجائز) ڪم کي بدلو سڏي ان لاءِ هڪڙو اخلاقي ۽ جذباتي جواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو واقعي کان بعد جو Post Facto جذباتي ۽ نفسياتي ويچار آهي! بس، واقعي جي حد تائين. ان ۾ پلاند جو ڪوبہ عنصر Factually موجود ڪونهي. پلاند وارو جملو پاڻ ڇوڪريءَ جي معصوميت، اڻ ڄاڻائي ۽ ايمانداريءَ جو ثبوت آهي، تہ هو پاڻ کي هاسيڪار بچائڻ نٿي گهري ۽ جيڪي دل ۾ آيو اٿس سو سواءِ سوچڻ جي چئي ڏنو اٿس. هن ڳالهہ سان گڏ اسان هن ڪيس بابت توهان جي مدد لاءِ حقيقت توڙي قانون جي سلسلي ۾ يادداشتون شامل ڪيون آهن. مناسب سمجهو تہ انهن کي بہ نظر مان ڪيندا. قانوني سنڌون ۽ حوالا ٽي سال اڳ تائين جا آهن. انهن جي چڪاس ڪري باقي ٽن سالن ۾ قانون اندر ٿيل واڌارن کي نظر مان ڪڍي وٺندا. حالات جي شاهدي Circumstantial Evidence پڻ جوابدارڻ جي فائدي ۾ آهي. ڪهاڙيءَ ۽ ان جي وڻ تي نشان جو واردات جي مشيرنامي ۾ ذڪر ٿيل آهي. اميد تہ توهان کي ڪا خاص ڏکيائي ڪانہ ٿيندي.

ڪاميابيءَ جا دعاگو.

"........"

اسان وٽ وڏن وڪيلن جي في ڪانه هئي. فيض محمد ڪو وڏو يا نالي وارو وڪيل ڪونه هو. پر حياءَ وارو ۽ ڀاروسي ماڻهو هو. سوچيوسون ته گهٽ بنيادي ڪم اسان ڪيس ڪري ڏنو آهي. ڪيس سٺو آهي. همٿ ڪندو ته وچي پار پوندو.

سرور جيلر وڏن حيلن ۽ اٽڪلن سان ڀاڳيريءَ کان وڪالت نامي تي صحيح ورتي. ڀاڳيريءَ جون به رسمي شنوايون پئي هليون، اسان مان به هڪ نه پئي جو. پنهنجين شنوائين تي وڃڻ پيو ٿيندو هو. ائين گسان پنڌان ماڙيءَ يعني جيل جي گيٽ واري آفيس وٽ ڪڏهن ڪڏهن ڀاڳيريءَ سان آڏي ابتي عليڪ سليڪ تي ويندي هئي.

هڪڙيءَ پيري منهنجي ۽ انور جي گڏ تاريخ رکيل هئي. اسين ٻاهر وڃڻ لاءِ ماڙيءَ تي پهتاسين ته هوءَ به شنوائيءَ تان موٽي. مون کي ڏسڻ شرط چيائين: "سڀ خبر اٿم.... پر ايترو ٻڌائي ڇڏيانو ته پنهنجي بيان تان ٽر جيترو به ڪانه ڦرنديس."

مون چيس: "توکي الائي ڪهڙي خبر آهي؟ اسان کي ته ڪابه خبر ڪانهي. توکي بيان تان ڦرڻ لاءِ چوي ڪير ٿو؟"

پئي پيري به انور ۽ آءٌ گڏ هجون ۽ ساڻس اهڙي اتفاقي گڏجاڻي ٿي. چيائين: "توهان مون کي ڇڏائڻ لاءِ پليءَ زور لڳايو، پر ورندو ڪجهه به ڪونه. آءٌ جا ڇاتيءَ تي هٿ هڻيو ويٺي آهيان."

"تون سدا ڇاتيءَ تي هٿ هڻيو ويٺي هج." مون وجهه ڏسي انور ڏانهن نهاري چيو: "اسان سگاوتيون به ڪري ڇڏيون آهن. جيڪي وٽيٺي سي خيرون ڪر."

پئي ڇٽا ڳاڙها تي وياءِ انور ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ ڀاڳيري رُڪائيءَ سان چيو: "توهان ڪي ماڻهن جا وارث آهيو ڇا؟"

وراڻيم: "ماڻهو زبردستي مُڙس به ٿيا ٿيندا آهن. اسين رڳو ڪٽي زبردستي وارث ٿياسين ته ڪو ڏوهه ٿي پيو ڇا؟"

”ٽڪڙ ڪانهي“ چوندي، هوءَ زور زور سان وکون کڻندي هلي ويئي. پر مون ڏسي ورتو ته ويندي مهل، آڏيءَ اک سان انور ڏانهن ڏسي ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويئي. اسان جو يار انور به ته گهٽ ڪونه هو.

مون اها ڳالهه اچي همراهن سان ڪئي. پوءِ ته انور کي ”سرڪاري“ طرح ڪٽي گهوٽ بنايائون ۽ ڪانئس رونشي ۾ طرح طرح جون، سنهيون رشوتون اڳاڙڻ لڳا. ”گهوٽ! پارٽي پيارا“ ”گهوٽ! ٿورا زور ڏي!“ ڪِڏهن ته چون ”گهوٽ! ٿورو بوٽ ته پالش ڪري ڇڏ. لاڏلو ٿيندين سيائي. اڄ ڪجهه سرورس-ڙي ته ڪري ڇڏ!“

ڪي وري ڪوڙي همدردي ڪري چون: ”نه، يار نه! اسان کي پنهنجو يار مارائڻو ڪونهي. ڇوڪري اڳيئي مڙس مارڻي، همراهه اسان جي ڪان ٿي وڃي، ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ ڪا ٿوري گهٽي مِشتيڪ! ته هٿي لاهه نه ڪڍي رکيس!“ انور به چرچن ۾ گهوٽ ٿيو، رونشي ۾ سيني جون سروسون پيو ڪندو هو.

هڪڙي دفعي پاڳيريءَ کي پرسان لنگهندي، ٽڪڙو ٽڪڙو صاف چئي ڏنم: ”اسان سيني گڏجي تو ۽ انور جي سڱاوتي ڪري ڇڏي آهي. هاڻ وٺيئي ته، اسان جي ڳالهه کي پارٽي ڏجاڻ ۽ وٺيئي ته رد ڪجان.“ اهي اکر چئي، آءٌ کيس کو جواب ڏيڻ جو موقعو نه ڏيئي، ٽڪڙ ۾ اڳيرو ٿي ويس. باقي ڪم پنهي جي سمجهه، همت ۽ قسمت تي ۽ پٺي طرف سرور جي هوشياريءَ تي ڇڏي ڏنم.

آخر کيس هليو. پاڳيريءَ اهو ئي ساڳيو بيان ڏنو جيڪو پهرين ڏينهن ڏنو هئائين. ساڳيو جملو چيائين ته ”مون پنهنجي پيءُ جو بدلو ورتو آهي.“

ٽين يا چوٿين شنوائيءَ تي سرور پن پهرن مهل ٽڪڙو ٽڪڙو وارڊ اندر گهڙي آيو. ”مبارڪ! مبارڪ! آرڊر اچي ويا!“

”ڇا جا آرڊر؟“ اسان سيني حيران ٿي پڇيو.

"ياڳيري؛ کي ڇڏڻ ۽ ڪيس دارالامان موڪلڻ جا آرڊر، جيئن پاڻ فيصلو ڪيو تيئن ٿيو. لک لک مبارڪون."

اسان فيصلو ڪيو هو ته متان ڪو ڦـڏو ٿئي تنهن کان جي ڇوڪري آزاد ٿئي ته مائٽن بدران في الحال دارالامان وڃي ۽ پوءِ انور آزاد ٿي وڃي ساڻس ملي پنهنجي قسمت آزمائي.

جيل جو دستور آهي ته عام طرح جيڪو ماڻهو ٻاهر نڪرندو آهي سو وري وسڻون پوڻان لوڙڻو ڪونه هٽندو آهي. جن جي جيل اندر هڪڙي ڪان سواءِ ساعت ڪانه سرندي آهي تن مان ڪو ٻاهر ويو ته وري ڏس به مشڪل ليندس. جيل ۽ ٻاهرين دنيا ۾ فرق بلڪ تضاد ٿي اهڙو آهي، جو ٻاهر جي ماڻهوءَ کي اندر واري سان ڳالهائڻ لاءِ مناسب لفظ ٿي ڪونه ملندا؛ هڪڙي کي ڇا چون؟ هُنن جا مسئلا هڪڙا، هِنن جا ٻيا. جيل وارن جو ڏينهن ٿي مشڪل سان گذري ۽ جيڪي ٻاهر آهن، تن کي مٿو کنهڻ جي به واندڪائي ڪانهي.

اُنان ميهان دا ڪيها ميلا، او چرن جهنگ او چرن ٻيلا واري ڪار آهي.

ٻن-ٽن مهينن کان پوءِ اسان واري لڏي مان ماڻهو نڪرڻ شروع ٿيا: پهرين محمد علي خان جو ضامن ٿيو. پوءِ انور آزاد ٿيو. پوءِ محمد اسماعيل وڪيل. پڇاڙيءَ جو وڃي اصلوڪن مان آءٌ ۽ ڪمال الدين رهياسين. تيسين وري نوان همراهه اچي ويا: ولي محمد، نور علي، احمد خان ۽ ٻيا ڪئين اچي ڪٺا ٿيا. جيل ۽ مسافرخانو خالي ٿيڻا ناهن. هڪڙا پيا ويندا ٻيا پيا ايندا.

ڪئين مهينا لنگهي ويا. هڪڙي ڏينهن ملاقات جو سڏ ٿيو! وڃي ڏسان ته ملاقات جي ڪمري ۾ منهنجي دستوري ملاقاتين مان ڪير به ڪونهي. پوءِ انور تي نظر پيم. سندس پاسي ۾ مائي ويٺي هئي، اجرڪ ۾، اِها به سنهن ڏيئي، اٿي، "بابا!" ڪري مون کي پيرين پئي، هٿ ڏيئي گڏي. جي ڪٺي ڏسان ته ياڳيري! سندس مٿي تي هٿ رکي چيم: "ڪين تن ڏيئن جون

سزائون اڳي ڏي پيو لوڙيان! هيءَ ڇوڪرين سزا ڪهڙي ڏوهہ ۾ ملي آهي؟"

مون لاءِ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا وٺي آيا هئا اهي منهنجي هٿ ۾ ڏيندي ۽ مرڪ دٻائيندي، حجت ڀري شوخيءَ ۽ رعب سان چيائين: "اهو انهيءَ ڏوهہ ۾ جو بنان ڀڄاڳاڇا جي پرائين ڏيئن جون پرپٺ سڳاوتيون ڪريو ڇڏيو، پوءِ ماڻهو ماڻهن مان قاسمو پون ۽ جند ئي ڇڏايو ڪونہ سگهن!"

انور مرڪي چيو: "سائين بڌي ڇڏيتو ڳالهيون!"

ڏٺم تہ هوءَ خوش آهي. اڳي بيباڪ ويڙهاڪ ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئي. هينئر انهن صفتن جي مٿان اٿاهہ خوشي سرشاري، خوداعتمادي ۽ انساني رشتن ناتن تي اعتبار ۽ ناز جا احساس ڇانيل تي لڳا. پڇيومانس: "انور ڪيئن نيڪ ناڪ تو هلي يا ڪريونس ڪن مهٽ؟"

ڀاڳيري مظلوميت جو ڍونگ ڪري چيو: "بس بابا! اوهان جنهن آڙاهہ ۾ اڇليو آهي تنهن ۾ ويٺا پچون.... ڪُڇون پُڇون ڪونہ ٿا."

انور چيو: "سائين! اسان جي مرلي بند آٿئو! يارن اڳيئي سمجهائي ڇڏيو آهي تہ ڪا "مشتيڪ" ڪيئہ تہ پنهنجو بہ خير نہ سمجهجانءِ. تنهن ڪان سواءِ هاڻي بندوق بندوق بہ هلائڻ سکي ويئي آهي. مون ڪان بہ سئي نشاني باز ٿي ويئي آهي. هاڻ پنهنجي چلتي ناهي!"

ڀاڳيري رڳو مرڪندي رهي.

ان ڪان پوءِ آءٌ بہ نيٺ آزاد ٿي ويس، وري ملڻ ڪونہ ٿيو.

(٥)

ٽن چئن سالن ڪان پوءِ تنهن ڏينهن ڪيس اوچتو حيدرآباد ۾ پنهنجي گهر ڏسي بيانتها خوشي ٿي هيم. پيٽي خوشي ان ڪري ٿي هيم جو بختاور جنهن جي هيتري هاڪ ٻڌي هيم سا

خود اسان واري پاڳيري هئي. جڏهن مانيءَ ٽي ويئا هئا سين تڏهن ياد اٿم ته پڇيو هومانس: ”چري! پڪا سال خط پٽ ڪونه لکيئي؟ حال احوال ڪونه ڏنئي؟“

چوڻ لڳي: ”سوچيم ته ٻه اکر پيٽ ۾ وجهي، ڪجهه اپري سيري سمجهه پرائي، ڪجهه ٽڪي پيسي جو انڌو منڌو قومي ڪمڪار ڪري، منهن ڏيکارڻ جهڙي ته ٿي اچان!“

مانيءَ کان پوءِ انور سان ٻه خوب ڪچهريون ٿيون هيون، جيل جي گذريل ڏينهن جون، سندن ڏڍهوڪي زندگيءَ جون. پتو پيو ته پاڳيري ڳوٺ ۾ ماسترياڻي هئي. بي-اي پرائيوٽ پاس ڪئي هئائين. ايم-اي جي تياري پئي ڪيائين. انسانيت، سمجهه، جدوجهد ۽ قربانيءَ جو سبق ڏيندڙ سوين ڪهاڻيون، ناول، شعرن جا ڪتاب، پيا علمي ڪتاب چڱي طرح پڙهيا هئائين. پاڻ کي دل جان سان هڪ بهتر دنيا اڏڻ جي جدوجهد لاءِ ارپي ڇڏيو هئائين. موڪلن جي ڏينهن تي ۽ خاص ڪري وئڪيشن ۾ گهر ڪانه ويهندي هئي.

خود انور به پوئتي پيل ڪونه هو، ٻه پاڻ هئس. اهي ٻئي ٻارو سنڀاليندا هئا. پاڻ نوڪري اهڙي ڳولهي هٿ ڪئي هئائين جنهن ۾ پگهار ڪا ايڏي گهٽي ڪانه هئي پر ٻيئي زال مڙس گڏيل ڪمائيءَ مان رکو سکو کائي پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

تنهن کان پوءِ وري ٻه سال ٻه ٽي ٿي ويا. هرڪو پنهنجي پنهنجي پٽ ڪوهه ۾ لڳو پيو هو، تان جو اهو ڦيرڪو ڦيريو. ڏرتي ٽپي ٽاڏيا ٿي پيئي. هو جيئن ڪيئن بهانا ڪري ڳوٺن ۾ ڪاهي پيا. انور جي پيرياسي جي ڳوٺن ۾ ته ٻارڻ ٻاري ڏنا هئائون.

تار ملڻ کان پوءِ آءٌ جڏهن ڪريما کي ساڻ ڪري اسپتال پهتس ته پاڳيري جي سس ٻڌايو هو ”ڏينهن ڏٺي جو وچين وچين مهل اوچتو ڪٺي ڏسان ته الله ماريا ڳوٺ کي گهيرو ڪري ويا ۽ فور شروع ڪري ڏنائون. اسان جي مان ٻه جنهن وٽ جيڪو

هٿيار هو، تنهن ان سان مقابلو شروع ڪري ڏنو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ فائرنگ هلندي رهي. ٻنهي طرفن ماڻهو ڦٿيا ۽ مئا.

پٺ اڳيئي ڪاٺ ۾. باقي تنهن کي ته الله مارڻ واڌوڙي وڌو. آخر بي‌هٿيار ماڻهو ڪيترو وڙهي ڪيترو وڙهندو. دشمن ڏوڪي پيا ڳوٺ ۾. ماري ڪٽي، راڄ مڙس جو سلهاڙي ڪٽي ويا. الله مٺن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي. راڄڻ جي ٻچن کي رلائي ڇڏيائون." مائيءَ توڙي سندس پرسان بيٺل مٺن مائٽن جي اکين مان ڳوڙها زاروزار وهي رهيا هئا.

... ...

الاهي بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ انهن ڳالهين کي ياد ڪندي، پاڳيري جي زندگي تي سوچيندي، الاجي ڪيڏي مهل اکيون پورجي ويس.

ٻئي ڏينهن صبح جو سڌو ڊاڪٽر الهه رکئي وٽ ويس. سندس منهن تي سرهائي ڏسي سمجهيم ته هوءَ اڃا جيئري آهي ۽ سندس حالت خطري ڪان ٻاهر ٿي چڪي آهي. حقيقت ان کان به بهتر هئي. سندس صحت، جسم ۽ روح، موت کي ڀڙين ملهه ڏسي ڇڏي هئي. هوءَ هوش ۾ اچي چڪي هئي. پنهنجي پياري ساهيڙيءَ کي هوش حواس ۾ ڏسي، ڪريما جو ڪومايل چهرو، خوشيءَ وچان گلاب جيان ٽيڙي پيو هو.

مون پاڻ کي پوريءَ طرح قبضي ۾ ڪري، مُنهن تي رُڪ چاڙهي سندس مٿي تي پاڻوهه وچان هٿ ڦيريندي مرڪي چيو: "سمجهيو هئم ته تون ٻنان موڪلائڻ جي ٻنان ٽڪيٽ رواني ٿي وئين‌ءَ- پر تون ته شينهڻ لڳي وئي آهين."

سندس چپ چُريا. مون ڪنڌ نوائي جيڪي لڱل ڦڱل اکر چيائين، سي ٻڌا. اهو ٿي سندس پراڻو تڪيه ڪلام: "تڪڙ ڪانهي!"

ايتري ۾ چپ وري ڇڙريا. ڪريما نيوڙي سندس ڳالھ ۾ ٻڌي ٺهڪ ڏيئي چيو: ”بابا خبر اٿئي ڇا پئي چوي؟ ھٿن ڇماٽ ھڻائئين! ڇري ڇٽي تي ايڏي تڪليف ڇو ڪئيو؟“

اسين انھن ڏينھن موٽي گھر آياسين ۽ پئي ھفتي موٽي وياسين ۽ ھر ھفتي ايندا رھياسين. ان وچ ۾ سندس ٻار، سندس ماءُ پيءُ، ڀاءُ، ڀيڻ ٻہ اچي ويا ھئا. سندن تنظيم جون ڪئين ساٿياڻيون ٻہ ڀاڏرن يا مڙسن يا لئي پٽي وڏين ماڻن سان گڏجي اسپتال ۾ پئي آيون ويون. ھرڪنھن وس آھر سندس ھٿ تي ڪجھ نہ ڪجھ رکيو. ڪي بيدار ڪي ڪيھ مکڻ کڻي آيون. اسپتال ۾ سڀ ڪيس ڀاڳيريءَ جي نالي سان سڏڻ لڳيون. ڪريما ڪين سمجھايو ھو تہ اھو نالو متس ساھرن رکيو ھو.

ٻن مھينن ڪان پوءِ ھوءَ ٺيڪ ٺاڪ ٿي ويئي. ڏينھن ٻن ۾ سندس اسپتال مان موڪل ٿيڻي ھئي. ڪانئس موڪلائڻ مھل مون ڪيس آھستي چيو: ”ڀاڳيري! ڇٻو ھن پيري ماٺھو ٻاڻ ڪي ملھ ماري ويا!“ ڪيس ڇڻ ڪنھن وڇونءَ ڏنگ ھڻي ڪڍيو،

”ڇو بابا؟“

ٻسٽس چيو: ”ادا تن الله مارين ڪي ڏيئڙيءَ جي بندوق جي فيرن سان ڪرندي تہ مون پنھنجين ھنن گنھگار اکين سان ڏٺو وڏيڪ جي ٻاڻ ڪي خبر ڪانھي.“

مون چيو: ”ڀاڳيري! تون واقعي بختاور آھين! ھن نئين دور جي بختاور.“

ليکڪ جو تعارف

نالو: رسول بخش علي محمد پليجو.

ڳوٺ جو نالو:
منگر خان پليجو، لڳ جنگشاهي، ضلعو ٺٽو.

ڄم جي تاريخ:
٢١- جنوري، ١٩٢٩ع.

تعليم:
پرائمري، جنگشاهي، ميٽرڪ ۽ انٽر، سنڌ مدرسة الاسلام، ڪراچي، ايل ايل بي، جناح مسلم ڪاليج، ڪراچي.

ڌنڌو:
وڪالت.

ليکڪ جا ڪتاب:
"انڌا اونڌا ويڄ"، "جيڪي ٻنگال سان ٿيو"، "ساڻوڙي ٽنگ"، "هوچي منهه جي آتم ڪهاڻي"، "انقلاب ۾ ادب ۽ فن جي اهميت"، "ذرڙن جا ذڪ"، "ڳالهيون ڳنوارن جون"، "صبح ٿيندو"، "سنڌي ذات هنجن" ۽ "پسي ڳاڙها گل".

ان کان علاوه ان ڪيئي سياسي، ادبي ۽ تنقيدي مضمون، نثري نظم، شعر ۽ مقالا مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ ڇپيل آهن.

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڀُولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڏَڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڀُولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليگڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪَٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڪاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
۔ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)